

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ӘОЖ: 1:32(043.5)

Қолжазба құқығында

МӘЛІК ГАЛЫМ АЛАУИДИНҰЛЫ

Билік феноменінің құндылықтық негізі

8D02201 - Философия

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші
ф.ғ.д., профессор Ж.А.Кабаева

Шетелдік ғылыми кеңесші
PhD, қауымдастырылған профессор З. Дамнянович
(Оңтүстік Калифорния университеті, АҚШ)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

КІРІСПЕ.....	5
1 БИЛІК ФЕНОМЕНІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	16
1.1 Әлемдік философиялық ой тарихындағы билік феноменін тұжырымдау.....	16
1.2 Билік аксиологиясының негізгі теориялық тәсілдері.....	39
2 БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ.....	61
2.1 Билік феноменінің рухани-онтологиялық негіздері және оларды жүзеге асыру формалары.....	61
2.2 Билік өркениеттік, әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесін бейнелеу және саяси институттандыру ретінде.....	80
3 ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ИЕРАРХИЯСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	100
3.1 Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық аспектілері.....	100
3.2 Қазіргі Қазақстандағы билік қатынастарының дәстүрлі құндылықтары.....	120
ҚОРЫТЫНДЫ.....	135
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	141

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық жұмыста:

Аксиология (axia - құндылық және logos - ілім) – адам өмірінің бағыты мен мотивациясын белгілейтін адам өмірінің мағыналық негіздері ретінде құндылықтар категориясын зерттейтін философиялық пән.

Мәдени құндылықтар – адамгершілік және эстетикалық мұраттар, мінез-құлық нормалары мен үлгілері, тілдер, диалектілер мен диалектілер, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, өнер туындылары, заттар мен технологиялардың тарихи-мәдени маңызы бар мәдени қызметті ғылыми зерттеудің нәтижелері мен әдістері, тарихи-мәдени жағынан бірегей аумақтар мен объектілер.

Норма - болмысты аксиологиялық тұрғыдан құрылымдау нәтижесі.

Онтология (грекше ontologia - бар нәрсе. лоус-ілім, ғылым) - болмыс туралы ілім; болмыстың негізгі принциптерін, оның ең жалпы мәні мен категорияларын, құрылымы мен заңдылықтарын зерттейтін философия бөлімі.

Тұжырымдама (conceptio лат. тілінен «түсіну жүйесі») - бір-бірімен байланысты және біртұтас жүйені құрайтын кез-келген нәрсеге көзқарастар кешені; кез-келген құбылыстарды түсінудің, түсіндірудің белгілі бір тәсілі; негізгі көзқарас, оларды жарықтандырудың жетекші идеясы.

Өркениет (civilis лат. тілінен азаматтық, мемлекеттік) - қоршаған ортамен алмасуды өзін-өзі реттеу арқылы оның тұрақтылығы мен өзін-өзі дамыту қабілетін қамтамасыз ететін зат қозғалысының әлеуметтік формасы.

Иерархия (грек тілінен. hierarchia «қасиетті» және «басқару») - қызметтік атақтардың, шендердің бағыну тәртібімен төменнен жоғарыға қарай дәйекті орналасуы.

Патернализм - билік азаматтардың қажеттіліктерін қамтамасыз ететін қатынастар жүйесі, бұл олардың орнына қоғамдық және жеке мінез-құлық үлгілерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Потестарлық (лат. potestas-билік, күш) - тайпалық және қауымдық биліктің (әскери демократия) қызметінде жүзеге асырылды. Потестарлық көрінісі – құқықтық әдетті білдіреді.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР ҒжЖБ министірлігі – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министірлігі

ҚРК – Қазақстан Республикасының Конституциясы

БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары

ҚАЗССР – Қазақ Советтік Социалистік Республикасы

БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы

ІЖӨ – Жалпы ішкі өнім

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс философия тарихындағы билік феноменіне байланысты теорияларды құндылықтық тұрғысынан талдауға, оның рухани-онтологиялық негіздерін анықтауға, билікті зерттеудің аксиологиялық қырларын, билік механизмдерінің құндылықтармен байланысын, дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің формалары мен түрлерін, заманауи Қазақстандағы билік жүйесінің ерекшелігін философиялық тұрғыдан зерттеуге арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі:

Билік әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың іргелі проблемасы ретінде «мәңгілік сұрақ» санатына жатады, сондықтан бұл әрқашан әртүрлі бағыттағы зерттеушілердің назарын аударып келе жатқан мәселе. Билік феноменіне айрықша қызығушылық әлеуметтік басқару тетігінің тұрақсыздануы байқалған, саяси жүйенің құлдырауы орын алған ауыспалы кезеңдерде туындайды. Бүгінде әлемде көптеген мемлекеттер дәл осындай жағдайды бастан кешіп отыр. Бұрынғы билік құрылымдарының ыдырауы мен биліктің жаңа қатынастарының қалыптасуы, реформалардың «әлеуметтік бағасын» айқындау және өткен және қазіргі сәтсіздіктерге жауапты адамдарды іздеу, дағдарысқа қарсы іс-шаралар мен посткеңестік қоғамды жаңғырту бағдарламаларын әзірлеу және тиісті құрылымдар мен коммуникациялардың теориялық негіздерін іздестіруді өзектендіреді.

Философия, саяси ғылымдар тарихында билікке байланысты көптеген теориялар мен тұжырымдар жинақталған. Қазіргі күні кратология (билік туралы ғылым) бір-бірімен бәсекелес, қарама-қайшы келетін ақпараттық-ізденіс жүйесіне айналған. Бұл бағдарламалардағы негізгі элемент рөлін және қоғамдағы билік қатынастарын эмпирикалық зерттеудің негізгі реттеушісін билік ұғымы атқарады.

Билік – ежелгі философия аясында негізгі тақырыпқа айналған мәселе. Ежелгі Шығыста, әсіресе Қытайда, Ежелгі Грекияда пайда болған антикалық философиялық мектептерде де, Римнің әлеуметтік-саяси тәжірибесін сипаттайтын кейінгі антикалық ілімдерде де билік орталық мәселе болды. Орта ғасырлар бұл тәсілдерді «екі қылыш» тұжырымдамасымен ерекшеленетін схоластикалық зерттеулермен байытты. Қайта өрлеу дәуірі адам еркіндігі мәселесіне баса назар аудара отырып, билік мәселелерін өзектендірді. Жаңа еуропалық философияда билік ұғымы себеп-салдарлық тұжырымдамасымен байланыста дамыды, ол бүгінгі күнге дейін батыс әлеуметтік-философиялық, әлеуметтанулық және саясаттану әдебиеттерінде басымдылық танытады. Әрине, батыстық болсын, шығыстық болсын ілімдер біркелкі емес, сондықтан билікке байланысты ілімдер де қарама-қарсы, әртүрлі.

Ілімдердің, теориялардың көптігіне қарамастан билік феноменін анықтау оңай емес. Тұжырымдаманы анықтаудағы қиындықтар және оның мазмұны туралы пікірлердің көп болуы келесі жағдайларға байланысты. Біріншіден,

«билік» сөзінің семантикасы өте өзгермелі. «Билік» термині кейде мүлдем гетерогенді құбылыстарға сілтеме жасау үшін қолданылады. Соңғысы, өз кезегінде, әртүрлі түсіндірулерге мүмкіндік береді. Билікті бөлудің экономикалық категорияларында, тұлға мен коммуникацияның психологиялық үлгілеріне, еңбек пен басқаруды ұйымдастырудың әлеуметтанулық және саясаттанулық үлгілеріне, ұтымды таңдауға және т. б. негізінде қарастыруға болады.

Екіншіден, зерттеу міндетін «бар болу мәселесі» қиындайды. Күнделікті тәжірибеде биліктің бар екені анық көрінеді. Алайда оны эмпирикалық тұрғыдан анықтау айтарлықтай қиындықтар туғызады. «Билік өзінің табиғаты бойынша көрінбейді және шындық бізге билік ұғымының қайсысы дұрыс екенін тікелей айта алмайды» [1].

Үшіншіден, тұжырымдамалардың мазмұнына қатысты бірізділіктің, әртүрлі көзқарастардың болуының эпистемиологиялық көздері бар. Билік ұғымдары әртүрлі әдістемелік негіздерге ие және философиялық метамәселелермен және әлеуметтік таным әдістерімен тығыз байланысты. Олар жалпы әлеуметтік теорияларға - мінез-құлыққа, әлеуметтік бақылауға, саясатқа, қоғамға «енгізілген», олардың мазмұны осы теориялардың эвристикалық диапазонына, олардың логикасы мен ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Ақырында, билікті талдау және оны анықтау зерттеушінің жеке басына, оның теориялық қалауына, ойлау стиліне, тәжірибесі мен біліміне әсер етеді.

Ең бастысы билік мәселесін зерттеу, түсіну, оны талдау, тұжырымдамалық тұрғыдан қарастыру республикада ғылымның дамуы үшін өзекті болып табылады, әлеуметтік теорияның осы аспектілерінің дамуы әлеуметтік-философиялық мәселелерді шешуге ықпал етеді. Әлеуметтік өмір мен ұлттық мәдениет билікке тәуелді, оның қажеттілігі ешқашан жойылмайды.

Билік мың жылдан астам уақыт бойы зерттеліп келеді, бірақ ешқашан зерттеу арнасынан түскен жоқ, өз өзектілігін жоймады. Қазіргі уақытта Конфуций, Лао цзы, Шан Ян, Хань Фэй цзы, Аристотель мен Платонның, Макиавелли, Гегель, Маркстің [2-10] ілімдері бүгінгі күні де жаңаша жанданып келеді. Өйткені қаншалықты адамның тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі өзгергенмен, білім, ғылым, өндіріс дамып, қоғам күрделеніп, жаңа қарым-қатынастар пайда болғанымен, адамның табиғаты, мәні өзгерген жоқ. Сонымен қатар, адамзаттың өркениеттің дамуындағы әрбір жаңа сатыға көшуімен әлеуметтік байланыстардың жалпы күрделенуі қоғамдағы әртүрлі ғылымдар тұрғысынан билік туралы білім мәселесін өзекті ете түсуде.

Билікті әлеуметтік-философиялық бағытын таңдау – тақырыптың қоғам өмірі үшін, ел үшін ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығымен негізделген. Тоталитарлық режимнің қойнауынан шыққан қазіргі егемен Қазақстан үшін билік мәселесі (ең алдымен саяси билік) теориялық қана емес, тікелей практикалық, өмірлік маңызы бар мәселе болып табылады. Қазақстанның дамуының тәжірибесі көрсетіп отырғандай, демократия мен заңдылықты мақсат етіп жариялаған мемлекет, биліктегі тұлғалар көбіне осы

принциптерге тікелей қарама-қайшы іс-әрекетке барады. Оған себеп біздің қоғамымызда биліктің ортақ құндылықтары қалыптаспаған.

Көптеген билік туралы ілімдердің кемшілігі, біздің ойымызша, олар биліктің бастауларын кез келген жерден іздейді, бірақ әлеуметтік жағдайлардан емес. Сонымен қатар, билікке қатысты қатынастардың тамырларын әлеуметтік шындықтан іздеген, бірақ иеліктен шығу құбылысын елемеген зерттеушілер де абстрактілі теориялар жасады. Бұл зерттеудің айрықша ерекшелігі біз билік құбылысын иеліктен шығару тұжырымдамасы тұрғысынан талдаймыз.

Философиялық деңгейде жалпылау биліктің мәнін, ең алдымен саяси билікті білумен байланысты, соның негізінде билік – саяси динамикада бастапқы себеп-салдарлық байланыстар орнатуға болады. Онсыз саяси жүйелердің, мемлекеттердің, басқару нысандарының және т.б. тарихи сабақтастықты орнату, заңдылықтарды, өзара тәуелділік векторларын анықтау үшін жеткілікті қолдау (әдістемелік негіз) жоқ. Егер саясаттану белгілі бір дәуірдің табиғи құбылыстарын, саяси жүйелердің түрлерін, жекелеген елдердегі саяси шындықты зерттейтін болса, онда философия бұл құбылыстарды жалпыға ортақ деңгейде жалпылайды, биліктің, саясаттың, мемлекеттің терең (шекті) мәнін олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігіндегі жалпы тарихи құбылыстар ретінде анықтайды.

Диссертациялық зерттеуде биліктің мәні ерекше әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Әлеуметтік биліктің жалпы тұжырымдамасы саяси билікті зерттеудің бастапқы нүктесі ретінде емес, бір ұғымды екіншісінен дедуктивті шығарудың алғышарты ретінде емес, абстрактіліден нақтыға көтерілу әдісі арқылы белгілі бір билік түрін зерттеудің сатысы ретінде қарастырылуы керек.

Биліктің жалпы тұжырымдамасын жасайтын зерттеулерде жинақталған ғылыми мәліметтер қорының әртүрлі деңгейіне байланысты зерттеу күрделенеді. Бұл диссертациялық зерттеуде қоғамның дамуы мен биліктің байланысы, оның құндылықтық мәні талданады. Билік онтологиялық аспектіде – оның мәні тұрғысынан, сондай-ақ эпистемологиялық өлшемде, әлеуметтік философиялық тұрғыдан зерттеледі.

Ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі.

Зерттеу 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясының: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Сындарлы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауының, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауының негізгі ережелеріне, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар - ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына

Жолдауы, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2023 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділ Қазақстанның экономикалық бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы және өзге де нормативтік құжаттармен өзара байланысты.

Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейі.

Биліктің мәнін әлеуметтік-философиялық тұрғыдан зерттеудің көп болуы зерттеу тақырыбының интегративті сипатына байланысты. Сонымен қатар, қалыптасқан аксиологиялық көзқарастарға негізделген биліктің жаңа форматын қалыптастыру мәселелерін шешу қоғамдық өмірге айтарлықтай әсер етеді, сондықтан бұл тақырыпты отандық және шетелдік еңбектерде гуманитарлық ғылымдар өкілдері көптеп ұсынады.

Зерттеудің проблемалық өрісі туралы нақты түсінік ғалымдар ұсынған позициялардың әртүрлілігімен байланысты, олардың еңбектерін зерттеу диссертацияның тақырыбы мен құрылымын нақтылауға мүмкіндік берді.

Билік – мағынасы әлі толық ашылмаған көне құбылыстардың бірі. Қазіргі уақытта билікті бөлу және жүзеге асыру бұрынғысынша саясаттың негізі болып табылады және билік үшін жасырын және ашық күрес барлық жерде бар. Билік мәселелерін: оның қалыптасуын, дамуын, қоғамдағы және әрбір жеке адамның өміріндегі рөлін түсіну үшін тарих өте бай материалды қамтиды. Биліктің мәні және оны жүзеге асыру механизмдері көптеген ғылымдардың негізгі міндеті болып табылады. Кейбір теориялар келісілген, басқалары өте қарама-қайшылықты, бірақ тұтастай алғанда, бұл тәсілдердің барлығы бірге осы құбылысты толық түсінуді қамтамасыз етеді. Билік қатынастарын өзгерту қажеттілігін анықтау үшін әлі көп нәрсе істеу керек.

Жалпы билік феноменін зерттейтін әдебиеттерді төрт топқа бөлуге болады. Бірінші топта әлемдік мәдениеттегі билік феноменін қарастыруға негіз болатын шығармалар бар. Ежелгі философтардың зерттеулері билік туралы ілімнің негізін қалады, үлкен маңызы бар шығармашылық мұраны қалдырды. Билік мәселелері, оның шығу тегі, тарихи формалары Платон Аристотель, Н. Макиавелли, Ш. Монтескье [11], Т. Гоббс [12], Дж. Локк [13] еңбектерінде қарастырылды.

Әрине, биліктің алғашқы «теоретиктері» туралы айтқанда, Платон мен Аристотельдің есімдері бірінші болып еске алынады. Бірақ билік олардың әрқайсысының, Платонның «Мемлекет» және «Заң», Аристотельдің «Саясат» еңбектерінде идеалды полиске ғана қатысты екенін әрқашан есте ұстаған жөн. Мұндай түсінік одан әрі Цицеронның [14] көзқарастарында жалғасын тапты. Христиан дініндегі билік туралы ежелгі түсінік Августиннің «Құдайдың қаласы туралы» монументалды еңбегімен байланысты. Ол да қала туралы, мәңгілік аспандағы өмір патшалығы туралы деп аталғанмен, негізделген сол антикалық полис туралы ілім ұлы христиан теологының назарында болды. Яғни, Августин [15] шығармасындағы билік тақырыбы – бұл мемлекет құрылымы тақырыбы.

Егер орта ғасырларға жүгінсек, онда бұл дәуірдегі билік теология мен одан бөлінбейтін философияда басты назарда болды. Ол бұрынғыдай, мемлекетті қарастыру сәті ретінде және сонымен бірге дербес тұлға ретіндегі патша мәселесіне тірелді. Енді идеалды мемлекет идеалды егемендікпен тығыз

байланысты қарастырылды. Мұны Фома Аквинскийдің [16] трактаттарынан байқауға болады.

Ортағасырлық араб философиясында билік мәселесі аса маңызды қоғам мен мемлекет, адам мәселесі аумағында негізгі тақырып болды. Әсіресе, ғұлама әл-Фарабидің [17] философиялық жүйесінің орталығында адам тақырыбы, оның интеллектуалдық және моральдық жетілдірілуі, оның еркіндікке, жеке және қоғамдық бақытқа жетуге ұмтылысы, адамның жақсы болашаққа ұмтылуы мәселесі билік мәселесімен тығыз байланыста қарастырылады. Адам қоғамының, мемлекеттің пайда болуы мен қызметі, оның түрлері, басқару нысандары, құқықтың орны мен рөлі, ізгілікті мемлекетті ұйымдастыру принциптері, сондай-ақ билікке ие адамның қасиеттері туралы мәселелер жеткілікті дәрежеде талданады. Диссертациялық жұмыста ғұламаның шығармалары тереңінен қарастырылады.

Билік туралы жаңа еуропалық теорияларды қарастырар болсақ, оларда алуан түрлі тәсілдер мен шешімдер ұсынылады, оның ішінде басымдық табатыны қоғамдық келісім теориясымен байланысты. Т. Гоббс қоғамдық келісім теориясының негізін қалады, Дж. Локк билікті бөлу идеясын ұсынды, Н. Макиавелли әдістер бойынша практикалық ұсыныстар берді, Ш. Монтескье саяси дамудың ғылыми негіздерін жасауға әрекет жасады және қазіргі заманғы билікті бөлу тұжырымдамасының негізін салушы болып табылады. Ж.-Ж. Руссо [18] демократиялық өзгерістердің қажеттілігі туралы айтты. Олардың теорияларының маңыздысы - билікті секуляризациялаудың, содан кейін оның «құнсыздануының» себептерін көрсетті. Билік оларда дербес тұлғадан туындайтын шындық болып табылады.

Неміс классикалық философиясының өкілі Г.В.Ф. Гегельдің көзқарасы бойынша билік абсолюттен тамыр алады және таза адамдық шындық емес. Гегельдің пікірінше, билік субъективті рухтың саласы болып табылады.

Билік тақырыбының дамуындағы келесі бетбұрыс, сөзсіз ең маңыздыларының бірі, Ф. Ницшенің [19] билікке деген ерік концепциясы (ол да мифологема) болды. Бұндай бетбұрыс Батыстық ойдағы билік принципін жаңа деңгейге көтерді. Ф. Ницше билікке барлық заттардың түпкілікті негізі ретінде метафизикалық мәртебе берген алғашқы батыс ойшылы болды. Оның философиясында билік ырықтың туындысы ретінде қарастырылады. Ницше үшін ырық бірінші орынды, ал билік оның мәнді болса да туындысы болып табылады.

Екінші топқа күш қолдану пен күш көрсетпеу арақатынасын зерттейтін еңбектер жатады. Соның ішінде М. Дюверже [20] алғашқылардың бірі болып ықпал ету механизмдерін зерттеді. Ол «күш» және «ықпал» ұғымдарын бір-бірінен ажыратты, бірақ ол олардың өте жақын екенін атап өтті. Ол кез келген күш ықпалды білдіреді деп жазды. Бірақ барлық ықпалды күш деп санауға болмайды деген тұжырым жасады. Бихевиористік көзқарастың өкілдері Г. Лассуэл мен А. Каплан [21] күштің ықпал етуден зорлық-зомбылық қауімімен ерекшеленетініне назар аударды.

Бұқара мен тобырдың өзара әрекеттесу механизмдері еңбектерінде, революциялық сезімдердің билік қатынастарын ұйымдастыруға әсері Д. Тейлор, П. Пансарди, Ю. Хабермас [22-24] еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл ретте зерттеушілер Г. Моска, В. Парето [25-26] саяси элиталарды зерттеді.

Билікті тұлғааралық қатынастардың өнімі ретінде қарастыратын классикалық тәсілдерді П. Бурдьё [27], М. Фуко [28] қолданса, ал адам қоғамында жүйелі қызмет атқаратын құбылыс ретінде Д. Истон, Н. Луман, Т. Парсонс [29-31] еңбектерінде көрініс тапқан. Қазақстандық философтар Қ. Әбішев, пен А.А. Хамидов [32] биліктің мәнін құндылықтар теориясымен байланыстыра зерттеген еңбектері диссертацияның негізіне алынды.

Билікке жүйелі талдау жасауды Г. Алмонд [33], Д. Истон, А. Каплан, құрылымдық-функционалдық талдауды Т. Парсонс, салыстырмалылық әдісті Г. Алмонд, Д. Истон жүзеге асырды.

Биліктің заңдылығы Э. Дюркгеймнің [34], В.Г. Ледяевтың [35], еңбектерінде қозғалады.

Биліктің егемендігін М. Фуко, К. Шмитт [36] қарастырды. Н. Макиавелли, Ф. Ницше, М. Хайдеггер [37] билікті антропологиялық көрініс ретінде қарастырады, ал экзистенциалды бағытқа Р. Генон [38], Ф. Ницше, шығармалары жатады.

Күш қолдану құбылысын В. Соловьёв, [39], тоталитаризмнің мәнін Х. Арендт [40], Р. Арон [41], жан-жақты зерттеді. А.Дж. Тойнби, С.Л. Фрэнк, О. Шпенглер, [42-44] сияқты философтардың, тарихшылардың, мәдениеттанушы ғалымдардың зерттеулері билік феноменін зерттеуде ерекше орынға ие.

Саяси нормалар, құндылықтар, билік бейнелері П. Бурдьё, Н. Луман еңбектерінде ашылады.

Зерттеулердің үшінші тобы билік технологияларын зерттеумен айналысады. Бұл жерде қазақстандық авторлар В.Ю. Дунаев, И. Зекрист, А. Сағиқызының [45-47] жекелеген еңбектерін атауға болады.

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінің ішінде Қ.Ә. Әбішевтің жетекшілігімен жазылған «Власть как ценность, ценность власти: метаморфозы свободы» деген ұжымдық монография диссертация тақырыбын зерттеуде негіз болғанын атап өтеміз.

Қазақ қоғамындағы билік мәселесін қарастыру үшін қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбаевтың [48-49] шығармашылығы басты назарда болды. Зерттеу жұмысында Ш. Уәлихановтың қазақ қоғамын зерттеген негізгі шығармалары арқау болды. А.И. Левшин, Б.Б. Кәрібаев, Б.Ғ. Аяған, К.А. Пищулина [50-53] шығармашылығындағы дәстүрлі қазақ қоғамындағы хандық билік туралы зерттеулер басты назарда болды.

Сонымен қатар заманауи қазақстандық философтардың, саясаттанушылардың, құқықтанушылар мен тарихшылардың еңбектері пайдаланылды. Мысалы, С. Өзбекұлы, Н. В. Масанов, И.В. Ерофеева, М.С. Орынбековтың [54-57] еңбектерін атауға болады.

Зерттеудің ақпараттық базасы.

Саяси-философиялық білім беру саласындағы әлеуметтанушылардың, саясаттанушылар, философтар, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның ғылыми зерттелу деңгейі зерттеу нысанның, пәнін, мақсатын мен міндеттерін тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының нысаны. Биліктің аксиологиялық мәні.

Зерттеу жұмысының пәні. Биліктің мәні, оның қоғам үшін құндылығы, Қазақстандағы билік институттарының қалыптасуына әсер еткен ерекшеліктері мен факторлары.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Биліктің құндылық ретіндегі мазмұнына философиялық талдау жасау және қазақ қоғамындағы биліктің ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу мақсатына сәйкес алға қойылған міндеттер:

- Философия тарихындағы билік феноменіне байланысты ілімдерге, идеяларға теориялық-әдістемелік тұрғыдан концептуалды және типологиялық талдау жасау;

- билік феноменін құндылықтық тұрғыдан қарастыратын шығыстық және батыстық саяси-философиялық ілімдерді саралау;

- билік феноменінің рухани-онтологиялық негіздеріне әлеуметтік философиялық тұрғыдан талдау;

- өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылық ретіндегі биліктің саяси негізін қарастыру;

- дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік феноменінің құндылықтық негіздерін, билік феноменіне байланысты тұжырымдамалардың дамуының эволюциясын, қазақ философия тарихындағы өрнектелуін саралау;

- қазіргі Қазақстандағы билік саласындағы қатынастарды дәстүрлілік пен жаңашылдық тұрғысынан талдау.

Диссертациялық зерттеудің әдістемелік және теориялық негіздері. Билік, мемлекет, этнос, мәдениет мәселелері бойынша отандық және шетелдік философиялық, саяси, әлеуметтік және мәдени ой өкілдерінің еңбектерін, көзқарастарын, идеялары мен ережелерін құрайды.

Тақырыпты тұжырымдамалық тұрғыдан қарау кезінде диссертация ғылыми зерттеудің ең жалпы принциптерін қолданды: жан-жақты көзқарас, тарихи, құбылыстардың жалпыға бірдей байланысы және т. б. сонымен қатар, диссертацияның орталық мәселелерін зерттеу жалпы логикалық әдістер негізінде жүзеге асырылды, атап айтқанда: талдау және синтез, абстракция, аналогия және т.б. жүйелік, салыстырмалы тарихи, өркениеттік және мәдени көзқарастар.

Біздің ойымызша, бұл жан-жақты зерттеуді қажет ететін, бір әдістемелік көзқарас шеңберінде функционалдық байланысқан бірнеше әдістерді қолдануды қажет ететін мәселе. Бұл әдіс билік феноменін түсінудің парадигматикалық, метатеориялық негіздерін классикалық синергетикамен үйлестіреді, ол табиғи өзін-өзі дамыту, өзін-өзі ұйымдастыру және әлеуметтік

жүйенің қалыптасуына байланысты мәселенің тақырыбын тұтас қарастыру қажеттілігін барынша дәл көрсетеді.

Әдістемелік тәсілдің бір бөлігі ретінде біз формальды-логикалық әдісті дәйекті түрде қолдандық, бұл негізгі ұғымдарды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен бірге диалектикалық әдіс ұғымдық аппараттың тарихи қозғалысына сәйкес әлеуметтік жүйенің табиғи күрделенуін, дамуын көрсетуге мүмкіндік берді. Философиялық рефлексия әдісі проблемалық өрісті концептуализациялауға мүмкіндік берді.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы.

Философия тарихындағы биліктің, оның құрылымының нақты ерекшеліктері сипатталған ілімдер сараланып, концептуалданған.

Қазіргі даму жағдайларына байланысты құндылық категориясы тұрғысынан «билік» түсінігіне талдау жасалды.

«Билік» ұғымын «құндылық» ұғымы арқылы қарастыруда әділдік, шындық, ақиқат, сұлулық, ізгілік, бостандық, т.б. сияқты мега қажеттіліктер тұрғысынан өмірдің мәні ретінде көрсетіледі.

Қоғам дамуындағы саяси биліктің құндылығының мәні көрсетіледі; мемлекеттік қауіпсіздік, шекараны қорғау, дамудың стратегиясын анықтау, халықаралық қатынастарды орнату тұрғысындағы мазмұны қарастырылады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің мазмұны, формалары туралы түсініктердің қазақ философия тарихында бейнеленуінің ерекшеліктері талданады, қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік бейнесін қалыптастыру және жаңғырту факторлары анықталды.

Қазіргі қазақстандық мемлекеттік биліктің адамның өркениеттік құндылықтарын дамытудағы рөлі көрсетіледі. Тарихи-мәдени талдау негізінде билік феноменінің дәстүрлі қазақ және батыстық заманауи үлгілері арасындағы айырмашылықтар анықталып, олардың концептуалды қарама-қайшылықтары қарастырылған.

Қорғауға ұсынылған неізгі ғылыми тұжырымдамалар:

Билік – әлеуметтік өмірді қалыптастыратын аса маңызды форма. Билік феноменін зерттеу әлеуметтік процестерді, қоғамды, адамдар арасындағы қатынасты түсінуге, олардың себептері мен алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді. Философия тарихында билік феноменін талдайтын ілімдерді жіктеудің бірнеше жолдары бар. Биліктің мифологиялық табиғатынан бастап, діни, философиялық мазмұны бар теориялар Антикада, Ежелгі Шығыс елдеріндегі философиялық ілімдерден бастау алады. Билік феномені қоғамдық өмірде үлкен қайшылыққа толы. Оның маңызды сипаттамалары: деспоттық, авторитарлық, демократиялық, элиталық, бюрократиялық және т.б. Билік – мемлекеттің тұтастығын, мәдениетін, салт-дәстүрін сақтайтын, оның тіршілігін қамтамасыз ететін тәртіп.

Негізгі әлеуметтік құбылыс, адамдардың шығармашылығының жемісі ретінде билік қоғамда, адамдардың қарым-қатынастары мен өзара әрекетінің жалпы жүйесін құрайды. Билік қоғамдық қатынастармен органикалық байланыста болады, оларға әсер етеді, өз кезегінде сан алуан құбылыстардың,

процестер мен оқиғалардың ықпалына ұшырайды. Бұл ерекшеліктерді ескермегенде, билік толық емес және бір жақты болып көрінеді.

Билік аксиологиялық негіздерге сүйенетін болса ғана кез келген қоғамда өз функцияларын тиімді орындауға қабілетті, ол билік қызметінің нәтижелерінің оң болуына ықпал етеді. Биліктің өз еркін жүзеге асыруы тиімді басқару тетіктерін қолдана отырып, белгілі бір қоғамның тарихи дәстүрлері мен үздік әлемдік үлгілердің оңтайлы үйлесімін диалектикалық әдіс негізінде пайдалана алған жағдайда ғана мүмкін болады.

Билік мәселесі, әсіресе әлеуметтік-мәдени парадигманың өзгеруі жағдайында шиеленісе түсетіні анықталды, оның себебі трансформацияланатын қоғамдардағы көптеген негізгі аксиологиялық көзқарастардың құнсыздануы болып табылады.

Билік феномені кез-келген қоғамда және мемлекетте, оның мәдени және басқа ерекшеліктеріне, үстемдік пен бағыну қатынастарына қарамастан өмір сүрудің формасы болып табылады. Билік институттарының қажеттілігі мен орындылығы олардың жалпы ұтымдылығына тәуелді, соған қарамастан, ол қалай жүзеге асырылғанына қарамастан, билік өз функцияларын орындайды. Бұл жағдайда билік қоғамның ұйымдастырылуын, оның өмір сүруін және біртұтас біртұтас жүйе ретінде дамуын қамтамасыз ету құралы ретінде қажет.

Билік бейнесі жасырын болса да, қоғамдағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің векторын белгілейтін шын мәнінде белсенді күш. Ол әлеуметтік-мәдени механизм арқылы ұрпақтан ұрпаққа қайта жаңғыртылады. Билік бейнесін жаңғыртудың әлеуметтік-мәдени негіздері мәдениет қалыптастырушы идеяны құрайтын тарихи анықталған мәдени, діни, ұлттық-этникалық дәстүрлер болып табылады. Құндылықтар мен нормалар қоғамдық-саяси тәжірибеде көрініс табады,

Биліктің белгілі бір түрі оның белгілі бір дәстүрлерге, ережелерге және ұзақ тарихи кезеңде қалыптасқан заңдарға сәйкестігіне байланысты қоғамда сұранысқа ие, бұл кезде биліктің мазмұны оның негізгі элементтерінің арақатынасында ғана емес, сонымен қатар оның формалары мен деңгейлерінің өзара әрекеттесуінде де маңыз бар. Биліктің аксиологиялық ерекшеліктерінен көрінетін түбегейлі өзгерістер мемлекеттік қызметкерлер мен мемлекеттік институттардың бастамаларын жүзеге асыру тетіктерін жаңғырту тәсілі болып табылады.

Осы негізде қоғамның басқа мүшелері қызығушылық танытатын нақты құндылықтар жүйесімен анықталған декларациялар негізінде қуатты азшылықтың саяси айла-шарғылары жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазақ халқы қазіргі уақытта дәстүршілдіктің көптеген компоненттерін сақтауды жалғастыруда, олар негізінен белгілі бір мінез-құлық стереотиптерінде, құндылық бағалауларында, өзін-өзі ұстау әдеттерінде, кландық мүдделерге бейілділікте және т.б. Дәстүрлі қоғамдар өздерінің мәдени ерекшеліктеріне, ұжымдық құндылықтары мен қалауларына байланысты плюрализмді жоққа шығарады және авторитаризмге ұмтылады, бұл, басқалармен қатар, әлеуметтік дифференциацияның шамалы дәрежесімен

сипатталатын қоғамның қолданыстағы стратификациясымен, сондай-ақ қоғам үшін әдеттегі тәртіпті сақтау қажеттілігімен және дәстүрлі нормаларды сақтамау немесе оларды өзгерту әрекеттерінің жолын кесу қажеттілігімен анықталады.

Қазақстандағы биліктің негізгі бейнесінің дәстүрлі үлгісінде тұлғалылық, орталықтандыру, иерархия сияқты сипаттамалар тарихи қалыптасқан.

Нақты саяси процестердің бағытын қоғамдағы билік имиджінің басым моделі белгілейді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ қоғамында билік имиджінің дәстүрлі үлгісі басым болды және болып қала береді. Дегенмен, қазақ қоғамының кейбір әлеуметтік топтарында (зиялылар, жастар) билік бейнесінің қазіргі моделінің белгілі бір сипаттамаларын қалыптастырудың жылдам қарқыны байқалады.

Егер біз дәстүрлі және дәстүрлі емес қоғамдағы билікті құндылықтық тұрғыдан салыстыратын болсақ, онда дәстүрлі қоғамда жеке адам деңгейіндегі билік дәстүрлі емес қоғамға қарағанда жоғары құндылыққа ие деп айтуға болады. Бұл сөзсіз, өйткені шектеулі мүмкіндіктер жағдайында белгілі бір өмірлік игіліктер мен қауіпсіздік жағдайына ұмтылған адамдар бұл үшін қолындағы барлық құралдарды пайдаланады. Мұндай жағдайда билік үстемдік етуде ең тиімді құралдардың бірі болып табылады. Белгілі бір қоғам өз мүмкіндіктерінде неғұрлым шектеулі болса, онда билік материалдық және психологиялық тұрғыдан соғұрлым тартымды болады. Дамыған қоғамдарда жеке адамдар өздерінің белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін үлкен мүмкіндіктерге және басқа адамдардан үлкен тәуелсіздікке ие. Бұған биліктің үш тармаққа бөлінуі ықпал етеді, бұл жеке адамдарға олардың бостандықтарына белгілі бір кепілдіктер береді және билік пен басқа адамдардың озбырлығын айтарлықтай шектейді. Мұның бәрі билікке ынталандырудың төмендеуіне ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының талқылануы.

Диссертация Абай атындағы ҚазҰПУ Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасында талқыланды (№10 хаттама, 26 мамыр 2024ж.) және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия кафедрасының отырысында талқыланып қорғауға ұсынылды (№4 хаттама, 25 желтоқсан 2024ж.).

Зерттеу жұмысының нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері бойынша 9 мақала ғылыми басылымдарда жарық көрді. Оның ішінде ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналда – 3 («ҚазҰУ хабаршысы», «әл-Фараби», «Адам әлемі» журналдарында); халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда – 4, Scopus журналдар тізіміне кіретін «Theological inquiry Pharos Journal of Theology» журналында және «Journal Rivista di studia della sustainabilita» журналында – 2 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы.

Диссертация кіріспеден, үш тараудан және әрқайсысы екі бөлімнен, анықтамалар, белгілеулер мен қысқартулар мен қорытындыдан, 297 пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жұмыстың көлемі 154 бет.

1 БИЛІК ФЕНОМЕНІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

1.1 Әлемдік философиялық ой тарихындағы билік феноменін тұжырымдау

Философия тарихында билік феноменіне қатысты ілімдер, тұжырымдамалар өте көп. Олардың барлығын талдау, салыстырмалы талдау бұл диссертациялық жұмыстың мақсаты емес. Тақырыптың мазмұнын ашу мақсатында билік феноменіне байланысты туған негізгі идеяларға құндылық тұрғысынан тоқталып, тарихи-философиялық шолу жасауды жөн көрдік.

Хронологиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, билік феноменіне аса көп көңіл бөліп, негізгі еңбектер жазған философтар - Конфуций, Платон, Аристотель, Цицерон, Аврелий Августин, Фома Аквинский, Н. Макиавелли, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш.Л. Монтескье, Ж.Ж. Руссо, И.Кант, Г.Ф.В. Гегель, Ф. Ницше, К. Маркс, М. Вебер, Н. Луман, М. Фуко, П. Бурдьё.

Адамзат өркениетінің тарихында билік феноменін зерттеу ұзақ уақыт бойы біржақты болды, өйткені билік ең алдымен мемлекеттік билік ретінде түсінілді, яғни, билік пен мемлекет, мемлекет билеушілерінің қызметі тығыз байланысты болды. Ежелгі Шығыс философиясы, әсіресе, Қытай философиясы оған дәлел.

Біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда өмір сүрген қытай философы, адамзаттың алғашқы ұстазы Конфуций өз философиялық ілімін адам, қоғам, мемлекет арасындағы қарым-қатынас төңірегінде қалыптастырады, билеушіге қажетті жеке қасиеттерді саралап, билеушінің қоғаммен қарым-қатынасының оңтайлы стратегиясын көрсетті. Конфуций биліктің әлеуметтік қатынастарда сабақтастықты қамтамасыз ететін ғұрыптық әрекетін қоғаммен заңдастырды.

Белгілі синолог В.А. Рубиннің пікірінше, Қытай Конфуций өмір сүрген дәуірде қала-мемлекет күйінде болған. Мұндай қала-мемлекетте барлық адамдар бір-бірін танып, билеуші мен оған бағынушылардың арасындағы қарым-қатынас жақын адамдардың арасындағы сияқты жеке дара сипатта болды. Сондықтан да ежелгі қытайлықтардың санасында мемлекет үлкен отбасы болып қалыптасты [3, 8 б.]. Ежелгі қытайлық шығармаларды талдағанда билеушінің халықтың пікірін ескеріп, онымен санасып отыруы оның билікті ұстап қалуының негізгі кепілі болғанын көрсетеді. Оған дәлел – Конфуцийдің «Халықтың сенімсіз билікті ұстанып қалу мүмкін емес» деген сөзі [58]. Конфуций император Цинь Шихуандидің Қытайды біріктіруіне дейін үш ғасырдан аса уақыт бұрын өмір сүрген. Ол дәуір Чжоу дәуірі деп аталған, яғни Чжоу династиясы басқарған дәуірге жатады. Қытайлықтар үшін мемлекет сол ежелгі кезден бастап орталық мемлекет деп саналған, ол мемлекеттің басындағы император, Аспанның баласы мен Аспанасты мемлекет біртұтас, оларды бір-бірінен ажырату, қарама-қарсы қою мүмкін емес. «Аспан баласынан, оның билігінен тыс мемлекеттің мүмкіндігі туралы ойлар Қытайда болған жоқ, ол қытайлықтардың саяси көзқарастарына белгілі дәрежеде ықпал етті» [3, 9 б.].

Билік феномені Ежелгі Қытайда әлеуметтік-экономикалық, саяси және натуралистік ойлардың негізгі элементі ретінде қарастырылады. Билік нағыз шындық, онсыз бұл шындықтың болуы және ол шындықты түсіну мүмкін емес. Жалпы билік туралы айтуға тыйым салынбайды, оны сезіну, түсіну, ұғыну керек, бірақ одан артықтың керегі шамалы. Билік технологиясын үйретуге болады, тіпті үйрету де керек, мұнда Қытай дәстүрі атағы онша жайыла қоймаған «Гуйгу-цзы» мәтінінен бастап, легизм мектебінің танымал философы – ШанЯнға дейін көптеген дереккөздерді ұсынады [59].

Конфуций билікті харизматикалы, ал басқару формасын меритократия (яғни лайықты билік) деп түсінеді. Билеуші (монарх) мемлекет пен қоғамды адамзатқа негізделген принцип және ли (жол жора) арқылы басқаруы керек. Конфуций билеушінің жоғарғы билігін мойындағанымен, басқарудың деспоттық формасына қарсы болды. Билеуші халықтың сенімін бағалауы керек, оның құқықтары шектеулі болды. Осыған байланысты Конфуцийде «бекзат ер» туралы түсінік пайда болды [3, 13 б.].

Конфуцийшілдікте шынайы билік билеушінің моральдық қасиеттеріне негізделуі тиіс деп атап көрсетіледі. Ізгілікпен әрекет ететін көшбасшы халықты даналықпен және әділ басқаруға қабілетті. «Ізгіліксіз биліктің мағынасы жоқ», - дейді Конфуций [2, 138 б.]. Сонымен қатар, Конфуцийдің пікірінше, адамдарды басқарғысы келетін адам алдымен өзін басқаруы керек. Яғни, бұл ой тиімді басқару үшін өзіндік тәртіп пен ішкі бақылаудың маңыздылығына назар аударады.

Биліктің конфуцийшілдік түсінігі басқарудың заңдылығы моральдық құқыққа негізделетінін білдіреді. Егер билеуші моральдық артықшылығын жоғалтатын болса, оның билігіне дау айтылуы мүмкін, бұл билеушіні заңдылықтан айыра алады деген сенімдегі аспан («Тянь») тәртібі тұжырымдамасына сәйкес келеді.

Лао-цзы және Чжуан-цзы сияқты философтар ұсынған даосизм билікке балама көзқарасты ұсынады. Даосизмде заттардың табиғи тәртібі мен «у-вэй» тұжырымдамасына назар аударылады, бұл «әрекетсіздік» немесе «еркін әрекет» ретінде аударылады. Даосизм шынайы билік билеушінің өз бақылауын таңу емес, табиғатпен және қоғаммен үйлесімді әрекет ету қабілетінен тұрады деп пайымдайды.

Даосизм билік пен бақылауға деген тым талпынысты қақтығыстар мен азаптардың көзі ретінде қарастырады. Оның орнына даостық философтар икемділіктің, қарапайымдылықтың және өмірдің табиғи ағымын ұстану қабілетінің маңыздылығын атап өтеді. Лао-Цзы: «Ең жақсы билеуші - халық оның билігін білмейтін билеуші», - дейді. Даосизмде билік табиғи процесс ретінде қарастырылады және шынайы көшбасшы кішіпейіл болып, өз еркін таңбауы тиіс. «Ақылды басқарған кезде халық билікті сезінбейді». Бұл тұжырым ең жақсы басқаруға сенімсіздік пен үйлесімділік арқылы қол жеткізіледі деген идеяны білдіреді. «Даосизм билікке баламалы көзқарас ұсынады, онда табиғи тәртіп пен үйлесім қатаң басқару мен бақылаудан гөрі

маңызды. [61, 302 б.]. Даосизмдегі билік – бұл бақылау емес, өмір тасқынын ұстану және зорлық-зомбылықсыз алып жүру қабілеті.

Легизмнің, конфуцийшілдік пен даосизмнен айырмашылығы, қатаң бақылау мен басқаруға баса назар аударады. Легизмнің негізгі идеяларын Шан Ян және Хан Фэй-цзы сияқты философтар дамытып, басқарудың негізгі құралы ретінде заңдар мен жазаларға баса назар аударды. Легистер қоғамдағы тәртіпке тек қатаң заңдар мен қатаң шаралар арқылы қол жеткізуге болады деп сенді.

Легизм биліктің моральдық және этикалық аспектілерін жоққа шығарады, өйткені биліктің заңдылығының жалғыз критерийі оның тәртіп пен тұрақтылықты сақтау қабілеті деп санайды. Биліктің бұл түсінігі Цинь әулетіндегі орталықтандырылған басқаруға және қытай тарихындағы авторитарлық басқару әдістерінің қалыптасуына айтарлықтай әсер етті.

Легизм биліктің негізі ретінде заңдардың қатаң сақталуына баса назар аударады. Заңнама және оны сақтау басқарудың негізгі элементтері болып табылады. Шан Ян заңның күші-мемлекеттің күші деп есептейді. Легизм күш пен бақылау мемлекет тұрақтылығының негізі екенін айтады. Заңдар қатаң және жазалар дереу болуы керек [32, 140 б.].

Хан Фэй тәртіпті бұзбау үшін адамдар бақылауда болуы керек деген пікірді ұстанған. Легизмде билік бақылау мен жазалау объективі арқылы қарастырылады, мұнда қоғамның тұрақтылығына қатаң ережелер мен оларды орындау арқылы қол жеткізіледі.

Қытай философиясындағы билік тек саяси құрал ретінде ғана емес, сонымен бірге билеушілердің моральдық жауапкершілігіне қатысты этикалық мәселе ретінде де қарастырылады. Классикалық Қытай философиясындағы билік мәселесі күрделі және көп қырлы мәселе. Конфуцийшілдік, даосизм және легизм билікті, оның қайнар көздерін және оның қоғамдағы рөлін түсінудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады. Конфуцийшілдік билеушінің моральдық жауапкершілігіне баса назар аударады, даосизм үйлесімділік пен табиғилықтың маңыздылығын атап көрсетеді, ал легизм қатаң реттеу мен бақылауды ұсынады. Билікке деген әр түрлі көзқарастар қазіргі Қытай қоғамына және оның саяси мәдениетіне әсер етіп, билік пен оның заңдылығын әр түрлі жағдайда қабылдауды қалыптастырады.

Шығыс философиясы, атап айтқанда қытай, үнді және жапон, билікке ерекше көзқарас ұсынады. Жоғарыда айтылғандай, конфуцийшілдік билеушілердің моральдық жауапкершілігіне және олардың халыққа қамқорлық жасау міндетіне баса назар аударады. Конфуций билік этикалық принциптер мен өзара сыйластыққа негізделуі керек деп атап көрсетеді. Билік репрессия құралы ретінде емес, қоғамда үйлесімділікке жету құралы ретінде қарастырылады.

Үнді философиясында, әсіресе Упанишадтар пен Бхагавад Гита контекстінде биліктің рухани аспектісі бар. Мұнда билік дхарманың (әлемдегі тәртіпті реттейтін әмбебап заң) бөлігі ретінде қарастырылады. Бхагавад Гитаның басты кейіпкері Арджуна билік пен міндетке байланысты моральдық

дилеммаларға тап болады, бұл билік контексінде шешім қабылдаудың қиындығын көрсетеді.

Жапон философиясында, әсіресе дзен буддизмінде билік иллюзия ретінде қарастырылады, ал шынайы күш ішкі түсінік пен ағартушылықта жатыр. Мұнда биліктің сыртқы көріністеріне емес, өзін-өзі тануға және ішкі әлемге баса назар аударылады.

Биліктің антикалық философиядағы тұжырымдамасы әр түрлі және сол кездегі философиялық мектептер мен ойшылдарға байланысты. Билік туралы негізгі идеяларды бірнеше бағыт аясында бөліп көрсетуге болады. Батыс философиясы, Платон мен Аристотель сияқты ежелгі грек ойшылдарынан бастап, қазіргі тұжырымдамаларға дейін көбінесе билікті басқару және бақылау құралы ретінде қарастырады. Екі философтың билікті түсінуі олардың философияларының маңызды аспектісі болып табылады, ол биліктің табиғатына жеке көзқарастарын ғана емес, сонымен қатар олардың уақытының неғұрлым кең әлеуметтік және саяси контексттерін де көрсетеді.

Ежелгі Грекияның ұлы ойшылдарының бірі Платонның философиясы адам өмірінің көптеген аспектілерін, соның ішінде биліктің табиғатын қамтиды. Платон (б.з.д. 428/427 - б.з.д. 348/347) Афинадағы саяси және әлеуметтік өзгерістер кезеңінде өмір сүрді, бұл оның философиялық көзқарастарына әсер етті. Сократтың ілімдерінен шабыттанған Платон әділеттіліктің, биліктің және идеалды мемлекеттің табиғатын түсіндіруге тырысты. Оның «Мемлекет» және «Заңдар» сияқты негізгі еңбектерінде биліктің қалай ұйымдастырылуы керектігі туралы терең ойлар бар.

«Мемлекетте» Платон билік патшалық философтардың қолында шоғырланған идеалды қоғамды сипаттайды. Ол тек дана және білімді адамдар ғана жақсылық идеясын білуге негізделген мемлекетті дұрыс басқара алады дейді. Платон қоғамдағы үш тапты ажыратады: билеушілер, қамқоршылар және өндірушілер, бұл оның үйлесімділік пен әділеттілік идеясын көрсетеді [62].

Платон сол кездегі революциялық шешімді ұсынады. Оның ойынша, билеушілер өздеріне емес, қоғамның игілігі туралы ойлайтын мемлекет құру керек. Әділдік, Платонның пікірінше, жеке адамдардың қасиеті емес, жалпы мемлекеттік құрылым. Қоғамдық мүдделер бірінші орынға қойылып, жеке адамдар екінші орынға қойылған жағдай. Атап айтқанда, бұл идеалды мемлекетте жеке меншік болмауы керек дегенді білдіреді, өйткені ол индивидуализмді тудырады - «менікі» және «сенікі», деген ұғымдар ең алдымен өз мүдделері туралы ойлауға мәжбүр етеді [63].

Платон жоғары шындықтар мен идеялар туралы білімі бар философтардың басқаруға моральдық құқығы бар екенін атап көрсетеді. Бұл оның «білім күші» тұжырымдамасына байланысты, мұнда шындықты шынайы түсіну әділетті басқару үшін қажет. Ол демократияны сынады, өйткені билік игіліктің не екенін шынымен түсінетіндерге тиесілі болуы керек. Философтардың билеуші ретінде идеализацияланғанына қарамастан, Платон биліктің қауіптілігін де қарастырады. «Мемлекетте» ол биліктің қалай бұрмалануы және озбырлыққа

әжелуі мүмкін екенін сипаттайды. Платон теріс пайдаланудан аулақ болу үшін билікті бақылау мен тепе-теңдіктің маңыздылығын атап көрсетеді.

Платонның айтуынша, барлық ізгіліктердің ішінде әділеттілік бөлек тұруы керек, өйткені ол жеке адамға емес, жалпы қоғамға тән. Осы жерден Платон әділеттіліктің өте қарапайым формуласын жасайды: әділеттілік әркім өз орнында және өз ісімен айналысқан кезде. Ол: «билеушілер заңдар құрып, олардың орындалуын қадағалап отыруы керек» [63, 485 б.] - дейді.

Платон үстемдік құрудың негізгі қағидасын әділеттілік деп санайды. Бұл ұғым Платонда экономикалық, саяси және әлеуметтік мазмұнға толы. Әділеттілік осы принциптердің тұтастай сәйкес иерархиялық бағыныштылығын талап етеді [64].

Платондық билік тұжырымдамасында білім маңызды рөл атқарады. Платон әділ билікке жету үшін білім мен даналыққа ие философтарды тәрбиелеу керек дейді. Оның «мемлекеті» болашақ билеушілердің интеллектуалды және моральдық қасиеттерін дамытуға бағытталған білім беру жүйесін сипаттайды.

Ең жақсы мемлекеттік жүйеде адамгершілік, экономикалық және саяси ұйымның бірқатар белгілері болуы керек, олардың бірігуі нәтижесінде ең маңызды міндеттерді шешуге болады. Мұндай мемлекет, біріншіден, өзінің ұйымының күшіне ие болуы керек, оны қорғау құралдары дұшпандарды тежеу және тойтару үшін жеткілікті, екіншіден, ол қоғамның барлық мүшелерін олар үшін қажетті материалдық игіліктермен жүйелі түрде қамтамасыз етуі керек, үшіншіден, ол рухани қызмет пен шығармашылықты қамтамасыз етуі керек [63, 387 б.]. Осы үш тапсырманың барлығын орындау әлемді басқаратын ең жоғарғы идея ретінде «қайырымдылық идеясын» жүзеге асыруды білдіреді.

Платонның мемлекет туралы трактатының басты міндеті жалпы қоғамның және оның мүшелерінің жақсы және кемелді өмірі мәселесі. Идеалды мемлекет кем дегенде төрт қасиетке ие болуы керек:

1. даналық;
2. батылдық;
3. парасаттылық;
4. әділдік [63, 486 б.].

Осылайша, Платонның билік туралы ойлары идеал мен практика арасындағы тепе-теңдікті орнатуға тырысатын терең және жан-жақты философиялық теорияны білдіреді. Оның білім мен ізгілік билеушілердің негізгі қасиеттері деген идеясы ғасырлар бойы философиялық және саяси ойларға айтарлықтай әсер етті.

Платон философиясындағы билік күрделі және көп қырлы ұғым. Оның философтардың билігі, білім мен білімнің маңыздылығы және билікті асыра пайдалану туралы сындары бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Платонның билікке деген көзқарасы қазіргі қоғам мен саяси теория үшін маңызды сабақтарды ұсынады, бұл дана және әділ басқарудың қажеттілігін көрсетеді [65].

Аристотельдің билік туралы түсінігі Платонның ойларына қарағанда ерекше және әлдеқайда шынайылыққа негізделген. Өзінің «Саясат» атты жұмысында ол монархияны, аристократияны және саясатты (басқарудың аралас нысаны), сондай-ақ олардың бұрмалануы – тиранияны, олигархияны және демократияны қоса алғанда, басқарудың әртүрлі нысандарын талдайды. Аристотель орталық жолдың маңыздылығын атап өтіп, биліктің неғұрлым тұрақты нысаны билік бөлініп, қоғамның түрлі топтары өкілдік ететін саясат болып табылады деп санайды [66].

Платон билікті әділдік идеалына қол жеткізу құралы ретінде қарастырса, Аристотель билікті қоғам шындығын ескеретін басқару құралы ретінде қарастырады. Аристотель үшін билік – бұл тек білім мәселесі ғана емес, сонымен қатар азаматтардың іс жүзінде іске асырылуы мен саяси өмірге қатысуы мәселесі. Ол басқарудағы этика мен ізгіліктің маңыздылығына назар аударады, сондай-ақ билік қоғамның нақты шарттары мен қажеттіліктеріне негізделуі тиіс екенін мойындайды. Аристотель философиясы Батыс философиялық ойының тарихында басты орын алады және оның билік пен саясатқа деген көзқарасы бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Аристотель (б.з.д. 384-322) полистер (қала-мемлекеттер) негізгі саяси билік болған дәуірде өмір сүрді. Оның «Саясат» және «Никомах этикасы» сияқты еңбектері адамның табиғатын және оның қоғамдағы орнын зерттейді. Оның философиясындағы билік тек басқару құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге жалпы игілікке жету тәсілі ретінде де қарастырылады [67].

Платон үшін білім мен даналық басқару үшін негізгі өлшемдер болса, Аристотель практикалық тәжірибе мен азаматтардың қатысуының маңыздылығын атап көрсетеді. Платон философия мен білім арқылы мінсіз қоғамға қол жеткізуге ұмтылады, ал Аристотель қоғамның тұрақтылығы мен әл-ауқатына назар аударады. Платон утопиялық модельді ұсынады, ал Аристотель басқарудың бар нысандарын және олардың өзгерістерін талдайды. «Саясатта» Аристотель басқарудың әртүрлі формаларын – монархияны, аристократияны және демократияны талдайды. Ол басқарудың ең жақсы түрі жеке адамдардың немесе топтардың мүдделеріне емес, жалпы игілікке бағытталған деп санайды. Аристотель биліктің этикалық аспектісінің маңыздылығын атап көрсетеді: билеушілер ізгі және әділеттілікке ұмтылуы керек [68].

Монархия билік жалпы игіліктің мүддесі үшін әрекет ететін бір адамның қолында шоғырланған басқару нысаны ретінде қарастырылады. Аристотель «егер монарх ізгілікке сәйкес билік етсе, онда бұл басқарудың ең жақсы түрі», - дейді [68, 359 б.].

Аристократия (ақсүйектер билігі) – бұл жалпы игілікке бағытталуы мүмкін ең жақсы билік. Аристотель «егер ақсүйектер барлығының игілігі үшін билік етсе, онда бұл идеалды форма» деп санайды. Ал демократия - әділеттілік пен теңдік қағидаттарын ұстанбаған жағдайдағы, азшылықтардың құқықтарының бұзылуына әкелуі мүмкін деп санайтын көпшіліктің билік [68, 362 б.].

Аристотель биліктің заңдылығы оның жалпы игілікке қызмет ету қабілетіне байланысты деп санайды. Ол «саясаттың мақсаты тек басқару ғана емес, сонымен бірге жалпы игілікке жету» деп жазады. Аристотель жақсы билікті азаматтардың өмірін жақсартуға ұмтылатын және ізгі принциптерге негізделген деп санайды. Мысалы, идеалды мемлекетті сипаттауда ол жалпы игілікке жету үшін азаматтарды тәрбиелеудің маңыздылығы туралы айтады.

Аристотель билеушілер әділетті және тиімді басқару үшін ізгілікке ие болуы керек деп атап көрсетеді. Философ «билеуші ең ізгілі адам болуы керек» дейді. Ол ізгілікті биліктің заңдылығының негізгі аспектісі ретінде қарастырады, бұл тек ізгі билеушілер қоғамдағы әділеттілік пен тәртіпті қамтамасыз ете алады дегенді білдіреді.

Аристотель сонымен қатар қиянат жасамау үшін билікті бөлу және бақылау қажеттілігін талқылайды. Ол қоғамның әртүрлі элементтері (ақсүйектер, демократия және монархия) бір-бірімен өзара әрекеттесе алатын және басқара алатын теңдестірілген басқарудың маңыздылығы туралы айтады. Бұл бақылау және тепе-теңдік жүйесі туралы заманауи идеяларды болжайды.

Аристотельдің «Саясат» еңбегінде билік ұғымы этикалық принциптерге, ізгілікке және ортақ игілікке ұмтылуға негізделген. Бұл идеялар бүгінгі күнге дейін өзекті болып болыптыр, бұл билік пен басқарудың қазіргі түсінігіне ықпал етеді. «Әлеуметтік өмірде билік бірлескен қызметті ұйымдастыруды қамтамасыз етеді және әлеуметтік жүйедегі қатынастарды тұрақтандырады» [68, 362 б.].

Аристотель билікті адамзат қоғамының ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Оның идеяларына сәйкес, адам табиғаты бойынша «саяси жануар» болып табылады және қоғамнан тыс толыққанды өмір сүре алмайды. Философтың пікірінше, билік мемлекеттегі тәртіп пен қауіпсіздікті сақтау және «жақсы қоғам құруда» құндылығын көрсетеді [69].

Батыс философиялық ойында билік мәселесін талдау Римдік философ Марк Туллий Цицеронның (б.з.д. 106ж.) биліктің табиғаты туралы ойларына тоқталуды қажет етеді. Цицеронның шығармаларының контекстінде билік тек басқару құралы ғана емес, сонымен қатар маңызды этикалық категория болып табылады. Цицерон билік табиғи құқық пен әділеттілікке негізделуі тиіс деп санайды. Платон сияқты кейбір философтарға қарағанда, ол философ-патшаның идеялары мен идеалды формалар негізінде басқару мүмкіндігін атап көрсеткен, Цицерон қоғамды басқарудағы заңдар мен моральдық нормалардың маңыздылығына назар аударды.

Цицерон саясаттағы ізгілік пен адамгершіліктің маңызын атап өтті. Ол билік азаматтардың ортақ игілігі мен мүдделеріне қызмет етуі тиіс деп санады. Бұл билікті өз мүдделеріне жету құралы ретінде қарастыратын кейбір софистерден айырмашылығы. Идеалды мемлекет туралы утопиялық идеяларды ұсынған Платоннан айырмашылығы, Цицерон монархия, аристократия және демократия элементтерін біріктіретін аралас басқару формасын қолдайтын. Ол мұндай жүйе азаматтардың құқықтарын неғұрлым тиімді қорғайды және билікті теріс пайдаланудың алдын алады деп санаған.

Цицерон биліктің негізі ретінде заңдардың маңыздылығына назар аударды. Ол үшін заң биліктің ажырамас бөлігі болды, ал Аристотель сияқты кейбір ежелгі философтар биліктің этикалық аспектілеріне және биліктің ізгілігіне баса назар аударды [14, 268 б.]. Цицерон сондай-ақ саясаттағы риторика мен қоғамдық пікірдің маңыздылығын атап өтті. Ол сөз бен дәлелді тиімді пайдалану қоғамдық көңіл-күйге, демек биліктің заңдылығына әсер етуі мүмкін деп санады [70].

Осылайша, Цицеронның билік туралы ілімі табиғи құқыққа, ізгілікке, аралас басқаруға және заңның мәніне баса назар аударуымен ерекшеленеді, бұл оның көзқарасын практикалық тұрғыдан неғұрлым практикалық және кейбір басқа антикалық философтардың утопиялық немесе теориялық тұжырымдамаларымен салыстырғанда қоғамдық игілікке бағдарланады.

Ортағасырлық философияда биліктің антикалық философиядан өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтары болды. Ортағасырлардағы философиялық мәселе ретінде билік терең ойлар мен пікірталастардың тақырыбы болды және дін, мораль және саясат контексінде талданады. Бұл тақырыптың негізгі аспектілерін сол кездегі бірнеше негізгі идеялар мен философтардың концепциялары арқылы қарастыруға болады.

Биліктің құдайдан шығу тегі концепциясы. Ортағасырлық философияда билік көбінесе Құдайдың сыйы ретінде қарастырылды. Августин және Фома Аквинский сияқты философтар зайырлы билік Құдайдың белгісі болып табылады және билеушілер Құдайдың заңына бағынуға тиіс деп көрсеткен. Бұл биліктің адамдық күш-жігердің, ізгіліктің немесе әлеуметтік келісімнің нәтижесі ретінде қарастырылатын ежелгі философияға қарама-қайшы [71].

Ортағасырда шіркеу саяси өмірде басты рөл атқарды. Дін басшыларының билігі көбінесе зайырлы биліктен асып түсетін, сондықтан көптеген философтар шіркеуді жоғары бедел ретінде қарастырады. Бұл биліктің ортағасырлық тұжырымдамасын зайырлы билік көбінесе үстем және діни институттардан тәуелсіз болған ежелгі биліктен ерекшелендіреді.

Шіркеу мен мемлекеттің арақатынасына байланысты ілімдерде шіркеу мен зайырлы биліктің арақатынасы туралы мәселе ортағасырлық саяси философияда орталық мәселе болды. Мысалы, Фома Аквинский құдайлық заң мен табиғи заңның өзара әрекеттесуін қарастырып, зайырлы билік Құдай белгілеген моральдық принциптерге сәйкес әрекет етуі керек деп тұжырымдады [16, 320 б.]. Биліктің моральдық аспектісі: билік тек саяси ғана емес, этикалық мәселе ретінде де қарастырылды. Ортағасырлық философтар билеушілердің өз билігін жалпы игілік пен әділеттілікке қызмет ету үшін қалай қолдана алатынын және қолдануы керектігін зерттеді. «Жақсылық үшін басқару» идеясы биліктің заңдылығын түсіну үшін маңызды болды [72].

Билік қақтығысы: ортағасырларда зайырлы және рухани билік арасындағы қақтығыстар да болды. Мысалы, папалық пен Қасиетті Рим императорлары арасындағы күрес биліктің әртүрлі формалары мен олардың заңдылығы арасындағы күрделі қатынастарды көрсетеді.

Саяси теология: Николай Кузанский сияқты кейбір ойшылдар саяси билік пен Құдайдың ниеті арасындағы байланысты көрсететін саяси теология идеяларын дамытты. Осылайша, ортағасырлық философиядағы билік заңдылық, мораль, Құдайдың мақсаты және биліктің әртүрлі формалары арасындағы қатынастар мәселелерін қозғайтын көп қырлы мәселе болды. Бұл идеялар Ренессанс пен қазіргі замандағы саяси философияның кейінгі дамуына айтарлықтай әсер етті [73].

Антикалық философия ортағасырлық ойға айтарлықтай әсер етсе де, оның пайымдаулары христиан теологиясы аясында өзгерді. Мысалы, Аристотельдің саяси құрылымы мен әділеттілігі туралы идеялар христиан ілімдері аясында қайта жасалды. Ортағасырлық философияда еркіндік пен алдын ала белгілеу мәселелері алдыңғы орында тұрады, әсіресе құдайлық басқару контексінде. Бұл билікті түсіну үшін антикалық философияға тән емес жаңа парадигмалар жасағанын көреміз [74].

Осылайша, ортағасырлық философия ежелгі дәуірге тән зайырлы және гуманистік көзқарастарға қарағанда биліктің неғұрлым күрделі және діни бағдарланған бейнесін ұсынды. Мишель Фуко, биліктің ортағасырлық қоғамда қалай құрылғанын және оның шіркеу мен монархияны қоса алғанда, түрлі институттар арқылы қалай көрінгенін зерттейді. Фуко биліктің білімімен қалай байланысты екеніне, оның әлеуметтік және мәдени нормаларға қалай әсер еткеніне назар аударады. Фуконың пікірінше, егеменді билік ортағасырдан бастау алады және Еуропада Рим құқығы идеясының қайта жаңғыруы, сондай-ақ монарх пен тұтастай алғанда монархия идеясының қалыптасуы нәтижесінде пайда болды [28, 387 б.].

Ортағасырлық араб-мұсылман философиясындағы билік түсінігіне ерекше зейін қойып, талдауды қажет етеді. Билік мәселесі саяси және этикалық философияның кілті болып табылатындығы белгілі. Осы орайда бай дәстүрге ие арабтілді философия биліктің табиғаты, оның мәні мен салдары туралы ерекше перспективалар ұсынады. Тарихи-мәдени контекстке жүгінетін болсақ, арабтілді философия ежелгі философия, иудалық ой және жергілікті мәдени дәстүрлер идеяларын біріктірген Ислам өркениеті аясында дамиды. Бұл философияның негізгі көздері – Құран мен хадистер, олар билікті Құдайдың сыйы, міндеттемесі мен жауапкершілігі ретінде түсінуді ұсынады.

Исламда билік Құдайдың еркінің көрінісі ретінде қарастырылады. Алла – биліктің ең жоғарғы көзі, ал билеушілер оның өкілетті өкілдері болып саналады. Ислам философиясы, атап айтқанда мутазилиттер мен ашариттер бағыттары, билеушінің қоғам алдындағы жауапкершілігін және әділеттілікті сақтау қажеттілігін көрсетеді [74, 120 б.].

Билік этикасы, оның ішінде әділеттілік және жауапкершілік маңызды мәселе болып табылады. Мысалы, белгілі ойшылдар әл-Фараби мен ибн Сина сияқты философтар әділеттілік ұғымын биліктің орталық құндылығы ретінде дамытады. Әл-Фараби өз еңбектерінде идеалды билеуші ізгілік пен ортақ игілікке ұмтылуы керек деп тұжырымдайды. Егер билік халықтың мүдделеріне

қызмет етпесе және қоғамдық тәртіпті сақтамаса, өзінің заңды мәртебесінен айырылады.

Арабтілді философия билік пен әлеуметтік құрылым арасындағы байланысқа ерекше көңіл бөледі. Ибн Халдунның еңбектеріне негізделген миссиялық тәсіл билікті әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады, мұнда билік бұқараны қолдауға байланысты пайда болады. Бұл идея қазіргі саяси контексте де өзекті [75].

Арабтілді философия өкілдері үшін билік құндылық болып табылады. Билік тек басқару құралы ғана емес, сонымен бірге этикалық категорияны білдіреді, онда әділеттілік, жауапкершілік және ортақ игілікке бағдарлану маңызды аспектілер болып табылады.

Шығыс және ислам әлемінің көрнекті ойшылы және философы әл-Фараби (IX-X ғ.) оның ішінде билік және мемлекет туралы ойдың дамуына айтарлықтай үлес қосқан. Оның билік құбылысына деген көзқарасы ежелгі дәстүрлердің, әсіресе Платон мен Аристотельдің идеялары мен ислам ілімдерінің синтезін білдіреді. Араб тіліндегі философия, әсіресе Ортағасырларда, ислам және ежелгі (атап айтқанда, грек) дәстүрлерінің ықпалымен дамыды. Араб тіліндегі философиядағы билік туралы ілімнің батыс ортағасырлық және ежелгі философиядан ерекшелігі бар [17, 146 б.].

Билік тұжырымдамасында әл-Фараби мемлекетті адамзат қоғамын ұйымдастырудың қажетті формасы ретінде қарастырады. Ол адамдар табиғаты бойынша әлеуметтік және әл-ауқатқа жету үшін ұжымдық өмірге ұмтылады деп санайды. Билік, әл-Фарабидің пікірінше, қоғам жоғары мақсаттарға – тектілікке, әділеттілікке және ақыл-ой кемелдігіне қол жеткізе алатын құрал.

Әл-Фарабидің негізгі идеяларының бірі «мизам» – әділдік пен үйлесімділік қағидаты туралы ілім. Ол билік әр азаматқа қоғамда әділ және тең орын беру арқылы қоғамның теңгерімді дамуына ықпал етуі керек деп тұжырымдады. Ол үшін билеушінің (немесе билеушілердің) саяси ғана емес, моральдық қасиеттерге ие болуы, дана және әділ болуы қажет [17, 148 б.].

Әл-Фараби сонымен бірге «әл-Мадина әл-фадила» қазақ тіліне аудармасы «Ізгі қала», билік ортақ игілікке қол жеткізуге бағытталған идеалды мемлекет ұғымын енгізеді. Ізгі қалада билеушілер – терең білім мен даналыққа ие философтар. Олар халықты ізгілік пен білім рухында тәрбиелейді, оның үйлесімді және әділ дамуына ықпал етеді.

Әл-Фарабидегі билік тұжырымдамасының маңызды ерекшелігі-этикалық мәселеге баса назар аудару. Оның пікірінше, билеушінің адамгершілік қасиеттері – ізгілік, даналық, әділеттілік – тиімді және әділ басқарудың негізі болып табылады. Моральдың болмауы мен ақымақ билік, оның пікірінше, қоғамның құлдырауына әкеледі.

Әл-Фараби билік құбылысын саяси құрал ретінде ғана емес, этикалық нормалардың, даналықтың және әлеуметтік құрылымның күрделі, көп қабатты өзара әрекеттесуі ретінде қарастырады [17, 153 б.]. Оның идеялары бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді, бұл мемлекетті басқаруда адамгершілік пен әділеттіліктің қажеттілігін көрсетеді.

Бұл мәселені зерттеу билік пен басқарудың тиімді формаларын іздестіру жалғасып жатқан араб әлеміндегі қазіргі саяси жағдайда өзекті болып табылады.

Ортағасырдан кейін Еуропада қалыптасқан Қайта өрлеу дәуірінде билік мәселесін өзінің ілімінің негізі ретінде қарастырған Никколо Макиавелли болды. Ол «Патша» шығармасымен танымал, онда ол билік механизмдері мен саясатын талдайды. Макиавелли басқарудың практикалық жағына және биліктің қалай жұмыс істейтініне емес, оның қалай жұмыс істейтініне назар аударады десек, қателеспейміз.

Оның негізгі тұжырымдары саясат пен моральдың бөлінуі (ол табысты билеуші кейде мемлекеттің тұрақтылығы үшін азғындықпен әрекет етуі керек дейді); мақсаттар құралдарды ақтайды идеясы (Макиавелли саясаттағы сәтті әрекеттер қатыгез шараларды қажет етуі мүмкін екенін атап көрсетеді); биліктің тұрақтылығын қолдау (ол көтерілістерден аулақ болу және бақылауды нығайту туралы кеңестер ұсына отырып, билік пен ықпалды сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді) идеялармен байланысты.

Ол билікті сақтау мен нығайтудың ең жақсы тәсілі – адамның табиғатын түсіну және оның әлсіз жақтарын пайдалану деді. Ол биліктің адамы мен табиғаты әрқашан моральдылыққа сәйкес келе бермейді. Нағыз билеуші билікті жоғары этикалық нормаларды ұстану емес, мүмкін өнер ретінде қарастыруы керек. Оның ойларының негізгі аспектілерінің бірі – «Мақсат амалдарды ақтайды» идеясы. Мемлекетті сақтау және билікті ұстап тұру үшін билеуші кез келген әдісті қолдана алады және қолдануы керек, тіпті егер олар сұрапылдық немесе қатыгездік болып көрінсе де. Макиавелли жалпы игілікке жету үшін билеуші алдауды, күшті және басқа құралдарды қолдана алады деп сендірді. Ол өзінің көз қарасын растау үшін көптеген тарихи мысалдар ретінде Александр VI және Цезарь Борджия сияқты билеушілердің әрекеттерін келтірді [8, 89 б.].

Макиавелли, сонымен қатар, саясаттағы прагматизм мен реализмнің маңыздылығын атап өтті. Ол билеушілерге икемді болуға, өзгерістерге дайын болуға және жағдайларды өз пайдасына пайдалануға кеңес берді. Ол табысты билеуші арыстан да, түлкі де болуы керек екенін атап өтті: қасқырларды қорқыту үшін арыстан және тұзақтардан аулақ болу үшін түлкі сияқты қу болу керек деді [32, 120 б.].

Биліктің тұрақтылығы тақырыбы Макиавеллидің шығармаларында да маңызды орын алады. Ол қоғамдық консенсустың маңыздылығына және әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделері арасындағы тепе-теңдікті сақтай білуге баса назар аударды. Билеушінің тұрақтылықты сақтай білуі, субъектілерді өздерінің заңдылығы мен әділдігіне сендіру-билікті сақтаудың негізгі аспектісі.

Қазіргі таңда Макиавеллидің мұрасы қарама-қайшылық тудырады. Кейбіреулер оны биліктің шынайы заңдылықтарын ашатын прагматикалық ойшыл, ал басқалары антиморальдық ойлар ретінде қарастырады. Алайда оның идеялары, әсіресе саяси билік пен лидерді талдауда сұранысқа ие болып қала береді. Сондықтан Макиавелли билік құбылысымен оның механизмдерін

зерттеуде маңызды ойшыл. Осылайша, оның еңбектері көптеген саяси теориялар мен тәжірибелер үшін негіз болды.

Философия тарихында биліктің құқыққа бағыныштылығы және биліктің моральдық адамгершіліктік факторға байланыстылығы туралы екі бағыт қалыптасты. Бірінші бағытты ұстанғандардың қатарына, яғни биліктің құқықтық генезисін тұжырымдаған философтарға Гоббс, Локк, Спиноза, Руссо, Кантты жатқызуға болады. Ал екінші бағытты ұстанғандарға Гегель, Джентилени айтуға болады.

Белгілі философ В.В. Ильиннің пікірінше, құқық, билік, мораль косубстанционалды, яғни оларды бір-бірінен шығаруға болмайды, олар бір ретті, адам қоғамының туындылары [76]. Дегенмен де, Жаңа заман философтары мемлекет пен қоғамның қазіргі тұжырымдамаларына негіз болған биліктің құқықтық генезисін түсінуді қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Осы кезеңде биліктің табиғаты, оның қайнар көздері мен заңдылығы қайта қарастырылды.

Ең ықпалды ойшылдардың бірі Томас Гоббс болды, ол өзінің «Левиафан» еңбегінде билік бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды деп мәлімдеді. Гоббстың пікірінше, адамдар өз құқықтарын тәртіпті қамтамасыз ететін монархқа беру арқылы әлеуметтік келісімшарт жасайды. Осылайша, билік адамдардың келісіміне негізделген құқықтық сипатқа ие [12, 252 б.]. Бұл еңбегінде Гоббс билік, адамның табиғи жағдайы және саяси ұйымның құрылуы туралы өз идеяларын тұжырымдайды.

Гоббс табиғи жағдайда – қоғам мен мемлекет құрылғанға дейін – адам «барлығына қарсы соғыс» жағдайында өмір сүреді деп сендірді. Ол бұл жағдайды «жалғыз, кедей, дөрекі, қатыгез және қысқа» өмір деп сипаттайды. Бұл тұрғыда адам өзімішлдікке және өмір сүруге ұмтылуға итермелейді. Билік пен тәртіптің болмауы хаос пен зорлық-зомбылыққа әкеледі.

Табиғи жағдайдан туындайтын қауіпке жауап ретінде Гоббс әлеуметтік келісімшарт тұжырымдамасын енгізеді. Ол қақтығыстардан аулақ болғысы келетін және өз қауіпсіздігін қамтамасыз еткісі келетін адамдар өздерінің құқықтары мен бостандықтарын біртұтас билеушіге немесе билік құрылымына беруге келіседі деп сендіреді. Бұл құқықтарды беру әрекеті әлеуметтік келісімшарт деп аталады.

Гоббс мемлекетті «Левиафанмен» салыстырады, ол – бейбітшілік пен тәртіпті қамтамасыз ету үшін адамдардың еркімен құрылған шексіз күші бар мифтік жаратылыс. Суверен (Егемен) билігі абсолютті болуы керек, өйткені тек күшті және орталықтандырылған билік қорғаныс пен тұрақтылыққа кепілдік бере алады. Гоббс егемендіктің заңдарды белгілеуге және оларды бұзғаны үшін жазалауға құқығы бар екенін атап көрсетеді [77, 253 б.]. Гоббс биліктің заңдылығы басқарылатындардың келісімі арқылы жүзеге асырылады деп санайды. Оның билік тұжырымдамасы абсолютті бағынуды білдірсе де, ол өз мүдделерінің қауіпсіздігі мен қорғалуын қамтамасыз етудің жалғыз жолы деп санайтын адамдардың ұтымды таңдауына негізделген [77, 253 б.].

Жалпы, Гоббстың идеялары саяси философияның дамуына айтарлықтай әсер етті. Оның күшті билік пен әлеуметтік келісімшарттың қажеттілігі туралы дәлелдері мемлекеттік заңдылық пен құқық туралы заманауи теориялардың негізін қалады. Оның билік туралы ойлары мемлекеттің араласуы қажет болған жағдайда жеке құқықтар мен бостандықтарды қорғау идеяларындағы маңызды сәт болды.

Осылайша, Гоббс билік, заңдылық және адам табиғаты мәселелерін талқылаудағы орталық тұлғалардың біріне айналды, оның идеялары қазіргі саяси дискурста да өзекті болып қала береді.

Джон Локк, керісінше, билік халықтан шығуы керек деген тұжырымдаманы ұсынды. Ол өзінің басқару туралы екі трактатында биліктің заңдылығының негізі адамның өмірге, бостандыққа және меншікке табиғи құқықтарын қорғау екенін атап көрсетеді. Егер билеуші бұл құқықтарды сақтауды тоқтатса, халық көтеріліске және биліктің өзгеруіне құқылы.

XVII ғасырдағы ағылшын философы Джон Локк саяси философия мен адам құқықтары теориясының дамуына айтарлықтай әсер етті. Локк өзінің еңбектерінде, әсіресе «Басқару туралы екі трактатта» билік тұжырымдамасын дамытады, оны әлеуметтік келісімшарттың ажырамас бөлігі және заңды Мемлекеттік басқарудың негізі деп санайды. Оның билікке деген көзқарасы Томас Гоббс сияқты философтар ұсынған абсолютті монархия идеясынан өзгеше.

Локк барлық адамдар еркін және тең болып туылады, табиғи құқықтар - өмір сүру, бостандық және меншік құқығы беріледі деп сенді. Бұл тұрғыда билік ерікті бола алмайды. Ол халықтан шығуы керек және азаматтардың келісіміне негізделуі керек. Локк биліктің басты мақсаты осы табиғи құқықтарды қорғау деп санайды [13, 183 б.]. Әлеуметтік бағыну әрекеті ретінде сипаттаған Гоббстан айырмашылығы, Локк қоғамдық келісімшартты олардың мүдделеріне қызмет ететін үкіметті құру үшін құрылған адамдар арасындағы келісім ретінде анықтайды. Адамдар мемлекетке белгілі бір құқықтарды береді, оның орнына олардың өмірін, бостандығы мен мүлкін қорғауды күтеді. Билік осылайша басқарылатындардың келісімі арқылы заңдастырылады, бұл оның көзқарасын абсолютті монархтармен салыстырғанда демократияға айналдырады.

Локк философиясының негізгі аспектілерінің бірі – көтеріліс құқығы туралы идея. Егер үкімет азаматтардың табиғи құқықтарын бұзса немесе өз міндеттерін орындауды тоқтатса, адамдар оны құлатуға құқылы. Бұл ереже келесі ғасырлардағы демократиялық қозғалыстар мен революциялар, соның ішінде американдық және француздық революциялар үшін маңызды негіз болды.

Джон Локктың философиясы билікті адамның табиғи құқықтарына негізделген қоғамдық келісімшарттың өнімі ретінде түсінуге шешуші үлес қосты [13, 186 б.]. Оның биліктің заңдылығы, құқықтар мен бостандықтарды қорғау және көтеріліс құқығы туралы идеялары қазіргі демократиялық жүйелерді қалыптастыруда негіз болады. Локк бізге билік пен азаматтық

катынастарды талдаудың маңызды тұжырымдамалық құралдарын ұсынады, олар бүгінгі күнге дейін саяси ой мен тәжірибеде өзекті болып қала береді.

Чарльз Луи Монтескье «Заңдар рухы туралы» еңбегінде билікті бөлу идеяларын ары қарай дамытады, теріс пайдаланудың алдын алу үшін құқық пен билікті әртүрлі мемлекеттік органдар арасында бөлу керек деп тұжырымдайды [11, 68 б.]. Осылайша, биліктің құқықтық генезисі күрделене түсті және көп қабатты болды. Биліктің бөлінуін ерте түсіну Монтескьенің жазбаларын қоса алғанда, кейінгі саяси ойдың негізі болды.

Монтескьенің билік пен саяси құрылым туралы идеялары саяси философияның, құқықтанудың және мемлекеттік басқарудың қазіргі тұжырымдамаларының дамуына айтарлықтай әсер етті. Оның талдауы билікті, оның құрылымын және билікті бөлу идеясына негіз болған бақылау тәсілдерін түсінуге бағытталған.

Монтескье билікті саяси құрылымның негіздерінің бірі ретінде қарастырды. Ол билікті еркіндік пен озбырлықтан қорғауды қамтамасыз ететін етіп ұйымдастыру керек деп тұжырымдады. Потенциалды деспотизмге әкелетін абсолютті биліктен айырмашылығы, Монтескье оның бөлінуі мен тепе-теңдігі арқылы билікті шектеу қажеттілігін атап өтті.

Монтескьенің ең маңызды үлестерінің бірі – билікті үш тармаққа бөлу тұжырымдамасы: заң шығарушы, атқарушы және сот. Ол қиянаттың алдын алу және бостандықты қамтамасыз ету үшін биліктің әр тармағы тәуелсіз және өз функциялары болуы керек деп тұжырымдады.

- Заң шығарушы билік заңдарды әзірлеуге және қабылдауға жауапты.
- Атқарушы билік заңдарды іске асыруға және орындауға бағытталған.
- Сот билігі заң бұзушылықтар бойынша сотты жүзеге асырады және азаматтардың құқықтарын қорғайды [11, 144 б.].

Монтескье егер биліктің бір тармағы қалғандарын басқарса, бұл тиранияға әкелетінін атап өтті. Сондықтан азаматтарға өз құқықтарын қорғауға мүмкіндік беретін тепе-теңдік пен тепе-теңдік жүйесін құру үшін әр тармақты ажырату керек [11, 145 б.]. Монтескье, сонымен бірге билікті шектемей нақты Бостандық мүмкін емес екенін баса айтты. Ол Бостандық заңмен тыйым салынбаған нәрсені жасау құқығында деп сенді. Сонымен қатар, ол барлық азаматтар билеушілердің озбырлығына емес, заңдарға бағынатын құқықтық мемлекеттің маңыздылығын атап өтті.

«Заңдар рухы туралы» еңбегінде Монтескье мәдени және географиялық факторлардың саяси жүйеге әсерін атап өтті. Ол халықтың климаты, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары билік түріне және мемлекеттік мекемелердің сипатына әсер етеді деп тұжырымдады. Қоғам мен билік формалары арасындағы байланыс туралы бұл идея саяси антропология мен элеуметтану саласындағы қосымша зерттеулердің негізі болды [11, 68 б.].

Монтескьенің билік туралы идеялары және оның билікті бөлу тұжырымдамасы қазіргі демократиялық теориялар мен тәжірибелерге әсер етті. Оның жұмысы көптеген Конституциялардың негізі болды және оның билік, Бостандық және билікті бақылау қажеттілігі туралы ойлары қазіргі саяси

дискурста өзекті болып қала береді. Монтескье негізінен құқық, әділеттілік және бостандық туралы идеяларды дамытатын тарихи контекстті қалыптастырды, бұл оны билік философиясы тарихындағы маңызды тұлғаға айналдырды.

Жаңа дәуірдегі философиялық ойды қарастарған кезде Жан-Жак Руссоның (1712-1778жж.) билік туралы ілімін қозғау қажет болады. Философ өз кезегінде құқық пен демократияны тереңірек түсінді. «Қоғамдық келісім туралы» еңбегінде ол жалпы игілік пен халықтық егемендік идеясын қолдайды, бұл нақты билік халықтан келеді және оның мүдделеріне қызмет етуі керек деп санайды.

XVIII ғасырдағы француз философы және жазушысы Жан-Жак Руссо саяси философияның дамуына, әсіресе билік, бостандық және басқару туралы идеялары арқылы айтарлықтай әсер етті. «Қоғамдық келісім» және «Эмиль немесе Тәрбие туралы» сияқты негізгі еңбектерінде Руссо қазіргі демократиялық мұраттардың негізі болып табылатын халық пен ортақ игілік ұғымына негізделген билік тұжырымдамасын қалыптастырды. Руссо өзінің талдауын адамның «табиғи күйін» сипаттаудан бастады, оны өркениет пен әлеуметтік прогреске қарсы қойды. Гоббс сияқты алдыңғы философтардан айырмашылығы, Руссо табиғи жағдайда адам мейірімді және еркін деп сенді. Ол қоғам мен жеке меншік адамның бойында ашкөздік пен жамандықты дамытады, бұл қақтығыстар мен теңсіздіктерді тудырады деп сендірді. Сергетия (тілектер мен моральдық нормалар арасындағы қақтығыс) осы табиғи еркіндіктің жоғалуына байланысты пайда болды [18, 89 б.].

Гоббстың монархқа құқықтарды беру туралы идеяларынан айырмашылығы, Руссо биліктің заңдылығының негізі халықтың еркі болып табылатын әлеуметтік келісімшарт тұжырымдамасын тұжырымдайды. «Қоғамдық келісім туралы» еңбегінде ол үкіметтің барлық заңды нысандары азаматтардың ұжымдық мүдделері мен мақсаттарын көрсете отырып, олардың келісіміне негізделуі керек деп мәлімдейді. Руссо «жалпы ерік» ұғымын енгізеді, бұл қоғамның барлық мүшелерінің мүдделерінің жиынтығы. Мемлекет осы жалпы ерік-жігердің мүддесі үшін әрекет еткен жағдайда ғана оны заңды деп санауға болады [77].

Руссо үшін халық биліктің қайнар көзі болып табылады және әрбір азамат шешім қабылдау процесіне қатыса алуы керек. Ол шынайы саяси қатысу пассивті бағыну идеясына қайшы келетін белсенді азаматтық ұстанымды білдіретінін атап өтті [77, 96 б.]. Халықтың билігі адамдардың немесе элиталардың шағын тобының мүдделеріне емес, олардың мүдделеріне қызмет етуі керек. Руссо белсенді азаматтық қатысу жағдайында ғана нақты ортақ игілікке қол жеткізуге болады деп сенді. Руссо сонымен қатар қиянаттың алдын алу үшін билікті шектеудің маңыздылығын атап өтті. Тәртіпті сақтау үшін күшті үкіметті қолдағанына қарамастан, ол бұл үкімет халыққа есеп беріп, заң аясында әрекет етуі керек деп сендірді. Егер үкімет жалпы ерік-жігермен байланысын жоғалтып, азаматтарға қысым жасай бастаса, Руссо халықтың

көтеріліске құқығы бар деп мәлімдеді. Бұл идея көптеген революциялық қозғалыстарға, соның ішінде француз революциясына әсер етті [78].

Жан-Жак Руссоның билік философиясы демократияны, халықтық егемендікті және адам құқықтарын түсінуге негіз қалайды. Оның ортақ ерік пен әлеуметтік келісімшарт тұжырымдамасы қазіргі қоғамдағы саяси дискурс пен тәжірибеде өзекті болып қала береді. Руссо билікке деген көзқарасында басқарудың моральдық және этикалық аспектілеріне назар аударады, бұл оның идеяларын билік пен саяси заңдылықты одан әрі зерттеу үшін маңызды етеді. Руссоның бостандық, әділеттілік және азаматтық қатысу туралы ойлары қазіргі демократиялық жүйелер мен олардың сын-қатерлерін талдаудың теориялық негізін құрайтынын атап өткен жөн.

Бұл философиялық идеялар қазіргі заманғы демократиялық жүйелерді, заңдылық пен адам құқықтарын қалыптастырудың теориялық негізін құрды, бұл биліктің құқықтық генезисінің саяси құрылымның ажырамас бөлігі ретіндегі маңыздылығын атап өтті. Жаңа заман философтары биліктің табиғи құбылыс емес, оны құқықтық және этикалық нормалар арқылы заңдастыру керек екенін көрсетті, бұл биліктің табиғаты және оның құқықпен қарым-қатынасы туралы қазіргі пікірталастарда өзекті болып қала береді.

Неміс философы Эммануил Кант заң, мораль және саяси философия контексінде билікті түсіну тәсілін айтарлықтай өзгертті. Оның құқық пен билік туралы идеялары мемлекеттік биліктің заңдылығын және оның қоғамдағы бостандық пен тәртіпті қамтамасыз етудегі рөлін түсінуге негіз болады. Кант өзінің құқықтық ойлауының маңызды элементі болып табылатын әлеуметтік келісімшарт тұжырымдамасын дамытады. Гоббс пен Локк сияқты философтардан айырмашылығы, Кант мемлекет билігі азаматтардың келісімі арқылы заңдастырылған деп тұжырымдайды. Ол адамдар өз еркімен қоғамға бірігіп, тәртіпті қорғау және қамтамасыз ету үшін өз құқықтарының бір бөлігін береді деп санайды. Бұл келісім билік үшін құқықтық негіз жасайды, ол қоғамның мүддесі үшін әрекет етуі және жеке құқықтарды сақтауы керек. Канттың айтуы бойынша, заңды билік – бұл озбырлықтан емес, жалпы Келісімнен туындайтын билік [79].

Кант үшін құқық биліктің болуының маңызды шарты болып табылады. Ол заң әмбебап моральдық принциптерге негізделуі керек екенін атап көрсетеді. Құқықтық негізсіз жұмыс істейтін билік озбырлық пен озбырлыққа әкеледі, ал заңдарға негізделген дұрыс басқару әділеттілік пен бостандыққа ықпал етеді. Кант құқықты тек нормалар жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен бірге жеке бостандықтарды қорғайтын және қоғамдық тәртіпті сақтайтын құрал ретінде қарастырады. Бұл құқыққа баса назар аудару биліктің кез-келген көрінісі заңды және моральдық заңдылық тұрғысынан негізделуі керек дегенді білдіреді.

Кант жеке автономия оның философиясының негізгі принципі деп табанды түрде айтады. Әрбір әрекет әмбебап құқықтық нормаларға сәйкес келетін моральдық императивтерден туындауы керек, оларды бәріне де қолдануға болады. Автономияның бұл тұжырымдамасы билік жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуі керек деп болжайды. Моральдық талаптарды

ескермейтін саяси билік өзінің заңдылығын жоғалтады. Бұл тұрғыда Канттағы биліктің құқықтық генезисі басқарма моральдық жауапкершілік пен азаматтардың құқықтарын құрметтеуге негізделуі керек деген идеяға негізделген [79, 512 б.].

Кант сонымен қатар билікті бақылауда ұстау және теріс пайдаланудан аулақ болу үшін оны қалай ұйымдастыруға болатындығы туралы мәселе көтерді. Оның түсінігінде биліктің бөлінуі тиранияның алдын алатын негізгі элемент болып табылады. Заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің бөлінуі тепе-теңдік пен тежеуді қамтамасыз етеді, бұл ретте биліктің әрбір тармағы ортақ игілікке негізделген құқықтық жүйе шеңберінде жұмыс істеуі тиіс.

Кант заңды билік заңға негізделуі керек деп сендірді. Оның тұжырымдамасында билік ерікті бола алмайды; ол қоғамдағы еркіндік пен тәртіпті қамтамасыз ететін құқықтық нормалар шеңберінде әрекет етуі керек. Кант Заң азаматтардың жеке құқықтарын қорғау арқылы билікті шектеу функциясын орындайды деп сенді. Оның түсінігінде құқықтық жүйе әмбебаптық қағидаттарына және категориялық императивке негізделуі керек екенін ескеру маңызды, бұл заңдар қоғамның барлық мүшелеріне қолданылуы керек дегенді білдіреді.

Канттың философиясындағы биліктің құқықтық генезисі құқық, мораль және әлеуметтік жауапкершілік арасындағы байланысқа негізделген. Оның қоғамдық келісім тұжырымдамасы және биліктің заңдылығының шарты ретінде құқыққа баса назар аударуы саяси ойдың дамуындағы маңызды кезеңдерді білдіреді. Билік адамгершілік принциптері мен жеке құқықтарды құрметтеуге негізделуі керек деген Кант идеясы өзекті болып қала береді және қазіргі заманғы құқықтық және саяси ойлауды шабыттандырады. Сайып келгенде, Кант шынайы билік – бұл әр адамның бостандығын қорғайтын және қолдайтын және құқық пен моральдық жауапкершілікке негізделген ортақ игілікке қызмет ететін билік [79, 516 б.].

Әлеуметтік саясат контексінде Кант азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтарының бір бөлігін қауіпсіздік пен тәртіпті қамтамасыз ету үшін мемлекетке беруін көздейтін қоғамдық келісім тұжырымдамасын талқылайды. Осы Шарт шеңберінде мемлекет билігі субъектілердің ерікті келісімімен заңдастырылады. Кант қазіргі билік өз азаматтарының бақылауында қалуы керек екенін және егер мемлекеттік органдар ортақ мүдделерге қарсы әрекет ете бастаса, азаматтар олардың әрекеттеріне қарсы шығуға құқылы екенін атап көрсетеді.

Кант мораль мен құқық арасындағы нақты айырмашылықты белгілейді, бірақ оларды өзара байланысты деп санайды. Ол мораль автономия мен жауапкершілік принциптерін қатаң ұстануы керек деп тұжырымдады. Құқыққа негізделген билік қатынастарды реттеу жүйесі ретінде әрекет етеді, бірақ ол моральды алмастырмауы керек. Кант заңдар моральдық тұрғыдан негізделген және әділеттіліктің әмбебап принциптеріне сәйкес келуі керек деп сендіреді. Яғни, билік билеушілердің еркін таңып қана қоймай, азаматтық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз етуге қызмет етуі керек.

Кант, сонымен қатар, республикалық басқарудың Бостандық тұжырымдамасын жүзеге асырудың мемлекеттік құрылымының ең жақсы нысаны ретіндегі маңыздылығын негіздеді. Республикада заң шығарушы, атқарушы және сот билігі азаматтардың құқықтарын қорғауға кепілдік беретін етіп бөлінген. Ол бостандық пен теңдік қағидаттарына негізделген республика құқықтық жүйені жүзеге асырудың ең жақсы моделі деп санады.

Кант биліктің жаһандық аспектісіне назар аударады. Ол тұрақты әлемдік тәртіп үшін жағдай жасау үшін халықаралық құқықты белгілеу қажеттілігін анықтайды [81]. Оның пікірінше, биліктің заңдылығы мемлекет деңгейінде аяқталмайды. Кант мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттей алатын құқықтық және моральдық принциптерге негізделген «мәңгілік бейбітшілікті» құру қажеттілігі туралы идеяны алға тартады. Бұл құқық пен билік арасындағы байланысты тек ұлттық контексте ғана емес, сонымен бірге жаһандық деңгейде де орнатады.

Кант бейбітшілік пен әділеттілікті жаһандық деңгейде нығайта отырып, мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттейтін халықаралық құқықтық жүйені құру қажеттілігін жақтады.

Иммануил Канттың билік философиясы қатаң моральдық нормалар мен құқықтық міндеттемелерді біріктіреді, жеке адамның құқықтары мен бостандықтары тұрғысынан биліктің заңдылығын негіздейді. Оның әлеуметтік келісімшарт, құқық және мораль туралы идеялары өзекті болып қала береді және қазіргі демократиялық жүйелер мен құқықтық мемлекетті талдауға негіз болады. Кант нақты билік азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғай отырып, олардың мүдделері үшін әрекет етуі керек және қоғам алдында моральдық жауапкершілікке ие екенін атап көрсетеді. Бұл идеялар билік пен құқықтық тәртіпті заманауи түсінуді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [81, 120 б.].

Билікті ізгілікпен байланыстыра негіздейтін Гегель мен Джентиле ілімдерінің де диссертация тақырыбын ашуда маңыздылығы жоғары.

Джордж Вильгельм Фридрих Гегельдің философиясында билік абсолютті рухтың көрінісі және бостандықты жүзеге асыру ретінде қарастырылады. Гегель билік пен мемлекет ақыл-ойдың диалектикалық дамуының нәтижесі деп санайды. Оның жүйесінде билік этикалық өлшемге ие және құқық, мораль және институттарды қамтитын «объективті рух» ұғымымен байланысты. Гегель жеке тұлғаның өзін-өзі тануының маңыздылығын билік контекстінде атап көрсетеді, мұнда шынайы еркіндік жалпыға қатысу арқылы қол жеткізіледі. Осылайша, Гегель философиясындағы билік тек бақылау ғана емес, сонымен бірге жоғары ұтымдылық пен еркіндіктің көрінісі болып табылады [82].

Гегель үшін билік пен мораль оның құқық пен қоғам философиясы аясында тығыз байланысты. Ол мораль (немесе субъективті рух) және объективті институттар (мемлекет, құқық) өзара әрекеттесуі керек деп санайды. Оның пікірінше, билік тек басқарып қана қоймай, моральдық нормаларды қалыптастырады.

Гегель адамгершіліктің екі түрін ажыратады: жеке сенімге негізделген жеке және қоғамдық институттарда көрсетілген әлеуметтік. Ол моральды билік үшін қажетті негіз ретінде қарастырады, ол өз кезегінде моральдық тұрғыдан негізделуі керек. Шынайы бостандыққа жеке мүдделер қоғаммен үйлесетін моральдық институттарға қатысу арқылы қол жеткізіледі.

Осылайша, гегельдік ойда адамгершілік пен билік бір-бірін толықтырады, жеке бостандық пен қоғамдық игіліктің бірлігін қамтамасыз етеді. Мемлекеттік билік қатынастары мәселесін зерттеу Гегель философиясында кең орын алды және оның «Құқық философиясының негіздері», «Тарих философиясы», «Философия тарихы бойынша дәрістер» еңбектерінде ұсынылған.

«Мемлекет моральдық идеяның көрінісі» - деп жазады Гегель. Бұл өзін-өзі ойлайтын және білетін және білетін нәрсені орындайтын субстанциялық ерік. Адамгершілік рухтың бейнесі бола отырып, мемлекет ерекше өзін-өзі тануға ие. Бұл өзіңіз үшін және ақылға қонымды. Мемлекет – бұл субстанциялық бірлік, абсолютті мақсат. Мұнда бостандық ең жоғары құқыққа жетеді. Мақсаттың жеке адамға қатысты ең жоғары дұрыстығы бар. Мемлекет мүшесі болу-жалғыз адамның ең жоғары міндеті. И.А. Ильиннің пікірі бойынша Гегель үшін «мемлекет жақсылық идеясы ретінде немесе жер бетінде жүзеге асырылған шындық ретінде, жер бетіндегі шындықты білдіретін, яғни жер бетінде көрінетін өлшенген болмыстың мәні болып табылатын, бастапқы бөлімдер арқылы біріктірілген органикалық тұтастық немесе біртұтас эмбебаптық бар» [83, 193 б.].

Гегель шынайы бостандыққа отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет сияқты институттар шеңберінде басқалармен тану және өзара әрекеттесу арқылы қол жеткізіледі деп сендіреді. Оның жүйесіндегі мораль адамның өз міндеттері мен құқықтарын білуі, ол этикалық нормаларды сақтауда көрінеді. Билік, өз кезегінде, қоғамдағы әділеттілік пен тәртіпті жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады. Осылайша, Гегель философиясындағы мораль мен билік жеке бостандық пен қоғамдық игіліктің бірлігіне ұмтылу үшін біріктіріледі [82, 144 б.].

Гегельдің айтуынша: «Мемлекет табиғат организмдерімен салыстырғанда жоғары организм, сонымен қатар ол рухани икемді, сұйық және еркін элементінде жүзеге асырылатындығына байланысты жоғары организм ал мемлекеттің мәні бойынша рухани организм» [83, 195 б.].

Қазіргі философияда билік туралы ілімдерді талдағанда Ницшені қарастырмау мүмкін емес. Оның билік туралы идеялары оның философиясының «Билікке ырық» және «Ғаламат адам» сияқты негізгі ұғымдары мен сәйкес келеді.

Ницшенің «Билікке ырық» тұжырымдамасының негізгі өзегі, ол еркіндікке деген күштарлық. «Үстемдікке жету ырықы – Ницше философиясындағы орталық ұғым. Ол оны адамның мінез-құлқы мен мәдениетінің негізгі қозғаушы күші ретінде қарастырды [19, 273 б.]. Билікті қадағалау және бақылау ретінде дәстүрлі түсінуден айырмашылығы, Ницше оны ішкі күш, өзін-өзі жүзеге асыруға және шектеулерді жеңуге деген ұмтылыс ретінде қарастырды. Бұл өзін

және оның мүмкіндіктерін растау, өзін-өзі растау процесі және адам өмірінің мәні. Ницше дәстүрлі мораль мен әлеуметтік құрылымдар жеке ұмтылыстарды басады және билікке деген ерік-жігерді жүзеге асыруға кедергі келтіреді деп сендірді. Ол христиандық мораль сияқты ұғымдарды сынға алып, оны адамның шынайы табиғатын бұзатын бақылау құралы деп санады. Ницшенің пікірінше, көпшіліктің адамгершілігі күшті және креативті тұлғаларды орташа стандарттарға сәйкес келтіру арқылы басады [19, 275 б.].

Ф. Ницше «Не жақсы?» деген сұрақ қойып, оған: «Үстемдікке деген сананы, іңкәрлікті, адамның билігінің өзін күшейтетіннің бәрі», – деп жауап қайтарады. «Не жаман?» деген сұраққа: «Әлсіздіктен шығатынның бәрі», – дейді. «Ақыл-ой арқылы жүретін дүниетанымдық іс-әрекет билікке деген ерікті күшейте ме?» деген сұраққа: «Жоқ, өйткені интеллектінің басымдылығы билікке деген ерікті, оның ұмтылысы мен іс-әрекетін әртүрлі ойдың толғаныстарымен ауыстырып, тоқыратып тастайды. Мораль да «басқалардың қамын ойла» деп, билікке деген ерікті әлсіретеді» [19, 276 б.], - деп жауап береді.

Мәселен (511 нақыл сөзінде): «Теңдікке деген құмарлық билікке деген құмарлық. Әлденені былай немесе былай деп пайымдаудың өзі заттар барынша тең болады деп қалаудың нәтижесі» [19, 277 б.], - дейді. Демек Ницшенің ойынша, ақыл теңдікті қалайды.

Оның философиясындағы орталық – «Ғаламат адам» (Übermensch) тұжырымдамасы. «Ғаламат адам» Ницшенің пікірінше, бұл әлеуметтік нормалар мен моральға байланысты өзінің ішкі шектеулерін еңсеріп, өзін-өзі жүзеге асырудың ең жоғары деңгейіне жететін адам [85]. «Ғаламат адам» сыртқы нормативтерге бағынбайды, бірақ өзінің құндылықтарымен мақсаттарын жасайды, өз ережелері бойынша өмір сүреді және өзінің ерекше ерік-жігерін бекітеді.

Сондай-ақ, Ницше билік туралы өнер мен мәдениет тұрғысынан ойлады. Ол ұлы суретшілермен жасаушыларды билікке деген ерік-жігер басқарады деген идеяға ие, бұл әрқашан дәстүрлі мағынада көрінбейді. Мұнда билік шындықты жасауға, өзгертуге және тарихта өшпес із қалдыруға деген ұмтылыспен көрінеді [86].

Көптеген адамдар билікке деген ерік-жігерді басқаларға бақылау немесе үстемдік ету үшін аяусыз ұмтылыс ретінде түсіндіреді. Алайда Ницшенің көзқарасы әлдеқайда кең. Ол өзін-өзі жеңу, кемелдікке ұмтылу және көкжиегіңізді дәстүрлі шекарадан тыс кеңейту туралы.

Ницшенің билікке деген көзқарасы саяси және әлеуметтік динамикадан тыс терең философиялық интерпретацияны ұсынады. Оның идеялары адам болмысы мен мәдениетінің күрделі және көп қабатты табиғатын көрсете отырып, жеке күштің, өзін-өзі жүзеге асырудың және шығармашылық ұмтылыстың маңыздылығын көрсетеді. Ницше билікті тек сыртқы бақылау ретінде ғана емес, сонымен бірге шынайы бостандықпен өзін-өзі түсінуге жолашатын ішкі қозғалыс ретінде қарастыруды ұсынады. Ницшенің жеке тұлғаларды болмыстың жоғары деңгейіне жетуге және өзін-өзі жүзеге асыруға

итермелейтін негізгі өмірлік күшке деген сенімін көрсетеді. Ол шектеулерді итермелеуге, нормаларға күмән келтіруге және жаңа құндылықтарды қалыптастыруға, өсу мен терең ішкі күшпен сипатталатын өмірге ұмтылуға шақырады [19, 278 б.].

XX ғасырдың белгілі философы Мишель Фуконың билік туралы ілімі Фридрих Ницшенің билік туралы ілімдерінен бірқатар негізгі аспектілері бойынша ерекшеленеді. Екі философиялық тұжырымдама да біздің билік туралы түсінігімізге айтарлықтай үлес қосқанымен, олар әртүрлі тәсілдерді ұстанады. Француз философы Мишель Фуко билікке «дискурсивті» немесе «минималды» билік тұрғысынан инновациялық көзқараспен қарады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, билік міндетті түрде күшке немесе мәжбүрлеуге негізделмейді; оның орнына ол нормалар, заңдар және стандарттар сияқты әртүрлі бақылау механизмдері арқылы көрінеді. Фуко билік қатынастары міндетті түрде күшке немесе мәжбүрлеуге негізделмейді деп сендірді; оның орнына олар билік институттары мен білім технологиялары арасындағы байланыста шашыраңқы.

Фуко мен Ницшенің билік туралы ілімнің негізгі айырмашылықтарының бірі – билік қатынастарын қалыптастырудағы білім мен дискурстың рөлі туралы көзқарас. Фуко үшін білімді адамдарды бақылау құралы ретінде пайдалануға болады; ол білім жүйесінің басқару және тәртіп құралы ретінде қалай қолданылатынын сипаттау үшін «үстем идеология» ұғымын қолданды. Бұл тұрғыда билік тек физикалық мәжбүрлеу немесе күш арқылы көрінбейді; ол сондай-ақ нормалар, заңдар, стандарттар және әлеуметтік бақылаудың басқа түрлері арқылы жүзеге асырылады [87]. Керісінше, Ницше билік қатынастары күш пен рухқа негізделген деп есептеді. Ол басқа адамдарды басқаруға және өз құндылықтары мен мұраттарына сүйене отырып, өз әлемін құруға тек «өте үстем адам» ғана қабылетті деп есептеген.

Фуконың билік құбылысын терең зерттеген еңбектерінде билікті тек мемлекеттік институттар арқылы ғана емес, сонымен қатар адамдар арасындағы әртүрлі және күнделікті қатынастар арқылы көрінетін күрделі және кең таралған құбылыс ретінде қарастырды [88].

Фуко өзінің билік туралы түсінігін «заңдық» билік моделі деп атайтын заңдармен салыстырады. Бұл түсінікте билік бостандықтың қарапайым шектегіші, оны жүзеге асырудың шекарасы болып шығады. Сонымен қатар, бүкіл заманауи қоғамға енетін әртүрлі және нәзік билік қатынастары көзден таса болады. Олардың рөлі бостандықтың қандай да бір көріністерін шектейтіндігінде емес, олар қоғам мен адамдардың өмірін мазмұндық жағынан анықтай отырып, белгілі қызмет пен коммуникация түрлерін тудыратындығында. Билік қатынастары мемлекетке және оның жұмысына байланысты емес. Олар білім беру қызметін, отбасылық қатынастарды, адам мен қоғам туралы білімді қамтиды және айтарлықтай қалыптастырады. XVIII ғасырдың басынан бастап, билік жүйесі қалыптасады, ол «өзін құқық арқылы емес, белгілі бір билік техникасы арқылы, заңның көмегімен емес, нормалар арқылы, жазалау арқылы емес, бақылау арқылы көрсетеді және өзін мемлекет

пен оның аппаратынан тыс жерлерде және формаларда жүзеге асырады» [87, 284 б.]. «Билік деп ең алдымен, олар бар аймақтарға тән және осы аймақтардың Конституциялық элементі болып табылатын билік қатынастардың алуан түрлілігін түсіну керек; сондай-ақ олар өзгеретін, күшейтілетін, аударылатын ойындар, шайқастар мен қақтығыстар» - деп жалғастырады Фуко [87, 286 б.]. Биліктің осы алуан түрлі қатынастарының шарты оларды белгілі бір орталық нүктеге дейін азайту деп санаудың қажеті жоқ. Билік барлық жерде бар. Ол әр сәтте және әр нүктеде, дәлірек айтсақ, қоғамдық жүйенің кез-келген нүктесін байланыстыратын кез-келген қатынаста қайталанатын. «Билік барлық жерде бар; ол бәрін қамтығандықтан емес, ол барлық жерден шыққандықтан». «Билік институт емес, құрылым емес, тіпті кейбіреулерге берілген күш емес: ол белгілі бір қоғамның күрделі стратегиялық жағдайын білдіретін атау» [87, 284 б.]. Сонымен, билік өзін сансыз нүктелер мен қатынастарда жүзеге асырады; бұл қарым-қатынастың басқа түрлеріне (экономикалық, танымдық, жыныстық) сыртқы емес, бірақ өнімді рөл атқара отырып, оларға енеді. Билік өзін негізінен алдын-ала көзделген мақсаттарға дәйекті қол жеткізу стратегиялары арқылы емес, жеке ішінара шешімдер қабылдау арқылы жүзеге асырады. Бірақ олар көбейіп, бір-бірінің соңынан еріп, бір-біріне сүйеніп, белгілі бір мақсаттар ерекшеленетін тұтас емес, бірақ оларға ұмтылатын нақты адамдарды табу мүмкін емес. Ауқымды стратегиялар жасырын болып шығады. Билік бар жерде қарсылық бар. Бірақ бұл биліктің өзі үшін жат емес. Фуко айтқандай, билік қатынастары үшін мүлдем «жат» ештеңе жоқ. Ол сансыз қарсылық нүктелерімен ажырамас байланыста болады және оларға сүйенеді.

Фуконың билік туралы негізгі идеяларын келесі тармақтарға бөлуге болады:

1. Биліктің микрофизикасы: билік тек ірі әлеуметтік құрылымдар деңгейінде ғана емес. Фуконың пікірінше, ол қоғамның барлық деңгейлеріне енеді және адамдар арасындағы күнделікті қарым-қатынаста көрінеді. Ол билік желі түрінде, жеке адамдар арасындағы микро қатынастар деңгейінде болады деп сенді.

2. Тәртіптік қоғам: Фуко адамдарды басқару үшін тәртіптік механизмдердің қалай қолданылатынын зерттейді. Ол әртүрлі институттарды (армия, мектептер, ауруханалар, түрмелер) талдайды және олардың адамдардың мінез-құлқын бақылау және реттеу үшін қалай ұйымдастырылатынын көрсетеді. Джереми Бентам ойлап тапқан Паноптикум осы тәртіптік қоғамның метафорасы ретінде қызмет етеді: мұнда тұтқындар қашан бақыланатынын білмей, өзін-өзі бақылауға не әкелетінін білмей-ақ үнемі бақылануы мүмкін.

3. Биобилік: оның кейінгі еңбектерінде Фуко биобилік тұжырымдамасын енгізеді, онда билік адам өмірінің биологиялық аспектілерін - денсаулықты, көбеюді, өлімді және т.б. басқаруға бағытталған. Мемлекет адамдардың өміріне денсаулық нормалары, демография және технологиялар арқылы араласып, олардың мінез-құлқын ғана емес, физикалық өмірін де басқара бастайды.

4. Билік және білім: Фуко билік пен білімнің бір-бірімен тығыз байланысты екенін атап өтті. «Білім археологиясы» кітабында ол білім

бейтарап емес деп тұжырымдады; ол әрқашан белгілі бір күшке қызмет етеді және біздің шындықты қабылдауымызды құрылымдайды. Адамдар мен қоғамдар туралы білім билік формасы ретінде құрылады, басқарылады және қолданылады.

5. Қарсылық және қарсы күш: билік әрқашан қарсылыққа тап болады. Фуко күш бар жерде қарсылықтың әртүрлі формалары бар екенін атап көрсетеді. Қарсылықтың бұл формалары жеке қарсылықтан ұйымдасқан әлеуметтік қозғалыстарға дейін болуы мүмкін [89].

Билік тетіктерін тек осындай күрделі күш өрістерінде талдауға болады - дейді Фуко. Бізге қазіргі қоғам туралы өзінің көзқарасын ұсынады: ондағы билік қатынастары барлық жерде және нәтижелі. Бұл екі сипаттама да бір-бірімен тығыз байланысты. Билік белгілі бір билік сатысына түспейтін дәрежеде өнімді, бірақ қоғамдағы барлық дискурстар мен іс-шараларға еніп, оларға өзінің өшпес мөрін қойып, белгілі бір бұрышта дамып, сол арқылы олар шығаратын өнімдерді анықтайды. Биліктің тыйым салатын, кедергі келтіретін және шектейтін бейнесі тым үстірт. Билік оны ынталандырудың нәтижесі ретінде пайда болатын нәрсені ынталандырады және анықтайды. Фуко «сексуалдық тарихы» еңбегінің бірінші томында ұсынған билік тұжырымдамасы [87, 287 б.], өзінің талғампаздығымен таң қалдырады. Шын мәнінде, қазіргі қоғам құбылыстарының ең кең класы үшін жаңа интерпретациялық схема ұсынылады. Фуко оны адамның жыныстық қатынасына қатысты білімнің шығу тегі мен ерекшеліктерін талдау үшін қолданады. Бірақ тұжырымдаманың өзі билікті түсіну үшін ешқандай іргелі шекараны білдірмейді. Фуко билік қатынастарын қарастыру негізінде адамның сексуалдылығы туралы ғылымның ерекшелігін түсіндіре отырып, тек үлгі береді.

Фуко билікті толығымен жоюға болатын нәрсе ретінде көрмеді. Оның орнына, ол бізді оның өмірімізде көрінетін әртүрлі тәсілдерін саналы және сыни болуға және осы құрылымдарға қарсы тұру және өзгерту жолдарын үнемі іздеуге шақырды.

Н. Луман (1927-1998жж.), көрнекті неміс әлеуметтанушысы және ойшылы, жүйелік көзқарас пен функционализмге негізделген қоғамның терең және күрделі теориясын дамытты. Оның жұмысындағы орталық құбылыстардың бірі билік. Луман билікті әлеуметтік жүйелер ішіндегі коммуникациялық медиаторлық құрылым ретінде қарастырады. Оның түсінігінде билік тек зорлық-зомбылық немесе мәжбүрлеу объективі арқылы емес, артықшылықты байланыс арналары мен өзара әрекеттесу нәтижелерін анықтау мүмкіндігі арқылы анықталады.

Луман сонымен қатар биліктің дихотомиясына назар аударады, яғни билікті пайдаланудың әрбір әрекеті қарсылық тудырады және оның әсерін теңестіруге және теңестіруге бағытталған коммуникацияларды тудырады. Бұл қуатты динамикалық және үнемі өзгеріп отыратын құбылыс ретінде жасайды [90].

Қазіргі қоғамда, Луманның пікірінше, билік әр түрлі әлеуметтік ішкі жүйелер арасында (саясат, экономика, құқық сияқты) барған сайын сараланған және шашыраңқы бола бастады. Ол биліктің бір қолда шоғырлануын тоқтатып, желілік құрылымға айналуына әкеледі.

Осылайша, Луман билікті мәжбүрлеу құралы ретінде ғана емес, күрделі және сараланған қоғамдағы өзара әрекеттесуді құрылымдайтын және жеңілдететін әлеуметтік коммуникацияның қажетті құрамдас бөлігі ретінде ұсынады [90, 128 б.].

Қорытындылай келе, диссертацияның бірінші бөлімінде билік феномені әлемдік философиялық ой тарихындағы басты орындардың бірін алады. Ежелгі ойшылдардан қазіргі философтарға дейін билік үнемі терең талдау мен көптеген түсіндірулердің объектісі болды. Платон мен Аристотель сияқты ежелгі грек философтары билікті идеалды басқару объективі арқылы көрді. Августин мен Аквинский сияқты ортағасырлық философтар билікті Құдайдың тәртібі мен моральдық міндеттемелерімен біріктірді. Макиавелли мен Гоббс сияқты ойшылдар күш пен әлеуметтік келісімге назар аудара отырып, шынайы және прагматикалық бағалауға көшті.

XX ғасырда идеологиялық және медиа сияқты биліктің жаңа түрлерінің пайда болуымен философтар, соның ішінде Мишель Фуко мен Ханна Арентт күнделікті өмірдегі және қоғам құрылымындағы билік динамикасын зерттей отырып, пікірталас шеңберін кеңейтті.

Осылайша, биліктің бастауларын, мәні мен көріністерін талдау философиялық тұжырымдамалардың дамуын түсініп қана қоймай, олардың әлемнің қазіргі саяси және әлеуметтік құрылымына әсерін түсінуге мүмкіндік береді. Философиялық ойдың бүкіл тарихында қоғам ішіндегі билік құбылысының рөлін түсіну үнемі кеңейіп, әлеуметтік болмыстың барлық жаңа салаларын басып алғанын көрсетеді.

Билік, күрделі және көп қабатты құбылыс ретінде, ойшылдарды адам бостандығының, әділеттіліктің және әлеуметтік қатынастардың табиғаты туралы жауап іздеуге шабыттандыруды жалғастыра отырып, философиялық пікірталастардың өзгермейтін тақырыбы болып қала береді.

1.2 Билік аксиологиясының негізгі теориялық тәсілдері

Екінші тараушада билікті аксиология ретінде теориялық тұрғыдан қарау мақсаты қойылды. Билік ғасырлар бойы ойшылдардың назарын аударған құбылыс екенін бірінші тараушадағы қысқаша шолудан да көруге болады. Билік феноменін талдау оның қоғамды өзгертуші күш екенін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты және оны пайдалану саласындағы этикалық мәселелерді көрсететін көптеген аспектілерді қамтитынын көруге болады. Диссертацияның екінші тараушасында біз осы құбылысты және оның қоғамға әсерін түсінуде маңызды болып табылатын билік құбылысының құндылығын талқылаймыз.

Билік феноменінің құндылықтық негізгі туралы теориялық аспектілерін қарастырмас бұрын құндылық феноменіне тоқталып кеткен жөн.

Құндылық, тұжырымдама ретінде, этика мен моральдан эстетика мен әлеуметтік өмірге дейінгі адам тәжірибесінің көптеген аспектілеріне енеді. Құндылықты философиялық зерттеу маңызды сұрақтар туғызады: құндылық дегеніміз не? Ол қайдан келеді? Бұл біздің әлемді және басқа адамдармен қарым-қатынасты қабылдауымызға қалай әсер етеді?

Құндылықты зерттеудің ең іргелі тәсілі объективті және субъективті құндылықтар арасындағы айырмашылықты қамтиды. Объективті құндылық жеке пікірлер мен мәдени контексттерге тәуелсіз әмбебап нормалардың болуын болжайды. Мысалы, көптеген философтар әділеттілік немесе адалдық сияқты кейбір моральдық принциптердің әмбебап маңызы бар деп санайды. Олардың тұрақтылығы қоғам құру және құқықтық жүйелерді қалыптастыру үшін негіз болады.

Екінші жағынан, субъективті құндылықтар жеке тәжірибеге, қабылдауға және мәдени ортаға байланысты деп санайды. Бұл тұрғыда эстетикалық талғамның айырмашылығын қарастыруға болады: кейбір адамдар әдемі деп санайды, ал басқалары дәмсіз деп санауы мүмкін. Бұл құндылықтардың шын немесе жалған болуы мүмкін екендігі туралы философиялық пікірталастарды тудырады немесе олар тек жеке қалауды көрсетеді.

Құндылықтардың пайда болуы туралы мәселе де маңызды. Этика философияның жүйелі саласы ретінде моральдық нормалардың қалай қалыптасатынын зерттейді. Иммануил Кант сияқты кейбір философтар моральдық шешімдердің негізінде жатқан категориялық императивтің қажеттілігін көрсетеді. Басқалары, Джереми Бентам және Джон Стюарт Милл сияқты, құндылықтарды ортақ игілікке қосқан үлесінің объективті арқылы қарастыра отырып, утилитарлық көзқарасқа баса назар аударады.

Әлеуметтік нормалардың қалай белгіленетіні және қоғамда қандай құндылықтарды насихаттау керектігі туралы сұрақтар жаһандану мен мәдени алмасу контексінде өзекті болып табылады. Бұл тұрғыда құндылықтар бірліктің де, әртүрлі топтар арасындағы қақтығыстардың да көзі бола алады.

Құндылықтың табиғаты терең философиялық талдауды қажет ететін күрделі және көп қырлы тақырып болып қала береді. Құндылықты түсіну біздің әлемді қабылдауымызды байытып қана қоймайды, сонымен қатар басқаларға және өзімізге саналы және жауапты қарым-қатынасты қалыптастыруға көмектеседі. Құндылықтар туралы ойлана отырып, біз қалай, жеке тұлға ретінде және қоғам ретінде өмір сүруді және әрекет етуді таңдайтынымыз туралы негізгі сұрақтарға тап боламыз. Белгілі философ Қ. Әбішевтің пікірінше, «құндылықтарды адамдардың өздері өмір салты ретінде, белгілі бір өмір салтына тұрақты артықшылық ретінде жасайды, бұл оның өмірінің барлық көріністеріне, әсіресе оның іс-әрекеттеріне, сезімдеріне, эмоцияларына ерекше мән береді... Құндылықтар негіз ретінде, адамның өзіне деген әмбебап талабы ретінде адамның шындықты тануының нәтижесі емес және бола алмайды, өйткені іс жүзінде олар жоқ, оларды адамдардың өздері жасайды [32, 158 б.].

Жалпы, құндылықтарды теориялық тұрғыдан талдау, олардың табиғатын түсіну, жіктеу мәселелері әрқашан да өзекті болды. Соның

нәтижесінде аксиологияны философиялық білімнің тәуелсіз саласы ретінде негіздеу қажеттілігі туды. Еуропалық философияда құндылықтар екі тұрғыдан қарастырылады: біріншіден, рухани құндылықтар, екіншіден, материалдық-практикалық құндылықтар (игіліктер). М. Вебер құндылықтарды трансцендентальды деп түсінеді; М. Шелер құндылықтар мен олардың туындыларын материалдық негіздердің тасымалдаушысы ретінде анықтайды, Риккерт, Бахтин мағыналар ретінде түсінеді. Құндылықтар бізден тәуелсіз өмір сүреді, біз оларды таңдай алмаймыз, түзете алмаймыз, тек анықтай аламыз дейтіндердің қатарында П.А. Сорокин, Н. Гартман, В. Виндельбанд, Г. Риккерт, Л. Витгенштейн, Х. Ортега-и-Гассет, М. Шелер бар. Философия тарихындағы құндылықтық теориялар мен концепттердің мазмұнына талдау жасай отырып, құндылық кең мағынада антропологиялық және онтологиялық көздері, ішкі және сыртқы детерминациясы, идеалды және материалдық негізі бар көп факторлы философиялық-мәдени құбылыс болып табылатындығы анықталды десек болады. Құндылықтардың табиғаты қоғамның, жеке тұлғаның экзистенциясымен, оның дамуы мен динамикасымен тікелей байланысты екендігін анықтадық.

Құндылықтар мәдениеттің өзегі, оның ішкі негізі болып табылады, сондықтан құндылық құрылымы мен мәдениет салалары бір-бірімен тығыз байланысты. Мәдениетті дамыту процесі құндылықтарды қайта бағалаумен байланысты. Әрбір нақты тарихи мәдениеттің құндылық әлемі оның технологиялық және рухани даму деңгейімен анықталады. Бұл пікірді біз жоғарыда көрсеткен, Философия және саясаттану институтында жарық көрген ұжымдық монографияда Қ.Ә. Әбішев те тұжырымдайды [32, 157-158 б.].

Өтпелі мәдени кезеңдер құндылық дағдарысының ерекше жағдайымен сипатталады, онда ескі құндылықтар қабылданбайды, ал жаңалары әлі қалыптасып, жалпыға бірдей маңызды мәртебеге ие бола алмайды. Нәтижесінде біртұтас адам болмысы мәдени және өркениеттік ағымдарға бөлінеді, олардың біріншісі идеалға деген ұмтылыспен сипатталады, ал екіншісі терең мағыналы болмыстан нормаларға немесе жалған құндылықтарға бағытталған күнделікті айқын прагматикалық болмысқа ауысады. Бұл пікірімізді қазақстандық қоғамның идеалдарына арналған ұжымдық монографияның құндылықтар дағдарысына арналған тарауындағы пікірлер негізінде тұжырымдадық [91]. Осы зерттеулерді негізге ала отырып, қазіргі жаһандану қоғамының құндылық бейнесі антиномизммен, тұрақсыздықпен, плюрализммен және динамизммен сипатталатындығы туралы қорытынды жасаймыз. Бір жағынан-жеке өмір саласын ажырататын өзін-өзі ашудың, өзін-өзі қамтамасыз етудің, өзіншілдіктің өте жоғары деңгейі байқалады. Екінші жағынан, жаһандану дәуіріндегі қоғамдық сана саласын сипаттайтын тоталитарлыққа, бірігуге, интеграцияға тартылыс орын алған. Бұл ерекшелік даралық пен еркіндікті дамыту арқылы тұтастыққа ұмтылатын қоғамның жаңа дүниетанымдық атмосферасының басты ерекшелігін құрайды.

Адамзат бастан кешкен көп өлшемді дағдарыстан шығудың заманауи ізденістері бүгінде дүниетанымды интеграциялау, біртұтастықты жүзеге асыру,

жекелеген этникалық дәстүрлерді синтездеу процестерімен сәйкес келеді. Бұл үміт тудырады: әр мәдениеттің қадір-қасиетін ескере отырып, толеранттылық, экофильділік, зорлық-зомбылық тұрғысынан жаңа құндылықтарды табу: әлемнің қазіргі құндылық бейнесінің көптігі жаһандану жағдайында дүниетанымның әртүрлі түрлерінің қатар өмір сүруінің жалғыз нұсқасы өмірді, бостандықты, басқалардың құндылықтарын құрметтеу екенін көрсетеді. Бұл синтез жалпыға ортақ, ғаламдық сипатқа ие болады және ондағы құндылықтардың қайсысы басымдыққа ие болатыны маңызды, өйткені олар одан әрі дамудың бағытын анықтайды [92].

Құндылық философияның негізгі ұғымдарының бірі болып табылады, ол субъективті және объективті, материалдық және идеалды, әмбебап және жалғыз, жеке және әмбебап өзара әрекеттесуді түсінуге мүмкіндік береді. Бүгінгі күні, адамзат өзінің тарихындағы кезекті және, мүмкін, ең жауапты кезеңді бастан өткерген кезде, бір құндылықтар жүйесінен екіншісіне ауысу кезеңі жүзеге асырылып жатқан тәрізді. Ғылыми-техникалық өркениет жағдайында, технологиялық дамудың жаңа дәуірін бастан кешірген кезеңде еуропалық мәдениет ультралибералды саясаттың белең алуы салдарынан дағдарысқа ұшырып, қалыптасқан жүйеден ауытқып, шығыстық, азиялық, африкалық мәдениеттердің жаңа бір серпілісі байқалған кезең деп сипаттасақ, қателеспейміз. Бұл трансформация құндылықтарға тікелей ықпал еттеді. Қазіргі ғылыми білім және оған негізделген техникалық-технологиялық прогресс, цифровизация, виртуалдылық шындықтың дамуы құндылықтардың бұрынғы мағынасына айтарлықтай өзгерістер енгізді. Оған қоса діни-мистикалық сипаттағы құндылықтар да кеңінен таралып келеді. Яғни, десакралды, азаматтық-этикалық-эстетикалық-экзистенциалды құндылықтарға қарсы діни, мистикалық құндылықтар қарсы тұралды. Бір өзгешелігі, олар да ғылым мен техниканың дамуына қарсы емес, оны қабылдайды.

Құндылық генезисін зерттеу бұл сыртқы және ішкі көздерді қамтитын көп факторлы процесс екенін көрсетеді, олардың рөлі субъектінің өзіне және объективті мәдени-тарихи жағдайларға байланысты күшейтіледі немесе азаяды. Материалдық (табиғи және экономикалық) және әлеуметтік салалар құндылық қатынастарының объектілерін, «осында және қазір» өмір сүру жағдайларын қалыптастырады, экономикалық, әлеуметтік, мәдени құндылықтарға әсер етеді. Сезімтал, инстинктивті, интуитивті қабілеттерді қамтитын жеке психиканың бейсаналық саласы өзіне және әлемге деген көзқарасқа әсер ететін оң немесе теріс толтырудың жеке тәжірибесін жеткіліксіз жетілу, жетіспейтін сапаны толтыру тұрғысынан анықтайды. Ақыл, рефлексия құндылықтың семантикалық өрісін анықтайды; бағалауды болжайтын әлемді антиномикалық қабылдауды анықтайды; өзін-өзі дамытуға, әлеуметтік-табиғи бағдарламадан тәуелсіздікке ықпал етеді.

«Жалпыға ортақ», әмбебап адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруды мағыналық-өмірлік мәселелерді шешуде басқа әлемнің, тұтастай алғанда әлемнің мүдделерін басшылыққа алатын адамдар жүзеге асырады. Шығармашылыққа, өз идеяларын тұжырымдау қабілетіне ие бола отырып, олар

қоғамның рухани дамуының қайнар көзі болып табылады; Осыған байланысты әлеуметтік-мәдени құндылықтар қоғамның шығармашылық элитасы қалыптастыратын, объективті-тарихи өркениеттік процестермен сәйкес келетін, олардың қарқындылығына немесе түзетілуіне ықпал ететін тұлғааралық императивтерді құруға қабілетті әлеуметтік динамиканың доминанттары ретінде қарастырылады [93].

Құндылықтарды зерделеулердің негізінде жасалған еңбектерді талдау арқылы жасалған тұжырымдар биліктің құндылықтық табиғатын ашуға тікелей ықпал еткенін айта отырып, негізгі мәселеге тоқталамыз.

Әлеуметтік құбылыстар мен процестердегі биліктің рөлін анықтау, оның қоғамның құндылық жүйелеріне әсер ету механизмдерін, тенденциялары мен перспективаларын сипаттау қазіргі әлеуметтік философияның маңызды мәселесі болып табылады. Теориялық тұрғыдан ол постмодернизм философиясында ерекше өзекті болып табылады, онда билік құбылысы белгілі бір зерттеу саласы мәртебесін алады.

Биліктің постструктуралистік түсіндірмелері М. Фуко, Дж. Лакан және басқалардың еңбектерінде ұсынылған қатынастардың барлық түрлеріне енетін құбылыс ретінде қоғамдық қатынастардың қазіргі жағдайымен байланысты. Осы дәстүр аясында айтылған идеялар билік қатынастарының саласын кеңейте отырып, биліктің қазіргі формаларын сипаттауға мүмкіндік берді. Алайда, бұл идеялар пікірталас тудырды және нақты жағдайларға аз бейімделді. Биліктің құндылық жүйелеріне әсер ету мәселесі философияда әлі де аз зерттелген. Осы жағдайлардан аталған тақырыпты талдауды жалғастыру қажеттілігі туындайды.

Әлеуметтік құбылыстарды, институттарды, жүйелерді әлеуметтік-философиялық талдау (бұл зерттеуде бұл билік пен құндылықтар) екі маңызды теориялық аспектіні қамтиды. Біріншісі – әлеуметтік құбылыстың онтологиялық негіздерін талдау және оның ерекшелігін анықтау қажеттілігі. Екіншісі – әлеуметтік құбылыстардың өзара әрекеттесу принциптерін ашуда, олардың әрқайсысы қоғамда қалай жұмыс істейтінін және көбейетінін көрсету мақсатында. Құндылық жүйелерінің қазіргі заманғы күресі өткір формаларға ие болады. Мәдени таралуды, әртүрлі елдердің идеяларына, технологияларына ие болуға және әлемдік мәдениетке қатысуға деген ұмтылысты бейнелейтін глобализм дәуірінің қалыптасуы қақтығыстардың пайда болуына негіз болады. Антиглобалистік тенденция, мәдениеттердің оқшаулануын сақтау әрекеттері және олардың бірлестіктерінің құндылық негіздері қандай болатындығы туралы даулар әртүрлі мәдениеттер арасында олардың нақты құндылық жүйелерімен қақтығыстар тудырады. Бұл жағдайда билік мәдени-құндылық қақтығыстарына белсенді араласатын күш ретінде әрекет етеді. Бұл жағдай билік пен қоғамның құндылық бағдарларының арақатынасы тақырыбына практикалық өзектілік береді. Құндылық жүйелеріне билікпен араласу әрекеттерінің заңдылығын, конструктивтілігін, болашағын әлеуметтік-философиялық талдау жеке адамдар, ұйымдар, мемлекеттер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру үшін қажет және маңызды.

Бұл анық немесе жасырын болсын, бірақ қоғам және оған енгізілген адам әрқашан өз әрекеттерінде қоғам өмір сүруге қабілетті құндылықтар мен құндылықтар жүйесін бейнелейді. XX ғасырдың тәжірибесі үйреншікті болды – жеке тұлға үшін әлеуметтік және жеке дизайн идеясы. Саясаткерлер үшін әлеуметтік қатынастардың жоспарлары мен мақсаттарына сәйкес өзгеру шындығы туралы ой бірдей таныс болды. Сондықтан қоғамның құндылық жүйелеріне әсер ету тетіктері мен мүмкіндіктерін зерттеу өзінің күштік мақсаттары мен аксиологиялық жобаларын жүзеге асыру үшін құндылықтар саласына әсер ету тетіктерін зерттеуге мүдделі топтар үшін практикалық маңызы бар.

Дәл осындай теориялық мәселені қарастыру қажеттілігі келесі проблемалық жағдайға байланысты. Философиялық әдебиеттерде құндылық жүйелеріне әсер ету инстанциялары туралы сұраққа ең маңызды үш жауапты ажыратуға болады. Бірінші жауап – абсолютизм; ол қандай да бір әлеуметтік күштердің, соның ішінде биліктің құндылық саласына әсер ету мүмкіндігін толығымен жоққа шығарады. Екінші жауап (мысалы, Ю. Хабермас) – құндылық жүйелері басқа субъективті қатынастар арқылы қалыптасады, басқаша айтқанда, құндылық жүйесі қоғамдастық, әлеуметтік жүйенің құрылымын белгілейтін және құндылық иерархияларының алуан түрлілігін қалыптастыратын адамдар арасындағы қатынастар арқылы қалыптасады. Үшінші жауап (Ф. Ницше) – құндылықтар олардың мәні бойынша үстемдікке байланысты.

Құндылық мәселесі жалпы қоғамды зерттеу тұрғысынан маңызды. Құндылық негіздерінсіз қоғамның болашағы жоқ: егер құндылықтар болмаса, онда қоғамда басты қатынастар да болмайды, демек, кез келген әлеуметтік өзара әрекеттесуді құруға мүмкіндік жоқ. Мұндай шындыққа тап болған кезде қоғам не істеуі керек? Өз дамуының осындай кезеңіне жеткен қоғамның болашағы бар ма? «Болашақ бар, жаңа құндылықтар пайда болады, ал қазір болып жатқан жағдай – бұл қалыпты жағдай, солай болуы керек», - дейді кейбіреулер. «Болашақ жоқ, қоғам өзін-өзі жоюға бет бұрады, өйткені адамзат жоғары бағдардан айырылды. Оларды қайтадан табу керек», - дейді басқалар [94].

Бұл жауаптар құндылықтардың табиғаты туралы көзқарастардағы негізгі көзқарастарды көрсетеді: олар материалдық әлемнен тыс өмір сүретін және оған мақсат пен форма беретін құдайлық тұлғалар, платондық эйдос болуы мүмкін, немесе жеке мағыналы нормалар, қоғамдық өмірді реттеушілер, тарихи сипаттағы әлеуметтік шындықтарды көрсетеді.

Ең алдымен, барлық аксиология «біздің өмірімізді анықтайтын таңдау кейбір мәліметтер негізінде болатынын түсіну керек» деген постулатқа негізделетінін айта кеткен дұрыс. Аксиология жалпы осы мәліметтер туралы сұраудан басталды. Осы саладағы зерттеулердің кең ауқымына, демек, «құндылық» ұғымының көптеген анықтамаларына қарамастан, құндылықтың өмір сүру тәсілінің негізінде олардың барлығын үш топқа жіктеуге болады,

олар шартты түрде «аксиологиялық абсолютизм», «аксиологиялық релятивизм», «қалыпты аксиологиялық релятивизм» [95], - деп белгіленеді.

Аксиологиялық абсолютизмде мұндай критерий құндылық мәнінің абсолюттілігі болып табылады. Бұл теорияларды түсіндіруде А.Д. Леонтьев атап өткендей, «құндылық» ұғымы қажеттіліктерден туындамайтын ерекше шындықты білдіреді. Құндылық идеал ретінде түсініледі, соның арқасында ол әлемдегі бағдарлаудың ең жоғары критерийі функциясын орындай алады [96].

Аксиологиялық абсолютизм ретінде М. Шелер, В. Виндельбанд, Г. Риккерт, И. Канттың аксиологиялық теорияларын атауға болады. Аксиологиялық релятивизм теориялары құндылықты түсінудің маңызды фактісі ретінде құндылық субъектінің имманентті мазмұны болып табылатындығын көрсетеді, ол сонымен бірге оның өзіндік өнімі болып табылады. Аксиологиялық релятивизмге Э. Гуссерльдің феноменологиялық интерпретациясын, Ж.П. Сартрдың экзистенциализмін, М. Мерло-Понти, А. Камюдің «өмір философиясы» деп белгіленген теорияларды көрсетуге болады, оларға В. Дильтей, Ф. Ницше, Г. Зиммель, А. Шопенгауэрдің теорияларын жатқызуға болады.

Аталған теория бойынша құндылықтың мәні шартсыз емес, ол үшін сыртқы бір анықтаушы нәрсе бер. Теориялардың анықтамаларын қарастыратын болсақ, оларда құндылық субъективті қанағаттанумен, пайдамен байланыстырылады. Экзистенциализм құндылықтарды субъектінің еркін шығармашылығының өнімі ретінде түсінеді. Адам өзінің болмысында өзінің жеке жобасын ұстанады, ол өзі үшін өзінің шығармашылық белсенділігінен тыс болмайтын нәрсе ретінде көрінеді. Бұл оның хаоста өмір сүру тәсілі. Адам өзін қоршаған тәртіпті (соның ішінде әлеуметтік) өзі жасайды, адам жасайтын барлық нәрсе, оның өнімі және оған өзі жауапты. Мәселен, Ж.-П. Сартр адамға өзінің іс-әрекетін, бөтен, абсолютті нәрсенің сипатын беру тән екендігіне назар аударады, осылайша өзінің бостандығын, жауапкершілігін және болмысты жасырады, оны жеке адам өзі жасайды: «адам болмысты көзін жұмып іздейді, бұл іздеу еркін түрде іске асырылады» [97].

Теориялардың үшінші класын біз көптеген релятивистік құндылықтар теорияларында абсолютисттік аксиологиялармен салыстырғанда радикалды қарама-қайшылықпен ерекшеленетіндерді белгілеу үшін бөлдік. Іс жүзінде бірде-бір автор бұл ұстанымның дәйекті өкілі болып табылмайды, бірақ кейбіреулерінде құндылықтың осындай көрінісі туралы айтуға мүмкіндік беретін идеялар бар. Оларға марксизмді, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понти, Т. Парсонстың ілімдерін жатқызуға болады.

Марксизм құндылықтың абсолютті релятивизмін ұстанбайды. Мұндағы құндылық тек жеке субъектінің өнімі емес, бірақ марксизмде біз таптық құндылықтар туралы, яғни қоғамның белгілі бір қабатының құндылықтары туралы айтылады. Н. Гартманның жұмысында аксиологиялық релятивизм теориясының нұсқасы ретінде М. Хайдеггердің экзистенциализмі көрсетілген, бірақ біз соңғысының ұстанымын үшінші сыныпқа жатқызамыз, өйткені оның пайымдаулары құндылықтарға тек мүдделер мен артықшылықтардан гөрі

кеңірек сала берілетін көзқарасты білдіреді. Хайдеггер құндылық пен мақсатты, құндылық пен салмақты, құндылық пен негізді ажыратуға тырысады, сондықтан құндылықты аксиологиялық релятивизмдегі құндылықты түсінумен салыстырғанда жоғары мән ретінде анықтайды [98].

Құндылықтар саласындағы билік құзыретінің саласын анықтау үшін, құндылықтың табиғатын абсолютисттік тұрғыдан тұжырымдалған деп есептейік: құндылықты сипаттау мүмкін емес, біреу мәлімдеп, ұсынуы мүмкін емес, өзгермейді және оны іс-әрекеттерде жеткілікті түрде жүзеге асыру мүмкін емес [99]. Құндылықтар (сұлулық, бостандық, ақиқат, игілік және т.б.) және олардың мазмұны нақты тұжырымға ие емес және мұнда абсолютизммен келісу керек, керісінше, интеллектуалды түрде ойластырылған немесе интуитивті түрде түсінілген, бірақ бақылаудан тыс. Осы тұрғыдан алғанда, ешкім кез келген құндылықтың нақты анықтамасын, сипаттамасын немесе ұстануын талап ете алмайды. Біз құндылықты сипаттаудың немесе ұстанудың түбегейлі мүмкін еместігін емес, құндылық пен оның әлемде қалай сипатталатыны немесе көрінетіні арасындағы сәйкестіктің мүмкін еместігін атап өтеміз. Бұл тұрғыда Витгенштейннің пікірі түсінікті болады: «мен мәдениеттің жойылуы адами құндылықтардың жойылуын емес, тек осы құндылықтарды білдірудің белгілі бір құралдарын білдіретінін түсінемін...» [100]. Біз абсолютті аксиологияның көптеген тұжырымдарымен келіспейміз. Атап айтқанда, бұл аксиологиялық абсолютизмнің көрнекті өкілдерінің (М. Шелер, В. Виндельбанд, Г. Риккерт және т.б.) еңбектерінде құндылықтармен қатар абсолютті сипатта қарастырылатын құндылықтар иерархиясын алуға болады. Дәл осы мәннің абсолютті сипатынан құндылық иерархиялары мен құндылықтар жүйелерінің абсолюттілігін дәлелдеуге баса назар аудару аксиологиялық релятивизм теориялары тарапынан сыни ескертулердің пайда болуына әкеледі.

«Құндылықтар жүйесі» және «құндылықтар иерархиясы» ұғымдары «құндылық» ұғымымен бірдей емес. Жүйенің абсолюттілігі немесе құндылықтар иерархиясы туралы айтуға негіз жоқ, құндылықтардың абсолюттілігіне сүйене отырып, сонымен қатар аксиологиялық релятивизмнің сыни дәлелдері абсолютизмнің дәл осы тезисін жоққа шығарады. Аксиологиялық релятивизмнің құндылықтардың абсолютті сипатына негізгі қарсылықтары үнемі өзгеріп отырады. Құндылықтарға емес, құндылық жүйелеріне жүгіну. Бұл релятивистердің құндылықтар табиғатының абсолюттілігіне қарсы дәлелі ретінде әрекет ететін әртүрлі құндылық иерархиялары мен құндылық жүйелерінің болуы. Егер біз құндылық жүйелері қазірдің өзінде осы әлемдегі құндылықтарды білдіру құралы екенін мойындайтын болсақ, онда аксиологиялық теорияларға қарсы тұрудың негізгі аспектісі жойылады.

Біз қандай да бір эмпирикалық тәжірибе негізінде қандай да бір құндылықтарды өзгерту немесе өндіру туралы айта алмаймыз. Қоғамда біз әрқашан бұрыннан бар құндылықтарды көреміз. Белгілі бір мәдениет шеңберінде құндылық өзінің мазмұнына ие болады және құндылық

иерархиясында белгілі бір позицияны алады және бұл позиция өзгермейді. Құндылықтық жүйе жеке озбырлықтың нәтижесі емес.

Билік әрқашан қоғамның элементі болып табылады, бірақ ол көбінесе қоғамнан бөлек нәрсе ретінде қабылданады. П. Рикердің билік қоғамға бағыт-бағдар беретін реттеуші орган ретінде әрекет етеді және осы қоғамның бір саласы болып табылады деп көрсеткен парадоксын білдіреді [101].

XX-XXI ғасырдың басындағы әлеуметтік өзгерістер құндылықтарға деген сенімсіздік пен сенімсіздікке негізделген құндылық жүйесінің ыдырауын маңызды әлеуметтік проблема ретінде ұсынды. XX ғасырда белгілі бір құндылықтарға (мысалы, бостандық пен адамгершілікке) ортақ сенімділікпен, биліктің мақсаттары тіршіліктің негізі ретінде таңдалған кезде қоғамның құндылық бағдарларына үстемдік әсер ету орын алды. Алайда, құндылықтар саласына әсер ету мүмкіндігіне және қоғамның құндылық негіздерінің өзгеруіне қол жеткізу қабілетіне деген сенімділікке қарамастан, бұл өзгерістер, әдетте, билік жоспарлаған нәрсеге сәйкес келмеді.

Осыған сай, зерттеулердің бірнеше тәсілдерін талдаймыз.

1. Этикалық тәсіл. Этикалық көзқарас биліктің моральдық аспектілеріне бағытталған. Платон мен Аристотель сияқты ежелгі грек философиясының өкілдері билікті жоғары қасиеттермен байланыстырды. Билік әділеттілік пен ортақ игілікті жүзеге асыру құралы ретінде қабылданды. Жаңа дәуірде, осының алдындағы тараушада көрсеткеніміздей, бұл идея Джон Локк пен Иммануил Канттың еңбектерінде дамыды, олар биліктің құқығы мен моральдық негіздемесін, жеке адамның құқықтары мен бостандықтарына бағдарлануын атап өтті.

Этика-философияның бір саласы, онда адам болмысының мәні, адамдардың мінез-құлқының критерийлері мен мақсаттары зерттеледі, құндылықтар мен әлеуметтік мұраттар зерттеледі. Билік этикалық құндылықтар жүйесінде өз орнын ала отырып, моральдық сана призмасынан өтіп, этикалық құндылыққа айналады. Жақсылық пен жамандық, өмір мен өлім, бақыт пен азап, махаббат пен жек көрушілік, батырлық пен қорқақтық, шындық пен өтірік, батылдық пен қорқыныш, адалдық пен сатқындық биліктің қызметі жүретін этикалық сананың экстремалды нүктелері. Билік адамгершілік сана өзінің ең жоғары шиеленісіне жететін практикалық адам өмірінің саласы. Жүйелі түрде ұйымдастырылған зорлық-зомбылықты қолдана отырып, мемлекет күнделікті және сағат сайын адамдарды моральдық таңдау жағдайына, құндылықтар қақтығысы жағдайына қояды, одан шығу көбінесе қайғылы жағдайға айналады. Ерікті түрде немесе еріксіз, саналы түрде немесе бейсаналық түрде адамдар билікті өмір бойы шешуші дәрежеде (оң немесе теріс) әсер ететін күш ретінде қабылдайды. Бұл жайғана субъективті қабылдау емес, бұл объективті факт: жеке адамның және бүкіл халықтардың өмірінің барлық «бастаулары мен аяқталуы» мемлекетпен тікелей байланысты. Билік көзінің жан-жақты ықпалының арқасында адамгершілік сананың назарында болады, этикалық бағалаудың тақырыбына айналады [102].

Ежелгі әлемнің өзінде мемлекет этикалық құндылық ретінде көрінеді. Платон мемлекет диалогында меншік пен отбасынан бас тартуды, қатаң реттелген өмірді, жалпыға бірдей бірауыздылықты және билікті философтарға беруді ұсынған жобаны ұсынады. Бұладамның табиғи қажеттіліктеріне қайшы келеді, сондықтан да оны Платонның замандастары қабылдамады. Соған қарамастан, ұлы идеалисттің ойлау логикасы терең этикалық мағынаға ие. Адам, оның көзқарасы бойынша, әлсіз және өзімшіл, өзінің ақыл-ойы мен бостандығын өз бетінше пайдалана алмайды, сондықтан оның өмірін мүмкіндігінше реттеу керек. Адамдар барынша жайлылық пен рахат алу, балаларды ұрып-соғу және мүлік жинау үшін өмір сүрмейді, өмірдің мақсаты өз жанын қолайсыз әрекеттермен сақтап қалу және мәңгілік идеялар әлеміне қайта оралу. Осындай логика контекстінде Платонның идеялар әлемін өздері түсінген философтарға билік беру туралы ұсынысы түсінікті болады, олар биліктің күшімен оған және бағыныштыларды таныстыру міндетін қояды. Басқаша айтқанда, Платондағы билік адам өміріне мән енгізу құралы болып табылады, мемлекет айқын этикалық сипатқа ие және этикалық құндылық болып табылады [103].

Биліктің этикалық мәні оның пайда болуы мен қалыптасу фактісі мен байланысты. Аристотель және Гегель билік идеясы нақты мемлекеттен бұрын пайда болады деген пікірді ұстанды. Мысалы, Аристотель үшін мемлекет форма мен материяның бірігуінің нәтижесі болып табылады, мұнда форма белсенді принципті, ал материя пассивті болып табылады. Мемлекет адамдардың санасында билік идеясы пайда болғандықтан пайда болады. Оның көзқарасы бойынша бүкіл адамзат екі санатқа бөлінеді-эллиндер (гректер) және варварлар (барлық басқа халықтар), еркін және құлдар. Аристотельдің пікірінше, ең жақсы мемлекет – «барлық грек азаматтары құл иеленушілерге, ал әлемнің барлық халықтары олардың құлдарына айналған» кезде орнайды. Оның ойынша, гректер ғаламның иесі болуы керек, басқаша айтқанда, Аристотель варварлардың өз мемлекетіне құқығын мойындамайды; құлдардың санасында мемлекет идеясы болуы мүмкін емес деп санайды.

Гегельдің басқа бір ойы бойынша: бостандық идеясы бастапқыдан-ақ бар, ол өзінің дамуында абстрактілі құқық, мораль және адамгершілік сатыларынан өтіп, мемлекетке жетеді. Билік жекелеген халықтардың рухтарын қамтитын әлемдік рухтың дамуының салдары болып табылады. Мұнда шешуші рөлді «батырлар» атқарады, олар өз еріктерімен бұқараны үлкен және кіші саяси организмдерге біріктіреді. Әлемдік тарихтың субъектілері өз мемлекеттерін құрған халықтар. Әлемдік рухтың даму заңдылығы халықтар өздерінің гегемониясын орнату үшін қақтығысқа түседі. Сондықтан адамзат тарихы кейбір халықтардың гегемониясының басқалармен дәйекті ауысуы ретінде көрінеді. Осы пайымдаулардың барлығының ұтымды өзегі – идеалды, этикалық принцип мемлекеттің пайда болуында, қалыптасуында және қызметінде үлкен рөл атқарады [104].

Билік – халықтың жалпы өмір сүруін қамтамасыз ететін және осы мағынада өзінің ұлы этикалық мақсатын орындайтын құндылық. Өзінің өмір

сүруінің белгілі бір кезеңінде мемлекеттің дамуына, халықтың өсуіне, ішкі қақтығыстарға жол бермеуге, басқа мемлекеттермен байланыс орнатып, қарым-қатынас орнату тұрғысынан биліктің құндылығы өте жоғары. Мемлекет уақыттың сынына төтеп бере алатын институтқа айналғаны белгілі. Тек мемлекет ұйымдасқан күшті қолдана отырып, өндірістің тиімділігін едәуір арттыруға, адамдарды біртұтас билікке бағындыруға және берік тәртіп орнатуға, соғысқа қарсы тұруға мүмкіндік алды.

Әрине, биліктің пайда болуы көбінесе өмірдің материалдық жағдайларының өзгеруіне байланысты болды, бірақ тағы бір нәрсе анық: мемлекет ешқашан қоғамдық сананың өзгеруінсіз болмас еді. Мемлекеттің пайда болуы сананың дамуындағы сапалы өзгерісті білдіреді. Идеал бойынша билік қоғамның мүдделерін жеке амбициялардан немесе белгілі бір элитаның мүдделерінен жоғары қоя отырып, жоғары моральдық принциптерді басшылыққа алуы керек. Әсіресе азаматтардың алдында билікке деген сенім мен оның қызметінің заңдылығын сақтау өте маңызды. Адалдықты, ашықтықты және әділдікті көрсететін көшбасшылар биліктің оң имиджін қалыптастырады [105].

Билік этикасының негізгі принциптеріне тоқтала кететін болсақ:

Биліктің жауапкершілігі: Билікке ие адамдар өздерінің шешімдері мен әрекеттері басқа адамдардың өміріне әсер ететінін түсінуі керек. Жауапкершілік барлық тараптардың мүдделерін ескеруді және ықтимал жағымсыз салдарларды азайтуды көздейді.

Жауапкершілік – кез келген елдің саяси және әлеуметтік өмірінің негізгі аспектісі. Ол тек заңдар мен нормаларды сақтауды ғана емес, сонымен қатар азаматтар алдындағы моральдық міндеттемелерді де қамтиды [106].

Биліктің жауапкершілігін әртүрлі аспектілерде қарастыруға болады.

Бірінші аспект – заңды жауапкершілік. Билік заңнамалық нормаларды сақтауға және елдің Конституциясы мен заңдарына сәйкес өз міндеттерін мүлтіксіз орындауға міндетті. Бұл тек заңға ресми бағынуды ғана емес, сонымен бірге сыбайлас жемқорлыққа, теріс қылықтарға және басқа да заңсыз әрекеттерге белсенді қарсы тұруды қамтиды. Бұл жауапкершілікті қамтамасыз етуде қатаң бақылау тетіктері мен ашық есеп беру процедуралары шешуші рөл атқарады.

Екінші аспект – әлеуметтік жауапкершілік. Билік сапалы білімге, денсаулық сақтауға, әлеуметтік қорғауға және басқа да маңызды қызметтерге қол жеткізуді қамтамасыз ете отырып, азаматтардың әлеуметтік әл-ауқатына қамқорлық жасауы керек. Әлеуметтік әділеттілік пен мүмкіндіктер теңдігі демократиялық қоғамдағы биліктің сәтті жұмыс істеуінің маңызды элементтері болып табылады.

Үшінші аспект – экономикалық жауапкершілік. Билік экономикалық өсу мен тұрақтылыққа жағдай жасай отырып, экономиканы тиімді және тұрақты басқаруы керек. Бұған қолайлы инвестициялық ахуалды қалыптастыру, шағын және орта бизнесті қолдау, жұмыссыздық пен инфляциямен күресу кіреді.

Нашар экономикалық басқару дағдарыстарға, өмір сапасының нашарлауына және қоғамның сенімін жоғалтуға әкелуі мүмкін [107].

Жалпы, биліктің жауапкершілігі – құқықтық, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық аспектілерді қамтитын көп қырлы ұғым. Осы элементтердің барлығының үйлесімі ғана билік халыққа қызмет ететін тұрақты және гүлденген қоғамды қамтамасыз ете алады.

Биліктің әділеттілігі: әділеттілік – билік құбылысымен байланысты негізгі құндылық. Мемлекеттік билік әділетті қарым-қатынас орнатуға, қоғамның барлық мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауға ұмтылуы керек. Бұл дегеніміз, билікті басқаларға қысым жасау немесе кемсіту үшін пайдаланбау керек, билікті барлығына теңдік пен әділеттілік үшін жағдай жасауға пайдалану керек.

Биліктің әділдігінің негізінде билеушілер мен басқарушылардың абстрактілі тұжырымдамасы немесе идеалы ғана емес, ол кез келген мемлекет пен қоғамның негізін қалайтын іргетас болып табылады [108]. Биліктің әділдігінің маңыздылығын асыра бағалау қиын, өйткені билеуші құрылымдардың заңдылығы, азаматтардың сенімі және қоғамдағы тұрақтылығы соған байланысты.

Әділеттілікке негізделген билік әр адамның құқығын сақтай отырып, міндеттерін белгілейді; әлеуметтік мәртебесіне, этникалық тегіне, жынысына немесе дініне қарамастан, әркім бірдей мүмкіндіктер мен әділ қарым-қатынасқа қол жеткізуі тиіс [109].

Биліктің іс-әрекетінде әділеттіліктің болмауы, керісінше, халықтың сенімін бұзады және әлеуметтік толқуларды тудыруы мүмкін. Әділетсіздік қысым мен наразылық сезімін тудырады, сыбайлас жемқорлықты тудырады және қылмысты көбейтеді [110].

Сонымен қатар, билік халықтың барлық топтарының қоғамдық пікірі мен мүдделеріне жауап беруі керек. Сайлау немесе референдум арқылы шешім қабылдауға халықтың қатысуы ерекшелік емес, нормаға айналуы керек. Билік азаматтарды естіп қана қоймай, тыңдауы керек. Әділдік ерте жастан бастап отбасында, мектепте, университетте қалыптасқан құндылыққа айналуы керек [110, 129 б.]. Азамат неғұрлым білімді және билікті болса, соғұрлым ол өмірдің барлық аспектілерінде әділеттілікке ұмтылады және ол үшін күреседі.

Осылайша, биліктің әділдігі мемлекеттің үйлесімді дамуы мен азаматтарының жақсы өмір сүруінің іргетасы. Ол құқықтық тәртіпті, өмір сүру деңгейін қолдауды және әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етеді және ұлттың тұрақты дамуы мен өркендеуіне негіз болады. Биліктің әділдігі жолында әрбір азаматтың жауапкершілігі, ашықтығы және терең тартылуы жатыр.

Биліктегі әділеттілік өте маңызды, өйткені ол тұрақты және әділетті қоғамның негізі болып табылады. Олардың кейбірінің негізгі себептері:

Институттарға сенім: әділеттілік биліктің заңға сәйкес және жеке құқықтарды құрметтеу арқылы жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Бұл институттарға деген қоғамдық сенімді нығайтады, өйткені адамдар оларға әділ және бейтарап қарайды деп күтеді.

Әлеуметтік тәртіп: ол биліктегі адамдарды бақылайды, теріс пайдалану мен сыбайлас жемқорлықтың алдын алады. Билік басындағыларды жауапқа тартатын сот төрелігі жүйесі қоғамдық тәртіп пен бейбітшілікті сақтауға ықпал етеді.

Құқықтарды қорғау: сот төрелігі жеке адамдардың, соның ішінде ең осал адамдардың құқықтарын билікті асыра пайдаланудан қорғайды. Ол мәртебесіне карамастан әр адамның құқықтарының сақталуына кепілдік береді.

Заңдылық: билік әділ жүзеге асырылған кезде, ол билікке ие болғандардың әрекеттерін заңдастырады. Әділ процестер шеңберінде қабылданған шешімдерді, тіпті оларға теріс әсер ететіндер де қабылдауы ықтимал.

Даулы жағдайларды әділ шешу: сот төрелігі дауларды шешу, билікті өз еркімен жүзеге асыру кезінде туындауы мүмкін ықтимал жанжалдың алдын алу және азайту тетіктерін қамтамасыз етеді.

Теңдік: билікті әділ жүзеге асыру теңдікке ықпал етеді, сол ережелердің тек ықпалы немесе мәртебесі жоқ адамдарға ғана емес, барлығына қолданылуын қамтамасыз етеді.

Прогресс: адамдар өз жүйесінің әділдігіне сенген кезде, олар ынтымақтастықта болады, заңдарды ұстанады және жалпы қоғамдық прогреске ықпал ете отырып, оң үлес қосады [111].

Шын мәнінде, биліктегі әділеттілік ол билік бақыланатын, құқықтар сақталатын және қоғам біртұтас және гүлдене алатын тепе-теңдікті сақтауы негізделеді.

Қоғамға қызмет ету: билік иелері өздерінің басты мақсаты қоғамға қызмет ету екенін есте ұстауы керек. Олардың жұмысы адамдардың өмірін жақсартуға, өздерін байытуға немесе көбірек әсер етуге емес, жақсартуға бағытталуы керек.

Моральдық жауапкершілікті, кәсіби құзыреттілікті қажет ететін күрделі және көп қырлы биліктің этикалық құндылығы. Қоғамның өміріне әсер ететін шешімдер қабылдайтындар билікке ие және олардың негізгі міндеті – барлық азаматтардың әл-ауқатын жақсарту және әділеттілікті қамтамасыз ету.

Біріншіден, билік қоғамына қызмет ету халықтың қажеттіліктері мен үміттерін түсінуден және мойындаудан басталады. Билік құрылымдары саясаттар мен заңдарды әзірлеу кезінде олардың пікірлерін ескере отырып, өз азаматтарын мұқият тыңдауға міндетті. Бұл әр адамның өз әлеуетін іске асыруға және лайықты өмір сүруге мүмкіндігі бар жағдайларды жасауға мүмкіндік береді.

Екіншіден, биліктің қоғамға қызмет етудің маңызды аспектісі ашық жұмыс жасау мен халыққа есеп беру. Билік азаматтарға қабылданған шешімдер мен олардың негіздемелері туралы ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін ашық әрекет етуі керек. Бұл қоғамның билік құрылымдарына деген сенімін арттырады және сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдалану қаупін азайтады.

Үшінші негізгі элемент әділеттілік. Әрбір азамат заңдардың біркелкі және біржақтылықсыз қолданылатынына сенімді болуы керек. Бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға кепілдік беретін әділ сот жүйесінің,

құқық қорғау органдарының және басқа институттардың болуын болжайды [112].

Сонымен қатар, билік қоғамына қызмет ету инфрақұрылымды, денсаулық сақтауды, білім беруді және басқа да қоғамдық салаларды белсенді дамытуды білдіреді. Бұл әлеуметтік және экономикалық прогрестің негізі болып табылатын халықтың барлық топтары үшін негізгі игіліктер мен мүмкіндіктерге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін қажет.

Қорытындылай келе, биліктің қоғамға қызмет етуі дегеніміз тек міндеттерді орындау ғана емес, сонымен бірге жауапты, адал және әділ басқару арқылы азаматтардың өмірін жақсартуға үнемі ұмтылу. Қоғамға тиімді қызмет ету биліктен үнемі өзін-өзі дамытуды және азаматтармен диалогқа дайын болуды талап етеді, бұл сайып келгенде үйлесімді және гүлденген қоғам құруға ықпал етеді.

Билікті шектеу: теріс пайдаланудан аулақ болу үшін билікті шектеу принципін ескеру маңызды. Билікті әртүрлі тармақтарға бөлу (мысалы, заң шығарушы, атқарушы және сот) тежеу мен тепе-теңдік жүйесін құруға көмектеседі.

Билік кез келген басқару жүйесінің негізгі бөлігі болып табылады және қоғамды ұйымдастыруда шешуші рөл атқарады. Алайда, тиісті шектеулерсіз билік репрессия, сыбайлас жемқорлық және теріс пайдалану құралына айналуы мүмкін [113]. Билікті шектеу – бұл билікті шоғырландыруға және теріс пайдалануға жол бермейтін, әділеттілікті, тұрақтылықты және азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін механизм.

Тарихта шексіз билік қайғылы салдарға әкелгендігі туралы мысалдардың көптігін көрсетеді. Абсолютистік монархиялар, диктатуралар және тоталитарлық режимдер азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жиі бұзды [114]. Бұған қарсы тұру VII-VIII ғасырлардағы ағартушылық және демократиялық қайта құру идеяларын тудырды, олар қоғамдық мүдделерді қорғау үшін билікті шектеу керек деп шешті.

1. Биліктің бөлінуі. Заң шығарушы, атқарушы және сот билігін бөлудің негізгі принциптерінің бірі. Бұл механизм биліктің әр тармағы басқаларды басқаратын және шектейтін тежеу және тепе-теңдік жүйесін қамтамасыз етеді.

2. Конституциялық шектеулер. Елдің конституциясында әдетте билеушілердің билігін шектейтін, олардың өкілеттіктері мен міндеттерін белгілейтін және азаматтардың құқықтарын қорғайтын нормалар бар [115].

Қазіргі уақытта көптеген қоғамдар жаһандық дағдарыстар, киберқауіпсіздік және жаппай жалған ақпарат сияқты жаңа қиындықтарға тап болды. Бұл жағдайда қолданыстағы бақылау тетіктерін бейімдеу және қазіргі шындықты ескеретін жаңа тәсілдерді әзірлеу қажет. Билікті шектеу тек заңды және саяси құрал ғана емес, сонымен бірге әділ және тұрақты қоғамның кепілі болып табылады. Демократиялық принциптерді сақтау және азаматтардың құқықтарын қорғау үшін билік тепе-теңдігін бақылау және қамтамасыз ету тетіктерін үнемі жетілдіру маңызды.

Билік даналығы. Билік құбылысының даналығын зерттеу оның қызметі, әсері және этикалық аспектілері туралы түсінік беретін әртүрлі көзқарастарды қарастыруды қамтиды. Билікке байланысты даналықтың бір аспектісі-оған тән күрделілік. Билік физикалық күш көрсету мен мәжбүрлеуден бастап институционалдық билік пен әлеуметтік ықпалға дейін әртүрлі нысандарда көрінеді. Билікті түсіну оның жан-жақты табиғатын және оның адам өмірінің әртүрлі салаларында әрекет ету тәсілдерін тануды талап етеді. Саяси билік, экономикалық билік, әлеуметтік билік және мәдени билік – олардың барлығы жеке тұлғаны, қоғамдастықты және қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [116]. Биліктің даналығы оның кең таралған әсерін мойындауды да қамтиды.

Билік адамдардың қарым-қатынасына, әлеуметтік құрылымдарға және басқару жүйелеріне енеді. Ол қатынастарды, иерархияны, ресурстар мен мүмкіндіктерді бөлуді қалыптастырады, көбінесе құқықтарға, еркіндік және материалдық игіліктерге қол жеткізуде анықтауда шешуші рөл атқарады. Биліктің ауқымын түсіну оның оң және теріс салдарларының әлеуеті туралы, сондай-ақ оны қолданумен бірге жүретін жауапкершілік туралы ойланудың маңыздылығы зор [117].

Этикалық ойлар биліктің даналығын түсінуде басты орын алады. Билікті пайдалану оның әділ және адал қолданылуына қатысты терең моральдық мәселелерді көтереді. Биліктің этикалық аспектілерін талқылау билікті жауапкершілікпен пайдалану, жеке құқықтар мен еркіндікті қорғау және әділ және инклюзивті әлеуметтік құрылымды насихаттау туралы пікірталастарды қамтиды [118]. Философтар билік теңгерімсіздігінің этикалық салдарын, қанау мен езгі мүмкіндігін, сондай-ақ билікке ие адамдардың моральдық міндеттемелерін түсінуге тырысты.

Сонымен қатар, биліктің даналығы оның әділеттілік, еркіндік және теңдік сияқты басқа іргелі құндылықтармен байланысын зерттеуді қамтиды. Билік әлеуметтік прогреске, саяси өзгерістерге және адам құқықтарын қорғауға ықпал етуі мүмкін. Сонымен бірге билікті шектеусіз пайдалану әділетсіздікке, қысымға және негізгі құқықтардың бұзылуына әкелуі мүмкін. Билік пен осы негізгі құндылықтар арасындағы байланысты түсіну оның ықтимал зиянын азайта отырып, оң нәтижелерге қол жеткізу үшін билікті қалай пайдалануға болатынын өлшенген түрде қарастыруға ықпал етеді.

Биліктің даналығы оның қарсылық пен трансформацияны тудыру қабілетіне де қатысты. Адамзат тарихында жеке адамдар мен қауымдастықтар өзгерістер мен әлеуметтік әділеттілікті жақтап, қысымға ұшыраған билік құрылымдарына қарсы жұмылдырылды. Билікті дауласуға, күмәндануға және конфигурацияны өзгертуге болатын күш ретінде түсіну әлеуметтік қозғалыстардың, саяси күйзелістердің және жүйелік теңсіздіктерді жою әрекеттерінің динамикасын түсінуге мүмкіндік береді [119]. Биліктің даналығын зерттеу қоғамда билікті бөлу мен жүзеге асыруды қалыптастыруда жеке адамдар мен ұжымдардың агенттігін тануды білдіреді.

Фуко билік пен білім бір-бірімен тығыз байланысты, ал билік көбінесе білімді өндіру мен таратудың негізі болып табылатындығын негіздейді [87, 93 б.]. Билік пен білімнің өзара байланысын түсіну биліктің шындықты қабылдауды, идеологияны және түсінуді қалыптастыра алатындығын түсінуге ықпал етеді. Жалпы, билік құбылысының даналығы оның табиғатын, салдарын және этикалық аспектілерін терең және жан-жақты зерттеуді қамтиды. Бұл биліктің күрделілігін, оның кең таралған әсерін және әділеттілік, еркіндік және теңдік сияқты іргелі құндылықтармен байланысын мойындауды қамтиды [120]. Сонымен қатар, ол биліктің трансформациялық әлеуетін түсінуді және оның білім мен шындықпен қиылысуын қамтиды. Биліктің даналығына жүгіну оның жауапкершілікпен қолданылуын, оған әкелетін этикалық императивтерді және әділетті және тең құқылы қоғамға үнемі ұмтылуда ұсынатын дау-дамай мен өзгерістер мүмкіндіктерін сыни тұрғыдан түсінуді қамтиды.

Биліктегі даналық мемлекетті немесе ұйымды табысты және теңгерімді басқарудың негізгі компоненттерінің бірі. Дана билік қоғамның ұзақ мерзімді әл-ауқатына қол жеткізуге және қазіргі қиындықтарды әділ шешуге ықпал етеді. Дана көшбасшылар өз шешімдерінің ұзақ мерзімді салдарын бағалайды. Олар бүгінгі таңдаудың елдің немесе ұйымның болашағына терең әсер етуі мүмкін екенін түсінеді және тұрақты дамуға ұмтылады [121].

Дана билік әділеттілік пен тең құқықтың маңыздылығын мойындайды. Шешім қабылдай отырып, ақылды басшылар халықтың әртүрлі топтарының қажеттіліктерін ескереді, сонымен қатар құқықтар мен еркіндік тұрғысынан жалпыға бірдей құрмет көрсетеді.

Әлемнің өзгергіштігі басшылардан бейімделу қабілетін талап етеді. Биліктің даналығы жаңа ақпаратқа немесе қоғамдық сұраулардағы өзгерістерге жауап ретінде әрекет ету бағытын реттеуге дайын болуды қамтиды. Дана билік жауапкершілікке қабілетімен сипатталады. Дана көшбасшылар қателіктерді мойындауға және болашақты жақсарту үшін өткен тәжірибелерден сабақ алуға дайын.

Биліктегі даналық өркендеу мен дамудың берік негізін құруға мүмкіндік береді, өйткені ол әр шешімнің жүйенің жалпы игілігі мен тұрақтылығына әсерін бағалай отырып, қазіргі сәттің көкжиегіне қарайды.

2. Әлеуметтанулық тәсіл. Билікті тек моральдық құндылықтармен ғана емес, сонымен бірге қоғамның құрылымдық жағдайларымен де анықталатын әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады. Карл Маркс пен Макс Вебер билікті әлеуметтік-мәдени және экономикалық жүйелердің элементі ретінде түсінуге айтарлықтай үлес қосты. Марксистік теория билікті қалыптастыру мен іске асыруда анықтаушы ретінде таптық мүдделер мен экономикалық факторларға назар аударады. Вебер өз кезегінде билікті заңдылық объективі арқылы қарастырып, заңды үстемдіктің үш түрін анықтады: дәстүрлі, харизматикалық және рационалды-заңды [122].

Билік-әлеуметтанудағы негізгі ұғым, ол бір субъектінің өз еркін басқа субъектілерге таңу мүмкіндігін білдіреді. Әлеуметтік тәсіл билікті әртүрлі

формалар мен көріністерді қамтитын күрделі, көп өлшемді құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, билікке әлеуметтанулық көзқарас көп қырлы және бұл құбылысты жаһандық әлеуметтік құрылымдардан күнделікті өзара әрекеттесуге дейін әртүрлі деңгейлерде талдауға мүмкіндік береді, әсер ету, бақылау және әлеуметтік өзгеріс механизмдерін анықтайды.

3. Құрылымдық-функционалдық тәсіл: Талкотт Парсонс пен Роберт Мертонның есімдерімен байланысты бұл тәсіл билікті тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін әлеуметтік жүйенің элементі ретінде қарастырады. Билік қоғам үшін белгілі бір функцияларды орындайтын мемлекет, отбасы, дін, экономика сияқты әлеуметтік институттар арасында бөлінеді. Мұнда билік қоғамдағы іс-әрекеттің әлеуметтік интеграциясы мен дәйектілігін сақтау үшін қажетті ресурс ретінде ұсынылады [123].

4. Конфликтологиялық тәсіл. Карл Маркс сияқты бұл тәсілдің өкілдері билікті теңсіздік пен ресурстар үшін күресті баса отырып, қысым мен үстемдік құралы ретінде қарастырады. Билік өзінің артықшылығын нығайтуға және экономикалық, саяси және әлеуметтік ресурстарға қол жетімділікті бақылауға ұмтылатын белгілі бір топтарға шоғырланған. Конфликтологиялық тәсіл қайшылықтарды шешу нысандары ретінде әлеуметтік өзгерістер мен революциялардың динамикасына назар аударады [124].

5. Символдық интеракционизм тәсіл. Герберт Блумер мен Ирвинг Гофман есімдерімен байланысты бұл теориялық перспектива өзара әрекеттесудің микросоциологиялық деңгейіне бағытталған. Мұндағы күш адамдар жасаған және қолдайтын күнделікті қарым-қатынастың, символдар мен мағыналардың өнімі ретінде түсініледі. Билік өзара әрекеттесу кезінде пайда болатын процесс ретінде қарастырылады, онда белгілі бір адамдар немесе топтар әлеуметтік нормалар мен мағыналарды қалыптастыра алады [124, 96 б.].

6. Ресурстарға тәуелділік теориясы. Бұл теорияға сәйкес, билік басқаларға қажет ресурстарды бақылау мүмкіндігімен анықталады. Джон Пфайфер мен Джеффри Салансик негізгі ресурстарды бақылайтын ұйымдар басқа ұйымдарға және олардың қызметіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін екенін атап көрсетеді [124, б. 98]. Бұл тәсіл корпоративтік құрылымдар мен интерорганизациялық тәуелділіктерді талдау үшін пайдалы.

7. Прагматикалық тәсіл билікті пайдаланудың тиімділігі мен орындылығына бағытталған. Мұндағы жақсы мысал Макиавелли мен Томас Гоббстың еңбектерін келтіруге болады. Макиавелли билік ең алдымен практикалық болуы керек екенін және оның басты міндеті мемлекетті сақтау және нығайту екенін атап өтті. Гоббс билікті қоғамдағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің қажетті шарты ретінде түсіндірді [125].

Билік әлеуметтік ғылымдағы жиі зерттелетін тұжырымдамалардың бірі. Дәстүрлі билік теориялары көбінесе құрылымдарға, институттарға және ресми рөлдерге назар аударады. Прагматикалық тәсіл өз кезегінде практикалық қолдануға және билікті пайдаланудың салдарына бағытталған [125, 143 б.].

Прагматизмнің негізгі идеясы шындық пен мағына нақты өмірдегі идеялардың пайдалылығымен анықталады. Тиісінше, билікке прагматикалық көзқарас оның функционалдық аспектілері мен тиімділігін көрсетеді. Мәселе кімнің билікке ие екендігі емес, оның қалай қолданылатындығы және қандай нәтижелермен болатындығы. Билікке прагматикалық көзқарас оның қызметі мен механизмдерін қарастыруды қамтиды. Мысалы, шешімдер қалай қабылданады, ресурстар қалай бөлінеді және шешімдердің орындалуы қалай қамтамасыз етіледі.

Прагматикалық тәсілдің негізгі аспектілері:

Дихотомияларды жеңу. Прагматизм «жақсы» және «жаман» билікке бөлінуден аулақ болады. Алдын ала бағалаудан емес, нақты әрекеттер мен олардың салдарын талдау маңызды.

Икемділік және бейімделу. Прагматикалық тәсіл билікті тиімді пайдалану контекстке байланысты икемділік пен өзгеруге дайындықты қажет ететіндігін білдіреді. Билік өзгертін жағдайлар мен жағдайларға бейімделуі керек.

Практикалық салдары. Билік туралы білім практикалық пайдаға бағытталуы керек. Билікті басқару қоғамдық әл-ауқатқа, ұйымдардың тиімділігін арттыруға және адамдардың өмірін жақсартуға қалай әсер етеді?

Көп қырлылық және өзара әрекеттесу. Билік жеке деңгейден жаһандық деңгейге дейінгі әртүрлі деңгейлерді қамтитын көп қабатты құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл деңгейлердің өзара әрекеттесуі және олардың өзара әсері талданады.

Прагматикалық тәсіл көшбасшылар мен менеджерлер үшін пайдалы, өйткені ол нақты әрекеттер мен нәтижелерге назар аударуға мүмкіндік береді. Мысалы, компанияда тек өкілеттіктерді бөлу ғана емес, сонымен қатар бұл бөлу мақсаттарға жетуге, қызметкерлерді ынталандыруға және процестерді жақсартуға қалай ықпал етеді [89, 43 б.].

Билікті түсінудің прагматикалық тәсілі билікті талдау мен пайдаланудың икемді және іс жүзінде бағытталған әдісін ұсынады. Бұл тәсіл тиімділікке, бейімделуге және нақты нәтижелерге назар аударады, бұл оны әсіресе қазіргі жылдам әлемде өзекті етеді.

8. Еркіндік теориясы. Ол әр дам үшін негізгі фундаменталды құндылық. Бұл адамдарға өз өмірін анықтауға және олардың мүдделері мен құндылықтарына қатысты шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Қоғам үшін өте маңызды билік тарапынан құндылық «халық еркіндігі».

Еркіндік мемлекет қорғауы керек маңызды құндылықтардың бірі. Еркіндік бізге өз пікірлеріміз бен сенімдерімізді білдіруге, өз тандауымызды жасауға және шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Осы құндылықты қорғау мемлекеттің негізгі мақсаты болып табылады, ол оның сақталуы мен құрметтелуін қамтамасыз ететін заңдар құруға тиіс. Тек шынайы еркіндікпен біз өркендеген қоғамды дамытамыз, құра аламыз.

Еркіндік адамның ішкі немесе сыртқы мәжбүрлеу салдарынан емес, өз идеялары мен тілектеріне сәйкес ойлау және әрекет ету мүмкіндігінен тұрады.

Еркіндік тарихи, әлеуметтік және моральдық императив, оның даралығы мен қоғамның даму деңгейінің өлшемі. Адамның еркіндігінің арқасында қоғам қоршаған шындықтың қолма-қол табиғи және әлеуметтік жағдайларына бейімделіп қана қоймай, оларды өз мақсаттарына сәйкес өзгерте алады. Әрине, абстрактілі, әсіресе адамның табиғаттан да, қоғамнан да абсолютті еркіндігі жоқ және бола алмайды [126].

Еркіндік құндылық ретінде билік құбылысы аясында маңызды рөл атқарады. Бұл қоғамдағы адамның құқықтары мен еркіндіктерін сақтау үшін негіз болып табылады. Алайда, билік тәртіп пен қоғамдық тұрақтылықты сақтау мақсатында осы еркіндіктерді шектеуде де маңызды рөл атқарады. Осы мәселені толығырақ қарастырайық.

Билік контекстінде еркіндік негізгі құндылық болып табылады, өйткені ол жеке адамдарға өз сенімдерін білдіруге, шешім қабылдауға және өз мүдделеріне сәйкес әрекет етуге мүмкіндік береді. Сөз бостандығы, дін, жиналыс және басқа да еркіндіктер демократиялық қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады және биліктің азаматтарға қатысты әрекеттерін шектейді. Еркіндік болмаса, адамдар өздерін депрессияға ұшыратуы және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндігінен айырылуы мүмкін.

Алайда, қоғамды басқару және оның жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін билік қажет. Билікті мемлекет немесе басқа институттар азаматтардың қорғалуын қамтамасыз ету, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету және жанжалдарды шешу мақсатында береді. Осыған байланысты билік кейде қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін белгілі бір еркіндікті шектейді [126, 104 б.].

Осылайша, еркіндік пен билік арасында тұрақты шиеленіс бар. Еркіндік пен биліктің тамаша үйлесімі заңмен шектелген және азаматтардың негізгі құқықтары мен еркіндіктері кепілдік берілген құқықтық мемлекет саласында. Бұл тұрғыда билік әділеттілікті сақтау және құқықтарды қорғау үшін қолданылады, ал еркіндік заңда белгіленген ережелер шеңберінде қол сұғылмайды.

Сондай-ақ, әртүрлі саяси және мәдени контексттерде еркіндік пен билік ұғымын әртүрлі тәсілдермен қабылдауға болатындығын есте ұстаған жөн. Кейбір қоғамдарда еркіндіктің құндылығы басқаларға қарағанда маңызды болып көрінуі мүмкін, ал керісінше, кейбір қоғамдарда билік азаматтардың бостандығын шектеуге көбірек әсер етуі мүмкін.

Билік құбылысының негізгі аспектілерінің бірі биліктің қалай пайдаланылатыны және басқарылатыны туралы мәселе. Биліктің бөлінуі, демократиялық қатысу және билікті теңгерімді реттеуге және азаматтардың бостандығын сақтауға бағытталған басқа механизмдер туралы бірқатар теориялар бар.

Биліктің бөлінуі саяси жүйеде билікті шектеудің негізгі принциптерінің бірі. Ол билікті теріс пайдаланудан аулақ болу үшін оны үш тармаққа – атқарушы, заң шығарушы және сотқа бөлу керек деп болжайды. Идея мынада: билік тармақтарының әрқайсысы басқа тармақтарды бақылайды және

теңгерімді түрде шектейді, осылайша азаматтардың еркіндігін қорғауды қамтамасыз етеді.

Демократиялық қатысу билікті шектеуде де маңызды рөл атқарады. Сайлау, референдум және азаматтардың қатысуының басқа түрлері арқылы қоғам билікті бақылауға, өз еркін білдіруге және саяси процестерге өзгерістер енгізуге мүмкіндік алады. Көптеген азаматтардың Еркіндіктерін сақтауға және мүдделерін қорғауға ықпал етеді.

Сонымен қатар, билікті теңгерімдеу оның теріс пайдаланылуын шектеудің маңызды аспектілері болып табылады. Еркін баспасөз, тәуелсіз соттар, әкімшілік органдар және қоғамдық ұйымдар сияқты тәуелсіз бақылау тетіктері, билікті асыра пайдаланудың және азаматтардың құқықтарын бұзудың алдын алуда шешуші рөл атқарады.

Еркіндік билік құбылысының құндылығы ретінде көптеген қоғамдық пікірталастар мен саяси теориялардың назарында. Азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғау мақсатында биліктің әрекеттерін шектейтін және реттейтін негізгі принципті білдіреді. Еркіндік пен билік арасындағы тепе-теңдікті орнату әділеттілікке, теңдікке және адам құқықтарын құрметтеуге ұмтылатын кез келген қоғам үшін негізгі сынақ болып табылады [126, б. 108].

Еркіндік көбінесе философиядағы, саясаттағы және күнделікті өмірдегі негізгі құндылық және күшті ұғым ретінде қарастырылады. Ол автономия ұғымын, тәуелсіз таңдау жасау және өз еркіне сәйкес әрекет ету қабілетін қамтиды. Саяси философияда еркіндік әділетті және тең құқықты қоғамның маңызды принциптерінің бірі болып саналады.

Еркіндік ұғымын жеке және қоғамдық тұрғыдан қарастыруға болады. Жеке деңгейде еркіндік көбінесе өзін-өзі анықтау идеясымен және шамадан тыс араласусыз өз мақсаттары мен тілектерін орындау мүмкіндігімен байланысты. Бұған физикалық еркіндік, мысалы, шектеусіз қозғалу және әрекет ету мүмкіндігі, сондай-ақ ойлау, өз ойларын білдіру және өз бетінше шешім қабылдау қабілетін білдіретін психикалық немесе психологиялық еркіндік кіреді.

Әлеуметтік және саяси философия контексінде еркіндік көбінесе билік идеясымен байланысты. Еркіндікті пайдалану мүмкіндігі биліктің болуына байланысты. Бұл билік табиғатта саяси, экономикалық, әлеуметтік немесе мәдени болуы мүмкін. Мысалы, саяси еркіндік көбінесе заң үстемдігі жүйесін, азаматтық еркіндіктерді қорғауды және саяси өмірге қатысу мүмкіндіктерін талап етеді. Экономикалық еркіндік ресурстарға қол жетімділікті, жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін және экономикалық қызметпен шектелмей айналысу мүмкіндігін қамтуы мүмкін. Әлеуметтік және мәдени еркіндік әлеуметтік нормаларға, сәйкестілікке, өзін-өзі көрсетуге және мағыналы қатынастар мен іс-шараларға қатысу мүмкіндігіне сілтеме жасай алады [127, 129 б.].

Еркіндік пен билік арасындағы қарым-қатынас күрделі болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда билік авторитарлық режимдерде немесе қысымшылық әлеуметтік құрылымдарда орын алатындай еркіндікті шектеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Алайда, билік еркіндікті қамтамасыз ету және ілгерілету

құралы бола алады. Мысалы, ұжымдық іс-қимыл мен насихаттың күші азаматтық құқықтар мен еркіндіктің кеңеюіне әкелуі мүмкін, осылайша жеке және ұжымдық еркіндікті арттырады.

Еркіндік құндылық ретінде көбінесе әділеттілік, теңдік және адамның қадір-қасиеті сияқты мұраттармен байланысты. Еркіндікке ұмтылу жеке тұлғаның өркендеуі мен қоғамның әл-ауқатының қажетті шарты ретінде қарастырылады. Ол көбінесе адам құқықтарының негізгі элементтерінің бірі болып саналады және әртүрлі халықаралық декларациялар мен конституцияларда бекітілген.

Еркіндікті биліктің құндылығы ретінде қарастыра отырып, оның оң және теріс көріністерінің әлеуетін ескеру қажет. Еркіндікті пайдалану қабілеті көбінесе жеке тәуелсіздік, әлеуметтік ықпал немесе саяси билік болсын, белгілі бір дәрежеде билікті қажет етеді [127, 132 б.]. Алайда, бақылаусыз немесе теріс пайдаланылған билік еркіндікке нұқсан келтіріп, қысымға, әділетсіздікке және теңсіздікке әкелуі мүмкін. Сондықтан билікті жауапкершілікпен және этикалық тұрғыдан пайдалану еркіндікті құндылық ретінде жүзеге асыру үшін қажет [127, 133 б.].

Философиялық тұрғыдан алғанда, еркіндік туралы пікірталас көбінесе детерминизм, ерік бостандығы және адам қызметінің табиғаты туралы пікірталастармен қиылысады [128]. Адамдардың таңдау жасауға және өз бетінше әрекет етуге қаншалықты еркін екендігі туралы сұрақтар туындайды, әсіресе шектеулердің әртүрлі формаларын енгізе алатын әлеуметтік, экономикалық және саяси құрылымдар аясында. Философтар бұл мәселелерге жеке автономия мен ерік бостандығын көрсететін либертариандық көзқарастардан бастап, биология, қоршаған орта және әлеуметтік кондиционер сияқты факторлардың адамның мінез-құлқына әсерін көрсететін детерминистік көзқарастарға дейін әртүрлі көзқарастарды ұсынады.

Саяси философияда еркіндік көбінесе әділеттілік теорияларының және әділетті және демократиялық қоғамдардың құрылуының орталық құрамдас бөлігі болып табылады. Ғалымдар жеке еркіндік пен ұжымдық әл-ауқат арасындағы байланыс, сондай-ақ еркіндікті қорғау мен ілгерілетудегі Үкіметтің рөлі туралы талқылайды. Жеке бас бостандығы мен әлеуметтік жауапкершілік арасындағы, сондай-ақ теріс еркіндік (сыртқы шектеулердің болмауы) мен оң еркіндік (өз мақсаттарына жету үшін тиімді әрекет ету қабілеті) арасындағы дұрыс тепе-теңдік туралы пікірталастар саяси теорияда ерекше орын алады [129].

Тұтастай алғанда, еркіндік биліктің құндылығы ретінде адам тәжірибесінде, әлеуметтік ұйымда және этикалық зерттеулерде басты орын алатын көп қырлы және динамикалық тұжырымдаманы білдіреді. Ол Автономия, агенттік, әділеттілік және адамның өркендеуі ұғымдарымен тығыз байланысты. Еркіндік туралы құндылық ретіндегі пікірталастар бізді биліктің табиғаты, жеке және ұжымдық еркіндіктің ауқымы және әртүрлі әлеуметтік, саяси және мәдени контексттерде еркіндікті жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар туралы ойлауға мәжбүр етеді.

Әр түрлі теориялық тәсілдердің объективі арқылы билік аксиологиясын зерттеу қазіргі қоғамдағы биліктің мәні мен қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осы диссертацияда қарастырылған тұжырымдамалар биліктің құндылық негіздерімен оны жүзеге асыру туралы жан-жақты түсінік береді. Позитивизм мен нормативизм сияқты классикалық тәсілдер биліктің заңнамалық және моральдық аспектілеріне назар аударады, оның қоғамдық тәртіп пен әділеттілікті сақтаудағы маңыздылығын көрсетеді. Әр түрлі теориялық перспективалардың үйлесімі оның айқын және жасырын аспектілерін ескере отырып, билік құбылысына тұтас көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл тәсіл басқару механизмдерін тиімдірек талдауға, шиеленіс аймақтарын және әртүрлі әлеуметтік контексттерде басқаруды жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға жол ашады.

Қорытындылай келе, биліктің аксиологиясы саласындағы қосымша зерттеулер биліктің көрінісі мен қабылдауына байланысты күрделі және көп өлшемді процестерді түсінуге қосқан үлесін ескере отырып, әртүрлі теориялық көзқарастарды синтездеуге ұмтылуы керек екенін атап өтуге болады. Мұндай пәнаралық жұмыс билікті жан-жақты түсінуге ықпал етеді, саясаттану, әлеуметтану және философия саласындағы теоретиктер үшін маңызды жұмыс болып табылады.

Жалпы бірінші тарау биліктің пайда болуы туралы ғылыми және философиялық идеяларды талдауға арналған. Тараудың алғашқы бөлімінде философиялық ой тарихындағы билік мәселесі қарастырылады, содан кейін билік құбылысына негізгі теориялық және әдістемелік тәсілдер қарастырылды. Классиктер мен қазіргі ғалымдар ұсынған билік теориялары биліктің механизмдеріне, құрылымдары мен функцияларына баса назар аударып, оның табиғаты мен динамикасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен, билікті көп салалы феномен ретінде түсіну теориялық және әдістемелік білімді үнемі жаңартып, тереңдетуді қажет ететіндігін атап өтуге болады. Тек жан-жақты және көп қырлы тәсілдерді қолдану арқылы қазіргі әлемдегі билік құбылысын жеткілікті түрде түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік береді, бұл әсіресе тез өзгертін әлеуметтік және саяси шындық жағдайында өте маңызды.

2 БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ

2.1 Билік феноменінің рухани-онтологиялық негіздері және оларды жүзеге асыру формалары

Билік құбылысы өзінің бүкіл тарихында адамзат қоғамының ажырамас бөлігі бола отырып, таза саяси немесе әлеуметтанулық талдаудың шеңберінен асып түседі. Оның табиғатын терең түсіну үшін заңдастыру мен биліктің жұмыс істеуінің негізінде жатқан рухани-онтологиялық негіздерді ескеретін тәсіл қажет. Бұл бөлім билікті бақылау құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адам өмірінің терең антропологиялық және метафизикалық аспектілерінің көрінісі ретінде қарастыратын осы негіздерге арналған.

Билік ұғымы әлеуметтік ғылымдардағы орталық ұғымдардың бірі болып табылады. Дәстүр бойынша билік әлеуметтік қатынастар, саяси құрылымдар және экономикалық процестер аясында қарастырылады. Алайда, билік құбылысын толық түсіну үшін оның рухани-онтологиялық негіздеріне жүгіну керек. Шындықтың табиғаты, адам және Құдай туралы метафизикалық идеялар қоғамның билікті қабылдауы мен ұйымдастыруына айтарлықтай әсер етеді.

Кез келген биліктің негізінде онтологиялық иерархияның болуы туралы болжам жатыр. Бұл әр түрлі формада көрінуі мүмкін:

Болмыс иерархиясы: кейбір онтологиялық ұғымдар шындықтың иерархиялық құрылымын ұсынады, мұнда белгілі бір субъектілер басқаларға қарағанда үлкен мәнге немесе құндылыққа ие. Бұл иерархия осы құрылымда жоғары лауазымға ие адамдардың билігін заңдастыруға негіз бола алады. Мысалдарды Құдайдың күші жер иерархиясын негіздейтін діни жүйелерден табуға болады.

Қабілет иерархиясы: билік адамдардың қабілеттері мен құзыреттеріндегі айырмашылықтарға негізделуі мүмкін. Үлкен даналыққа, күшке, ақылға немесе харизмаға ие адамдар осы қасиеттерге ие адамдарға аз дәрежеде билік ете алады. Бұл тұжырымдама ақсүйектер мен меритократия идеяларында көрініс тапты [130].

Жауапкершілік иерархиясы: билік басқа адамдардың немесе қауымдастықтардың тағдыры үшін шешім қабылдау және жауапкершілік қажеттілігімен негізделуі мүмкін. Бұл тұжырымдама көбінесе қызмет ету және көршілерге қамқорлық жасау идеяларымен байланысты.

Биліктің рухани негіздері онтологиялық алғышарттармен тығыз байланысты, бірақ символдық және қасиетті аспектілерге назар аудару қажет:

Биліктің қасиеттілігі: көптеген дәстүрлі қоғамдар қасиетті мәртебеге ие болды, оны Құдаймен немесе табиғаттан тыс нәрсемен байланыстырды. Билеушілер көбінесе олардың билігін заңдастырған Құдай мен адам әлемі арасындағы делдал ретінде қарастырылды.

Символдық капитал: билік көбінесе оның заңдылығын нығайтатын белгілі бір рәміздермен, рәсімдермен және дәстүрлермен байланысты. Бұл белгілер материалдық (тәждер, таяқтар) немесе материалдық емес (тіл, мифтер, идеология) болуы мүмкін.

Биліктің моральдық негізі: биліктің заңдылығы әділеттілік, ізгілік және ортақ игілікке қызмет ету сияқты моральдық принциптерге негізделуі мүмкін. Бұл тұжырымдама дұрыс басқару және әлеуметтік жауапкершілік идеяларымен байланысты.

Биліктің рухани-онтологиялық негіздерін әділ де, озбыр да әр түрлі режимдерді ақтау үшін қолдануға болатындығын атап өткен жөн. Бұл негіздерді сынау көбінесе онтологиялық иерархиялар мен қасиетті белгілерді анықтаудағы субъективтілік пен еріктілік мәселесімен байланысты. Қазіргі демократиялық қоғамдар ұтымды және заңды принциптерге негізделген билікті зайырландыруға тырысады. Алайда, биліктің толық секуляризациясы іс жүзінде мүмкін емес, өйткені ол рационалды және рухани-онтологиялық аспектілері бар адам мен қоғамның табиғаты туралы іргелі сұрақтарды сөзсіз қозғайды [130, 173 б.].

Биліктің рухани-онтологиялық негіздерін талдау оның пайда болуы мен жұмыс істеуінің негізгі себептерін түсінуге мүмкіндік береді. Осы негіздерді түсіну қолданыстағы саяси жүйелерді сыни тұрғыдан талдау және қоғамды ұйымдастырудың әділетті және гуманистік формаларын дамыту үшін қажет. Осы саладағы қосымша зерттеулер әртүрлі онтологиялық тұжырымдамалар мен саяси ұйымның формалары арасындағы байланысты анықтауға, сондай-ақ қазіргі әлемде билікті пайдалануды реттейтін этикалық принциптерді әзірлеуге бағытталуы керек.

Институционалдық аспектілерге, саяси құрылымдарға және әлеуметтік өзара әрекеттесуге бағытталған дәстүрлі тәсілдер көбінесе биліктің онтологиялық негіздерін, яғни оның терең табиғатын, мәні мен шығу тегін ескерусіз қалдырады.

Онтологиялық тәсіл аясында бірнеше негізгі ойларды бөліп көрсетуге болады:

Билік потенциал ретінде: билік статикалық немесе өзгермейтін нәрсе емес. Бұл потенциалды, субъектінің (жеке тұлғаның, топтың, институттың) басқа субъектілердің жағдайына әсер ету, олардың мінез-құлқын өзгерту немесе олардың тағдырын анықтау қабілетін білдіреді. Бұл потенциал әртүрлі факторларға, соның ішінде контекстке, ресурстарға және субъектінің қабілеттеріне байланысты жүзеге асырылуы немесе орындалмауы мүмкін.

Билік қатынас ретінде: билік өздігінен болмайды, ол әрқашан екі немесе одан да көп субъектілер арасындағы қатынасты білдіреді. Бұл қатынас симметриялы немесе асимметриялық, кооперативті немесе қайшылықты болуы мүмкін, бірақ ол әрқашан өзара әсер мен өзара тәуелділікті қамтиды. Билікті қарым-қатынас ретінде талдау тек бір басқарушы субъектіге бағытталған редуccionистік тәсілдерден аулақ болады [131].

Билік және болмыс: онтологиялық тәсіл билікті болмыстың терең деңгейлерімен байланыстырады. Билікті онтологиялық иерархияның көрінісі, оның болмысын растау және жойылу қаупіне қарсы тұру тәсілі ретінде қарастыруға болады. Бұл тұрғыда, билікке ұмтылу өзін-өзі сақтауға және өзін-

өзі жүзеге асыруға ұмтылатын субъектілердің негізгі қасиеті ретінде қарастырылуы мүмкін.

Билік және ақпарат: қазіргі ақпараттық қоғамда ақпаратты бақылау биліктің маңызды ресурстарының біріне айналады. Ақпарат шындықты түсінуге, мінез-құлықты басқаруға және сананы басқаруға мүмкіндік береді. Онтологиялық талдау билік қатынастарын қалыптастырудағы ақпараттың рөлін ескеруі керек [131, 286 б.].

Билікті онтологиялық талдаудың негізгі аспектілерінің бірі – оны әлеуметтік бақылаудың қарапайым құралы немесе механизмі ретінде емес, болмыстың табиғатына тән онтологиялық категория ретінде түсіну. Бұл тұрғыда, билік субъектілер арасындағы олардың өзара әрекеттесуі мен өзара тәуелділігін анықтайтын іргелі қатынас ретінде қарастырылуы мүмкін. Онтологиялық тұрғыдан алғанда, билік жоғары тәртіп пен болмыс құрылымының ажырамас элементі ретінде қарастырылады. Ол қоғамның архитектурасына, оның элементтерінің өзара әрекеттесуіне, тұрақтандыру мен эволюцияны сақтауға жұмсалады. Бұл жерде билік ұғымын қоғамдық қызмет үшін жүзеге асырылатын әртүрлі күштер мен энергияларды біріктіретін құбылыс ретінде атап өту маңызды [132].

Ең алдымен, философиялық рефлексияның тақырыбы, рухани-онтологиялық жағынан қарастыра отырып, белгілі бір құбылыс ретінде белгілі бір мазмұнды көрсететін көріністің нақты формаларынан абстракцияланған билік идеясының өзі, оның негізгі принциптері, формалары, жұмыс істеу механизмдері болып табылатындығын атап өткен жөн. Объективті және біржақты шындықты таратуды талап етпейтін, бірақ сонымен бірге кротологиялық мәселелерді зерттеуге қатысты қазіргі заманғы ойдың оптикасын, шекаралары мен даму мүмкіндіктерін көрсететін көптеген перспективалар бар.

Биліктің онтологиялық талдауы билікті әртүрлі формалар мен қатынастарда көрінетін болмыстың негізгі сипаттамасы ретінде көруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл биліктің табиғатын, оның қайнар көздерін, механизмдері мен салдарын түсінудің жаңа перспективаларын ашады. Әрі қарайғы зерттеулер билік, болмыс және онтологияның басқа іргелі категориялары арасындағы байланысты түсінуді тереңдетуге бағытталуы керек. Бұл тәсіл биліктің саяси және әлеуметтік аспектілерін талдауды жоққа шығармайды, тіпті байытады, бірақ осы іргелі құбылысты тереңірек және жан-жақты түсінуді ұсынады.

Биліктің қолданбалы формаларын зерттеу қажеттілігі қазіргі әлеуметтік тәжірибені түсінудің маңызды шарты болып табылады, бірақ сонымен бірге қазіргі әлемнің негізгі дүниетанымдық және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын негіздейтін биліктің рухани-онтологиялық негіздері іс жүзінде зерттелмеген күйінде қалып отыр [133].

Әлеуметтік өмірді ұйымдастыру және қоғамдағы басқару тетіктерінің негіздері иерархияны құрайтын метамирдің проекциясы ретінде түсінілді. Сонымен, грек философтары (Платон, Аристотель) рационалды-логикалық

негізі бар метафизикалық заңдармен анықталған «бағыну мен үстемділік» биліктің алғашқы тұжырымдамалық моделін құрды [69, 127 б.].

Онтологиялық жағынан мүмкін болатын проекцияларды, билік режимдерін философиялық дискурстың интерпретациялық өрісінде қайта түсіндіру арқылы құрылған билік идеясының тұтас бейнесін құру маңызды. Көзқарастың әртүрлі оптикаларын талдау философиялық ойдың дамуындағы билік туралы идеяларды түрлендірудің әртүрлі тұжырымдамалары мен логикасының өзара байланысын анықтауға, оның дамуының қазіргі кезеңіндегі негізгі ойлау стратегияларын бекітуге мүмкіндік береді [68, 128 б.].

Жоғарыда айтылғандардың контекстінде билікті түсінудің метафизикалық және постметафизикалық оптикасына тән бірқатар ерекшеліктерді бөліп көрсету керек:

Біріншісі ежелгі дәуірде қалыптаса бастайды. Ежелгі философияда биліктің көрінісі Хайдеггер болмыстың өзін-өзі тәрбиелейтін үстемдігі деп анықтайтын табиғат саласында кездеседі [89, 45 б.]. Космологиялық дүниетанымдағы табиғат барлық нәрсенің өмірі мен өлімінен жоғары тұратын барлық күш, өзін-өзі қамтамасыз ететін күш ретінде көрінеді. Бұл билеуші субстанциялық бастама логостың ақиқаты мен ішкі заңы ретінде әрекет ететін, оның бөлінбеген тұтастығында ойластырылған әмбебапты реттейтін және бағындыратын архе. Табиғаттың табиғи заңдарының билігінің басталуы мен шексіздігі бар нәрсенің негізінде жатыр. Шындығында, космогониялық дүниетанымда билік болмыстың ажырамас атрибуты ретінде ашылады.

Алайда, адам табиғаты мен іс-әрекетінің ерекше маңыздылығын атап көрсете отырып, «фюзис» бірлігі бөлінеді. Адам логоста бар нәрсені ашып, оны танып шығып, басқарушы субъект ретінде әрекет етеді. Таным жолына түсе отырып, ол табиғат саласынан қоғам саласына ауысады, жалпыға бірдей әлеуметтік байланысқа енеді, онда өзінің заңдарын белгілейді, өзін космогониялық күштің жалғасы ретінде көрсетеді. Таным субъектісінің күшінің көрінісі оның болмыстың әлемдік тәртібі мен пропорционалдылығы туралы идеяларға сәйкес болмысты, өзін және әлеуметтік әлемді өзгерту қабілетінде көрінеді. Адамның табиғат заңдарына бағынуын талап ететін космогониялық тәртіп өзінің басымдығын ақылға ие субъект белгілеген заңдарға берді. Антропологиялық дүниетаным адам табиғатының билікке – танымға, заттардың қолданыстағы тәртібін өзгертуге, сондай-ақ адам өмірінің әлеуметтік саласына ғана емес, саяси саласына да қатысты өз тәртібін орнатуға деген ұмтылысын оятты [89, 48 б.].

Классикалық онтологиядағы билікті түсіндірудің метафизикалық жолы рационалды-реалистік теорияларда ұсынылған. Оларда билік бар нәрсенің мағынасын беретін және сол арқылы басқалардан, табиғи және әлеуметтік әлемнен өзінің артықшылығы мен үстемдігін растайтын ұтымды әрекет ететін субъектінің формасы ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда биліктің (мемлекеттік, саяси) көріністерінің біреуінің екіншісіне үстемдік ету идеясы таралады, ол арқылы үстемдік функциясын жүзеге асыру мүмкін болады.

Бұл мағынада билік оның субъектісінің ерік-жігері мен ықпалының қайнар көзімен анықталады, бұл объектілер ретінде әрекет ететін басқаларға шектеулер мен міндеттемелер жүктейді. Биліктің Гегельдік интерпретациясы абсолютті ақылдың күшін көрсетеді, ал әлем оның күшін көрсететін аренаны білдіреді [134]. Биліктің табиғатын бұлай түсіну әртүрлі қақтығыстардың пайда болу аймағына айналады, дифференциация мен басуды күшейтеді, бұл өз кезегінде өте сыни және теріс көзқарасты тудырады.

Метафизикалық тұрғыдан алғанда, билік ең алдымен өзінің субстанциялық сипаттамасында ашылады. Архе классикалық философиядағы билік барлық жалпылама субстанция ретінде анықталды. Билік субъектісіне ақыл, күш, ерік-жігер, яғни қажетті нәтижеге жету үшін басқа адамға (билік объектісіне) қатысты көрсете алатын қасиеттер имманентті түрге тән деп болжанған [135]. Мәселен, Гоббс билікке автономды мәртебе береді, ол адамнан өзін-өзі бағалайтын зат ретінде тануды және оған бағынуды талап етеді. Билік адамға күш береді, оған өзінің жеке ерік-жігерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оның ерік-жігерінің күші адамдардың өзара әрекеттесуін ұйымдастырады, әлеуметтік әлемдік тәртіптің мағынасын, орындылығы мен мақсаттылығын анықтайды. Гоббстың пікірінше, әлеуметтік келісімшарт жасасу жеке биліктің күшін пайдалануға шектеу қоюға қабілетті. Билікті «табиғи адамнан» алшақтату және оны мемлекетке беру, ойшылдың пікірінше, ұтымды басқаруға негізделген жалпы игілікке қол жеткізу тәсілі ретінде қарастырылады [135, 108 б.]. Алайда, Гоббс «қоғамдық келісім» шеңберінде ол құқық және заң институтының саналы және өкілетті өкілі ретінде әрекет ете отырып, жеке тұлғаның емес, азаматтардың жалпыға бірдей, бірыңғай еркінің өкілі болады деп сеніп, бір адамға күш шоғырландыру идеясынан бас тартпайды. Өз кезегінде, Ж.-Ж. Руссо биліктің субъектісі ретінде белгілі бір адамды емес, халықтың жалпы ерік-жігерін білдіретін халықтық бірлестікті қарастыруды ұсынады [135, 109 б.]. Бұл жағдайда әр адамның бостандығының көрінісі оның заң шығарушы күшке ие «жоғарғы билікті» – «халықтың ұжымдық судьясы» [135, 110 б.] болуының пайдасына жеке билікке ие болу құқығын иеліктен шығарудағы ерік-жігері болып табылады.

Метафизиканы жеңе отырып, классикалық емес философияда билікті көрудің постметафизикалық басқа оптикасы пайда болды. Ойлаудың алдыңғы түрінен шығу өте күрделі, өйткені билік қатынастары болмысқа енеді, олар оның құрылымына еніп, биліктің жалпы сипатын көрсетеді. Нәтижесінде классикалық емес теориялар бұл құбылысты сапалы түрде басқа көзқараста түсіндіруді ұсынады. Әрі қарай, біз оның ерекшелігін көрсететін кейбір тармақтарға назар аударамыз. Классикалық емес тұжырымдамаларда билік феноменін түсінуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынылды, ол «күл» мен «қожайын» қатынастарын құрудың Гегельдік моделін, билік туралы жеке тұлға емес принцип ретінде және билік субъектісі ретінде оның егемендігін тасымалдаушысы ретінде бас тартуға бағытталған [134, 182 б.]. Алдыңғы қатарда биліктің субстанциялық емес, реляциялық сипаты тұр, ол билік субъектісі мен объектісінің тікелей байланысында, олардың арасындағы

қатынастардың арнайы жүйесін орнатуда көрінеді. Бұл жағдайда түпнұсқа биліктің өзі өмір сүру мәртебесіне ие емес деген тезистің негіздемесі, өйткені оның нақты көріністері тек басқалармен қарым-қатынас жүйесінде мүмкін. Мәселен, М. Фуконың философиялық көзқарастарында билік субъектісі оның санасынан тыс және одан тыс тілдік және материалдық белгілердің өзіндік «адгезиясы» ретінде белгіленеді [28, 326 б.]. Алайда, өзіңізді биліктің субъектісі деп жариялау болу дегенді білдірмейді. Билікті иемдену – бұл оны иеленудің елесі ғана. Керісінше, субъект үшін бағыну ережелерін қабылдау, аты-жөнін, орнын, уақытын, жадын, мінез-құлқын басқа субъектілер арқылы алу, олардың көрінісі немесе жаңғырығы болуы мүмкін [28, 327 б.] М. Фуко билік қатынастарының табиғатының әмбебаптығын көрсетеді, онда субъект оның билік әлеуетін ашатын және билік субъектісін ерекше түрде шығаратын әртүрлі әдістердің әсерін қолдану нүктесі ғана болып табылады [28, 328 б.]. Билік орнын кез келген басқа адам толтыра алатын бос деп анықтайды немесе биліктің өзі ұйымдастыратын және құратын басқа қатынастар. Билікті қабылдауды бағалаудағы мұндай ұстаным нақты жағдайды дәл көрсетеді және қазіргі әлеуметтік-саяси шындыққа көбірек сәйкес келеді деп санаймыз.

Реляциялық тұжырымдамалар билік қатынастарының ерекшеліктерін, сондай-ақ, өзара әсер етудің әртүрлі нұсқалары мен механизмдерін зерттейді [28, 329 б.]. Биліктің оқиғалық табиғаты болмыстың нақты формаларының қалыптасуы мен дамуының негізі ретінде ашылады, ішкі қатығыстар мен қайшылықтарды реттеуге, әлеуметтік кеңістікті ерекше түрде ұйымдастыруға мүмкіндік беретін билік пен білімнің өзара байланысы зерттеледі [136]. Осыған байланысты билік туралы «бөліну мен ыдыраудан кейін пайда болатын жаңа бірлікті жаңғыртатын онтологиялық құрылым» [137] - деп айтуға болады, оның аясында шындықтың жаңа жиынтығы жасалады.

Классикалық емес философия өкілдерінің еңбектерінде көрсетілген биліктің постметафизикалық тұжырымдамаларында билік күнделікті тәжірибеде болатын адамның экзистенциалды тәжірибесінің оқиғаларында жүзеге асыруға, шығармашылыққа, жеке іске асыруға итермелейтін мүмкіндіктер, шексіз әлеует бар. Билік адамға тыйым салатын және міндеттеме беретін сыртқы институционалдық білім ретінде емес, адам болмысының табиғатын жаңарта алатын күш ретінде қарастырылады [138].

Қазіргі зерттеулерде онтологияның конфигурациясы өзгереді. Ақпараттың үлкен ағындары мен коммуникация формаларының тоғысуы, өмір ағымының жеделдеуі, биліктің институционалдық формаларының күрделенуі сөзсіз оның табиғаты туралы идеялардың өзгеруіне әкеледі. Бүгінгі таңда билік тік иерархиясының басым мәртебесі туралы мәселені қайта қарау, қарым-қатынас билігін құрудың бұйрықтық және әкімшілік сипатына негізделген басқару функцияларын орталықтандыру талабы барған сайын күшейе түсуде. Жаңа әлеуметтік онтологияның қалыптасуы жағдайында биліктің классикалық интерпретациясындағы оқшаулау кеңістігіндегі «коммуникативті хаосқа қатысы жоқ, өйткені жабық алгоритмдік қозғалыстар мен шешімдердің

көмегімен күтпеген және болжанбайтын коммуникативті қатынастар мен байланыстарды басқару мүмкін болмайды» [139].

Әлеуметтік онтологияда билік жүйе құраушы принцип, өзгеріс пен тұрақтандыру факторы, тұлғааралық қатынастардың әсер ету және реттеу механизмі болып табылады. Қазіргі зерттеулерде билік көбінесе қолданбалы тұрғыдан қарастырылады (құқықтану, саясаттану, әлеуметтану). Билік феноменін философиялық тұрғыдан түсіну саласындағы жұмыстар ерекше маңызға ие, мұнда негізінен қоғамдағы билікті жүзеге асырудың ерекшеліктеріне, оның институционалдық ерекшеліктеріне назар аударылады [44, 140 б.].

Билік көбінесе оның әлеуметтік болмысының жалпы негіздері, яғни мәні немесе олардың көріністерінің кең ауқымында биліктің негізгі маңызды қатынастарының жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл, біздің ойымызша, билік құбылысын оның өмірлік саласының анағұрлым кең кеңістігінде қарастыруды қамтиды: өйткені оның нақты болмысы тек саяси және құқықтық қатынастармен ғана емес, сонымен бірге өндіріс, меншік қатынастары, мәдени дәстүрлер, басым мораль мен нанымдар, әлеуметтік идеология мен психологиямен тікелей байланыста және әсер етеді [88, 36 б.].

Негізгі тұжырымдамалық сабақтастық биліктің мәні мен сипатына, оның материалдық және рухани негіздеріне, саяси үстемдіктің қасиеттері мен формаларына, тәсілдері мен принциптеріне, қазіргі қоғамның шындығына, нарықтық экономикаға және өркениетті демократиялық мемлекеттің жаңа ережелеріне қатысты ықпал мен басқарудың бірқатар өзекті мәселелерін біртұтас түрде байланыстыруы керек. Демек, биліктің онтологиялық тұжырымдамасын құрудың негізгі шарты қазіргі әлеуметтік динамика контекстінде биліктің саяси болмысының көп факторлы тұжырымдамасы болып табылады, оны ұсынуға болады: 1) нақты іс-әрекеттегі онтологиялық мәртебесін білдіретін биліктің іргелі, негіздерінің логикалық қатары; 2) олардың арасындағы материалдық, психологиялық және рухани деңгейдегі себептік қатынастар; 3) саяси биліктің табиғатының функционалдық көріністері мен қасиеттерінің ерекшелігі, оның мүмкін болатын утилитарлық - прагматикалық модельдерін және бұқаралық санада пайда болатын ассоциативті бейнелерді түсіндіреді [90, 73 б.].

Қоғамдағы қатынастар иерархияны сақтау, нормалар мен ережелерге бағыну негізінде кемелсіз материалдық әлемде идеалды нысандардың көрінісі ретінде анықталады: Жақсылық, үйлесімділік, әділеттілік, шындық. Демек, қатаң иерархияға негізделген және заңдармен басқарылатын мемлекет адами қатынастарды ұтымды ұйымдастырудың ең жақсы моделі болып табылады, ол әлемнің идеалды метафизикалық құрылымына ұқсас [140]. Аристотельдің пайымдауынша, саяси қатынастар адамдардың әділеттілік пен игілік қағидаттарына негізделген ақылға қонымды, ізгі қарым-қатынасқа деген табиғи ұмтылысы [141].

Билік феноменінің құрылымдық, функционалдық және әдістемелік аспектілерін зерттеу қазіргі білім жүйесінде маңызды және қажет болып қала

береді. Бірақ қазіргі білім жүйесіндегі теориялық және дүниетанымдық алғышарттардың әртүрлілігі мен өзгергіштігі жағдайында батыс еуропалық ойшылдардың әлеуметтік-теориялық көзқарастарындағы негізгі тәсілдерге тән биліктің онтологиялық негіздерін зерттеу қажеттілігі өзекті болып табылады.

Әлемнің классикалық рационалистік бейнесіндегі билік феномені өте жан-жақты және философияда өзіндік үлкен тарихы бар. Билікті сипаттауға және зерттеуге алғашқылардың бірі болып оның пайда болуы мен қоғамдағы көрінісін метафизика тұрғысынан қарастырған ежелгі философтар болды. Жалпы, олар үшін билік әлемдегі үйлесімділікті қамтамасыз ететін абсолютті принциптің эманациясы еді [142].

Гераклиттен Аристотельге дейінгі ежелгі грек ойшылдары биліктің үстемдік - бағыну қатынастары ретінде түсіндірілетін және болмыстың біртұтас және өзгермейтін заңдары бар метаәлемнің болуына байланысты тәсілдің негізін қалаушылар болды. Әлеуметтік шындықта болып жатқан процестер адамдардың реттілікке, бағыныштылықты сақтауға, заңға бағынуға (әлемдік Логос ретінде) және өмір сүрудің ұтымды негізделген тәсілдеріне деген ұмтылысын анықтайтын метафизикалық принциптің детерминациясымен түсіндірілді. Мұндағы билік әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі әлемдік құрылымның жалпы принципін қамтитын онтологиялық тәртіп категориясы ретінде орналастырылған. Бұл парадигмада метафизикалық кеңістік билік принципін бастайтын сала ретінде тиісті, ұтымды, мінсіз, игіліктің шындығы ретінде қарастырылады. Билік «идеалды» әлемнің қасиеттеріне және заттардың «тиісті» тәртібіне қатысуға болады. Биліктің мұндай эссенциалистік моделі анаксимандрдағы Апейрон мен табиғи элементтерге тән қатынастар, Пифагордағы сандар мен заттар, Гераклиттегі логос және заттар (элементтер), платондағы «идеялар әлемі» мен «заттар әлемі», сондай-ақ «форма» мен «материя» арасындағы байланыс ретінде ұсынылған. [143].

Логикада билік принципі субстанция мен акциденттің, идеал мен материалдың, табиғат пен қоғамның, қоғам мен адамның байланысын анықтайтын әлем құрылымының жалпы негізі ретінде сипатталады. Бұл жерде ғалам біртұтас жүйе ретінде ұсынылады, барлық тіршілік үшін бағыну және иерархия принципін болмыстың үлгісі, идеалды ғарыш ретінде анықтайтын мінсіз бастаудың эманациясының нәтижесі. Әлеуметтік шындық ондағы логиканың, иерархияның, тәртіптің, төменгі деңгейге бағынудың метафизикалық принциптерін іске асырудың нәтижесі ретінде түсініледі. Метафизикалық тәртіпке сәйкестік қоғамдық тәжірибеде заңдылықтың, әділеттіліктің, парасаттылықтың, дұрыстықтың және игіліктің өлшеміне айналды [144].

Осылайша, билік қатынастарының принципі тұтастай алғанда табиғаттың заңдары және мемлекеттегі қатынастар ретінде қарастырылады. Бұндай аспектіде иерархиялық ұйымдастырылған қоғам, әлеуметтік институттардың орталықтандырылған ұйымы метафизикалық этикалық принциптерді жүзеге асыру ретінде түсініледі: әділеттілік, шындық, үйлесімділік, жақсылық. Демек, иерархия принципіне бағынатын және заңдар арқылы басқарылатын мемлекет

мінсіз метамирдің құрылымына ең жақын әлеуметтік қатынастарды ақылға қонымды ұйымдастырудың ең жақсы түрі болып табылады. Аристотельдің пікірінше, әлеуметтік қатынастар – бұл адамның иерархиялық құрылымға бағыну және қолдау моделіне негізделген үйлесімді, ақылға қонымды қатар өмір сүруге деген табиғи бейімділігінің көрінісі [145].

Біз алғашқы философиялық тұжырымдамаларда биліктің мәнін әлемдік тәртіптің іргелі принципі, үстемдік негізінде қоғамдық өмірді ұйымдастырудың ұтымды заңы ретінде түсінудің классикалық моделі қалыптасқанын көреміз. Билік этикалық және логикалық негізге ие онтологиялық принцип ретінде қалыптасады. Әлемнің заңдары мен қоғамдық өмір ережелері біртұтас, этикалық тұрғыдан негізделген және ұтымды түсіндіріледі. Егер билік метафизикалық моральдық Заңның көрінісі болса, демек, ақылға қонымды және ізгілікті болу – бар билікке бағыну. Осыған байланысты адамның ақиқатта, жақсылықта, сұлулықта бейнеленген әлемнің заңдылықтарын ақыл арқылы түсінуі оны идеалды әлемге, үйлесімді ғарышқа [146] қатысы бар етеді. Таным идеалды әлемнің иерархиялық дизайны бойынша интеллектуалды көтерілуді, шындықты ұтымды-сыни іздеуді, өз жанының тереңдігіне рефлексивті сүңгуді және этикалық өзін-өзі жетілдіруді талап етеді. Платонның пікірінше, әлемді ұтымды түсіну процесі оның заңдары туралы теориялық білімді ғана емес, сонымен бірге рухани өзгерісті де қамтиды. Платонның үш бөліктен тұратын жан туралы ілімі, онда ақыл аффекттер мен құмарлықтарға үстемдік етуі керек, өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын дамытуға бағытталған және моральдық көзқарастарға саналы (білімді) бағыну қажеттілігін талап етеді [147]. Грек дәстүріндегі билік құбылысы әлеуметтік бағыну механизмінің көрінісі ғана емес, сонымен бірге этикалық тұрғыдан негізделген және ұтымды әлемдік тәртіптің маңызды қағидасы болып табылады, оны түсіну адамға өзінің құмарлықтарын саналы түрде басқаруға және моральдық заңдарды білу негізінде қоғамды үйлесімді түрде жабдықтауға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық ой дәстүрінде классикалық дискурс дамиды. Биліктің метафизикалық негіздемесі христиан дәстүрінде одан да айқын болады. Киелі кітаптағы ілім Құдайдың провиденциясы идеясына сүйене отырып, аспан әлемінің иерархиясы туралы ойды тереңдете түсуде. Мұндағы билік идеясы жоғары Заңның көрінісі және адамзатты құтқару жоспарын жүзеге асыру ретінде қалыптасады (қолданыстағы билікті Құдай орнатқан) [148]. Билік қасиетті мағынаға ие және қасиетті болады. Бұл жағдайда адамның билік институттарына (шіркеуге, зайырлы әкімшілік құрылымдарға) бағынуы жанды құтқарудың қажетті шарты ретінде анықталады. Өз санасының мазмұнын бақылау (мойындау, дұға ету практикасы) ішкі жетілдіру және Құдайдың тәртібіне бағыну шарты ретінде ерекше маңызға ие. Мистикалық тәжірибелерге, адамның рухани өміріндегі трансценденттік аспектке назар аудару өзін-өзі тәрбиелеуге деген ішкі қажеттіліктердің дамуын ынталандырады, сонымен бірге шіркеу мен билік институттарына бағынуға бағытталған сыртқы реттеуші принциптің абсолютті маңыздылығын белгілейді [149].

Осы жағдайда ортағасырлық схоластиканың логоцентризмі маңызды рөл атқарды, ол биліктің сыртқы реттілігі мен ұтымдылығын негіздеді, бұл оның институционалдық формаларының егжей-тегжейлі дамуына ықпал етті және жаңа басқару стратегияларын бастады [150]. Биліктің жауапкершілігі жеке тұлғаны шіркеу мен зайырлы заңдарға бағыну жүйесін құруға, сондай-ақ оларды рәсімдеуге тағайындалады. Әлеуметтік шындықта бұл көбінесе шіркеу институттарын қатаң орталықтандыру, әкімшілік құрылымдардың рөлін арттыру, бақылау және мәжбүрлеу тетіктері түрінде болды (феодалдық вассализм принципі, папалық биліктің күшеюі, Католик шіркеуінің иерархиялық құрылымының кеңеюі, салық ауыртпалығын көбейту және т.б.) [151].

Кішіпейілділік пен қолданыстағы метафизикалық тәртіпті қабылдауды көздейтін шіркеу билігіне бағыну тәжірибесі жеке адамның рухани өмірінің негізі болып табылады, саяси жобаларда жүзеге асырылады және барлық әлеуметтік процестерді қамтиды. Ортағасырлық қоғамдағы билік енді жай ғана алаңдататын метафизикалық принцип емес, сонымен қатар экзистенциалды бағдарлар мен діни тәжірибелер жүйесімен нығайтылған этикалық және құқықтық мәртебесін мықтап бекітіп, қасиетті мәнге ие болады. Бұл жағдайда жаңа мінез – құлық үлгілері пайда болады, олар бір жағынан адамның рухани кеңістіктегі бостандығын анықтайды, ал екінші жағынан толық мойынсұну қажеттілігін, билікке бағынуды және шіркеу мен мемлекеттік органдардың қатаң канондарын ұстануды талап етеді [152].

Сонымен, орта ғасырлар қоғамындағы биліктің негізі классикалық онтологиялық модель болды, ол бар әлемнің үстемдігі ретінде тиісті мінсіз метамирге жүгінді. Бірақ осы парадигма аясында ортағасырлық билік институттарына қоғамның шындығын құрылымдау, әлеуметтік қатынастардың модельдерін, құқықтық нормаларды, саяси тәжірибелерді анықтау ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік коммуникациялардың мағынасын беру және адамның рухани өмірін, оның ішкі әлемін бақылау өкілеттіктері берілді [153].

Ортағасырлық ойдағы билік имиджінің жаңа реңктері кейіннен еуропалықтарды, бір жағынан, әлеуметтік басқарудағы заңдылық қағидаттарының маңыздылығына, саяси жобалардың теориялық негізділігінің маңыздылығына, басқару үшін жеткілікті заңды өкілеттіктердің болуына және әлеуметтік процестерді нормативтік реттеу қажеттілігіне бағыттауға негіз болды. Екінші жағынан, олар билік қағидатын моральдық негіз ретінде қалыптастыруға ықпал етті, мұнда үстемдік – бағыну қатынастары өздерінің толық заңдылығын алады және қоғам билеуші элиталардың іс-әрекеттерінің этикалық негізділігі жағдайында ғана қабылдайды. Билік рухани – интеллектуалдық деңгейде де, практикалық деңгейде де тағайындайтын жүйе құраушы әлеуметтік факторға айналады. Билік гносеологиялық, құқықтық, экономикалық процестерді бастай отырып, нормативтік функцияны бекітеді, қоғам өмірінің дәстүрлерін, мәдени және коммуникативті ерекшеліктерін, сондай-ақ, оған қажетті жеке қасиеттерін анықтайды [154].

XV-XVI ғасырлардағы пантеистік онтология билік идеясына белгілі бір түзетулер енгізді, онда «бәрі-Құдай» позициясы ғаламның иерархиялық және орталықтандырылған моделінің жойылуын анықтайтын іргелі болады. Жақсылық көзі және тәртіп пен әділеттіліктің абсолютті кепілі ретінде әрекет ететін жаратушы ретінде трансценденталды Құдай – тұлға туралы ереже біртіндеп еуропалықтардың дүниетанымындағы маңыздылығын жоғалтады. Құдай әлемге ұқсас болады, ал әлем Құдайдың жеке көрінісі – шексіз максимум. Сонымен, Николай Кузанскийдің ілімінде ұтымды және математикалық құдайлық мәні материалдық ғаламда шашыраңқы, тек табиғат заңдарында және адам санасында көрінеді. Н. Кузанский: «әлемде Құдайдың болуы бейбітшілік болудан басқа ештеңе емес», [73, 217 б.] - дейді. Өзінің ілімінде математикалық принциптерді қолдана отырып, ол ғалам - бұл барлық жерде центрі бар және еш жерде шеңбері жоқ ғаламдық машина, өйткені «оның шеңбері мен орталығы-барлық жерде және еш жерде жоқ Құдай» - деген қорытындыға келді [73, 219 б.]. Онтологияның бұл түрі әлемдік тәртіптің орталықтандырылмаған тұжырымдамасының біртіндеп қалыптасуына, әлеуметтік болмыстың және оны басқарудың жаңа моделінің қалыптасуына әкелді. Бірте-бірте билік идеясы қасиетті этикалық субъектінің – құдайдың ерік-жігерінің көрінісі ретінде екінші орынға шығады. Механикалық бірлік пен соқыр математикалық ережелер әлемінде билікті жүзеге асырудың қатаң прагматикалық заңдарын, әлеуметтік реттеу тетіктерін және тұлғааралық өзара әрекеттесу модельдерін құру қажеттілігі туындайды [155].

Қазіргі уақытта пантеистік орталықтандырылмаған онтологияның дизайны мен нығаюы болмыс пен тұрақтылықтың жаңа кепілдіктеріне жүгініп, шындықтың дәстүрлі негіздерін қайта қарастыруға мәжбүр етеді. Әлемді сипаттайтын бұл жүйеде бастапқы онтологиялық бірлік ақылға қонымды субъект – сана тасымалдаушысы және ойлау субстанциясы болады [156]. Осыған байланысты, бір кездері трансценденттік құдайлық болмыспен құрылымдалған әлеуметтік шындық көптеген автономды, өзін-өзі қамтамасыз ететін адамдарға бөлінеді – олардың субъективті ниеттерін танымда, әлеуметтік тәжірибеде және билік қатынастарында жүзеге асыратын субстанциялар. Автономды тұлғаларды, іс-әрекет субъектілерін біріктіру принципі қазір прагматикалық пайдаға айналады, ал қоғамның идеалы-ұтымды жұмыс істейтін мемлекеттің реттелген механизмі [157].

Нәтижесінде жаңа еуропалық парадигма дәстүрлі иерархиялық принциптер мен этикоонтологиялық негізден айыра отырып, билікті деонтологизациялау мен десакрализациялауды бастады. Қоғамдағы билік ақылға қонымды келісімнің нәтижесі болуы керек, деп есептеді Дж. Локк [158]. Әрбір еркін адам биліктің иесі болып табылады және оны өз өкілеттіктерін қоғамдық институттарға саналы және еркін беру арқылы жүзеге асырады. Заңды түрде сайланған билікке бағыну азаматтың еркін ұтымды әрекеті және бірлескен іс-әрекеттен пайда алуға бағытталған ақылға қонымды әлеуметтік тәжірибенің негізгі шарты ретінде қарастырылады. Билікті түсіну метафизикалық саладан прагматикалық салаға аударылады және өзара тиімді

тұлғааралық қарым-қатынасты, субъективті өзара әрекеттесуді қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады. Жеке тұлға бір уақытта субъектіге де, басқару объектісіне де айналады, бұл оны өз өмірін ұйымдастырудың мақсатын, тәсілдерін, рәсімдерін таңдау жағдайына қояды. Биліктің маңызды критерийлері ретінде ақылға қонымды қажеттілік пен пайдалылық талаптары анықталады. Билік қоғамдық рәсімдермен заңдастырылған және жеке тұлғаның автономиясына сүйенеді. Басқарушылық шешімдерді талқылау, іс-әрекеттің негізділігін талап ету, прагматизм және жеке тұлғаның қажеттіліктерін жүзеге асыру батыс қоғамында билікті жүзеге асырудың жүйе құраушы принциптеріне айналады. Бұл ретте қоғамдық өмірді ұйымдастырудың құқықтық нормалары мен тәсілдері жаңа тұжырымдамалық нысандарды талап етеді. Әлеуметтік-философиялық және саяси дискурстың орталығына бостандық, адам құқықтары, әділеттілік, теңдік, прогресс, меншік сияқты категориялар орналастырылған. Тиісті тұжырымдамалық аппараттың дизайны қоғамдағы жаңа құбылыстар мен процестердің дамуына ықпал етті: Еуропалық мемлекеттерде республикалық басқару мен демократиялық саяси режимдердің таралуы, биліктің бөліну принципін жүзеге асыру, жеке адамның бостандықтары мен құқықтарының ажырамас екендігін тану, нарықтық экономиканың дамуы және т.б. [159].

Жаңа еуропалық дәстүрде билік өзінің метафизикалық маңыздылығы мен этикалық астарын жоғалтады және мемлекеттік басқару жүйесіндегі автономды интеллектуалды адамға ұйымдастырушылық әсер ету тәсіліне айналады. Билік субъективтіліктің көрінісі, мемлекеттік басқару жағдайында әртүрлі қатынастар жүйесіне енгізілген жеке тұлғаның реттелген және прагматикалық қызметінің нұсқасы ретінде қарастырылады. Әлеуметтік-мәдени өзгерістермен бірге жеке тұлғаның автономиясы туралы идеялар кейіннен қоғамдағы қатынастардың жалпыланған делдал ретіндегі билік туралы функционалды идеяны ресімдеуге түрткі болды (бұл оны ақша қатынастарына ұқсас етеді) [160].

Мұндай жағдайларда билік құбылысы құрал ретінде, жеке тұлғаның құқықтарын жүзеге асыру мақсатында әлеуметтік әлемді реттеуге бағытталған белгілі бір құрылымдардың функциясы ретінде орналастырылады. Қоғамдық санада билік ұтымды келісімшарт (жеке тұлғаның мемлекетпен өзара тиімді келісімі), қатаң құқықтық нормалар болған жағдайда өзінің заңдылығына ие болады, ол өте институттандырылған және заңды рәсімдермен реттелетін қоғамдық кеңістікте жанартылады. Билік құқығы тек жеке тұлғалардың, азаматтық қоғам институттарының мақұлдауымен және ықпалды әлеуметтік топтардың қолдауымен ресми түрде мүмкін болады. Бұл мемлекеттің ықпалының таралуын тежейтін шекараларды нығайтуға ықпал етіп, оның қызметін жеке адамның мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттауы керек еді.

Қазіргі дәуірдегі билік принципінің барлық айқын өзгеруімен классикалық метафизикалық дискурс әлеуметтік теорияларға айтарлықтай әсер етуді жалғастыруда және еуропалық қоғамдық тәжірибеде маңызды рөл атқарады. Бұл парадигма билікке ерекше абсолютті мәртебе бере отырып, оны

мемлекеттік институттардан тыс жерлерде де өзектендіру қажеттілігін анықтайды. Билік мемлекеттің немесе белгілі бір әлеуметтік құрылымдардың мүддесі үшін жеке адамның санасын басқаруды әр түрлі әсер ету тәсілдері арқылы талап ете бастайды, соның ішінде М. Фуко, гносеологиялық тәжірибелер мен билік – білім кешендері арқылы [87, 155 б.]. Бұл тенденция өзін классикалық саяси идеологиялар түрінде көрсетті, олар коммуникативті процестерге тиісті құндылықтарды, мінез-құлық үлгілерін және нормативтік талаптарды енгізу арқылы билікке деген жалпы талаптарын белсенді түрде жүзеге асыра бастады. Мұндай процестер ойлауды біріздендіруге және стандарттауға, бюрократизацияның өсуіне, бақылау нысандарының ұлғаюына, бағыну рәсімдеріне және тәртіптік практиканы күшейтуге әкелді. Жалпы, бұл мемлекеттің күшеюіне және оның жеке адамдардың санасы мен қызметіне әсер ету тәсілдерінің артуына ықпал етті [161].

Сонымен бірге мемлекет билікті ақылға қонымды жүзеге асырудың кепілі, қоғамдық келісімнің нәтижесі және заңды биліктің иесі ретінде қарастырылды. Дәл осы модернистік қоғамда мемлекет жеке тұлғаны белгілі бір ойлау түріне, өмір салтына, мінез-құлық стиліне мәжбүрлеудің әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, билікке айрықша құқық береді, ол арқылы үстемдік-бағыну моделі таратылады [162].

Мұндай жағдайларда үстемдік-бағыну билігінің архетипі оған қатаң бөлінген түнгі күзетші мемлекетке сәйкес келмейді және әлеуметтік кеңістіктің әртүрлі деңгейлері мен формаларына (күнделікті өмір, мәдениет, өнер, білім және т.б.) еніп, әлеуметтік сананың барлық салаларында өзекті болуға тырысады. Осылайша, біртұтас, онтологиялық тұрғыдан анықталған әмбебап нормалар мен моральдық қағидалардан айырылған билік өзін басқарушы элитаның пайдасы мен пайдасына бағытталған утилитарлық (экономикалық) мақсаттар мен мағыналар арқылы бекітеді. Бұл тұрғыда К. Маркс билік экономикалық қызығушылықпен тікелей байланысты, ал меншік иелерінің үстем класы – мемлекеттің өзі [163].

Билік феноменін түсінудің классикалық емес дәстүрі биліктің метафизикасын жоққа шығару XIX ғасырдағы иррационализмде өзінің логикалық соңына дейін жеткізілді және постмодерндік философия. Ф. Ницше алғаш рет билік феноменін «өмірге деген ерік», «иелік ету қажеттілігі», «соқыр ұмтылыс» - деп санайды, бұл бастапқыда адам табиғатына тән. «Мен қай жерде болсам да, билікке деген ерік-жігерімді таптым» - деген [164]. Оның пікірінше, адамның бүкіл іс-әрекеті рухани тәжірибенің барлық түрлерінде жүзеге асырылатын өмірге деген құштарлыққа толы: білімде, шындыққа, бостандыққа, әділеттілікке, ізгілікке ұмтылуда, тіпті төзімділік, мойынсұнушылық, сүйіспеншілік, сенім, сезімдері, сондай-ақ барлық мақсат-мұраттарды құрудың бәрі «жасырын түрдегі билікке деген ерік» [165].

Билік барлық үстемдік пен бұйрық актілерінде бар. Бұл ерік-жігердің табиғи көрінісі және адамға тәуелсіз. Билік бақыланбайды және реттелмейді, ол әлеуметтік шындықты объектіге немесе субъектіге бөлмейді. Билік ажырамас болмыс және жеке тұлғаның импульсі, әрекеті, тілегі мен ойы арқылы

тұлғааралық қатынастардың барлық салаларында көрінеді. Ф. Ницше алғашқылардың бірі болып биліктің классикалық логоцентрлік моделін деконструкциялауды бастайды. Бұл билікті орталықсыздандырудың одан әрі процедурасына қосымша интеллектуалды серпін берді, оған бекітілген ұтымдылықтан, иерархиядан және нақты әлеуметтік құрылымдармен байланыстан айыруға себеп болды. Билік ұтымды критерийлерге бағынбайды, оның моральдық қасиеті жоқ. Моральдық құндылықтар мен мағыналар, Ф. Ницшенің пікірінше, қоғамдағы билікті бекіту үшін қажет таза адамдық, субъективті және салыстырмалы категориялар бар [166]. М. Вебер мұны билік принципінің қалыптасуын әлеуметтік қатынастар ішінде субъектінің өз еркімен сыртқы қарсылыққа қарсы және мұндай мүмкіндіктің не сүйенетініне қарамастан жүзеге асыру мүмкіндігі ретінде қарастырады [167].

XX ғасырдың басында билік феноменін түсінудің классикалық емес дәстүрі психоанализ аясында дамиды. З.Фрейд, Р. Рейх, Э. Фромм ілімдерінде билік негізінен қисынсыз бейсаналық процестермен байланысты адам психикасының қасиеті ретінде көрінеді [168]. Билік адамның ләззат алуға деген ұмтылысымен және иеленуден ләззат алумен байланысты. Сонымен бірге, билік-бұл жеке тұлға үшін репрессиялық бастама тудыратын, оның инстинкттерін шектейтін және оны әлеуметтік қолайлы мінез-құлық стандарттарына (әкенің күші) бейімдейтін үстем әлеуметтік тәртіптің ресурсы [168, 37 б.].

Мұнда билік субъективті болмысты, саналы болудан тыс жатқан процестер мен механизмдерді сипаттайтын антропология категориясы ретінде көрінеді. Сөз, тіл, белгі дискурсивті құрылымдардың (Ж. Лакан, Р. Барт, Л. Алтуссер) көмегімен билікті көрсету және оны жеке адамның санасында бекіту тәсілдері ретінде қарастырылады. Тілге негізделген ойды білдірудің кез келген формасы қоғамда белгілі бір ережелер жиынтығын тарату үшін қажетті символдық құрылымдардың көрінісі ретінде қарастырылады. Символдық жүйелер белгілі бір әлеуметтік тәртіпті қалыптастырады, практиканы бастайды және әлеуметтік институттардың жұмысын қамтамасыз етеді [169].

Тиісінше, оның тілдік түріндегі билік – белгілі бір әлеуметтік-мәдени стандарттарға негізделген жеке адамның ішкі әлемінің элементтерін құрылымдау тәсілі. Волюнтаризм мен психоанализ бағытын жалғастыра отырып, постмодернистер биліктің рационалистік параметрлерін бұзады. Постмодернизм теориясында асимметрия мен оппозицияның позициясы сынға ұшырайды: билік бір субъектінің екіншісіне қатысты қатынасы емес, екеуі де қазірдің өзінде биліктің өнімі болып табылады және оның құрылымындағы элементтерді білдіреді, тұтастай алғанда [169, 189 б.]. Билік барлық жерде және әмбебаптықта қасиеттерге ие болады. Метафизикалық мәртебесі мен ұтымды мотиві жоқ жалпы билік белгілі бір әлеуметтік құрылымдарда локализацияланбаған, иерархиялық емес, өзінің өмір сүруіне ешқандай себеп жоқ және этикалық бейтарап, жеке адамдар арасындағы қатынастардан туындамайды, бірақ тұлғааралық өзара әрекеттесудің барлық түрлерінде болады. М. Фуко өз зерттеулерінде билік бәріне енетінін, ол барлық жерде

төгілгенін және тұлғааралық қарым-қатынастың барлық түрлерінде болатынын атап көрсетеді [169, 190 б.].

Биліктің барлық жерде болуы: ол бәрін өзінің жеңілмейтін бірлігімен қайта топтастыру артықшылығына ие болғандықтан емес, бірақ ол кез келген сәтте кез келген уақытта, дәлірек айтсақ, бір нүктеден екінші нүктеге кез келген қатынаста өзін шығарады [169, 191 б.].

Жеке тұлғалардың өзара әрекеттесуінің әртүрлі формалары (тіл, гносеологиялық тәжірибелер), сондай-ақ әлеуметтік институттар: отбасы, басқару моделі, саяси құрылымдар, сарапшылар қауымдастығы, түзету және білім беру мекемелері бейсаналық импульстардың кристалдануының салдары, қоғамда үстемдік ететін белгілі бір логикалық және дүниетанымдық көзқарастар негізінде қалыптасатын иелік ету қажеттілігі мен үстемдік ету ниеті. Демек, билік құбылыс трансцендентті және таза әлеуметтік емес, адамның психикасына қисынсыз және имманентті. Жалпы, постмодерндік ойшылдар үшін биліктің мәнін түсіну енді маңызды міндет болып көрінбейді (эссенциалистік парадигманы осы ұрпақтың философтары аяусыз тастайтыны белгілі), бірақ оның феноменін тіл, психикалық процестер, әлеуметтік маңызды идеялар, тарих арқылы нақтылау маңыздырақ болады; оның әлеуметтік байланыстар желілерінде, саяси және экономикалық институттарда жұмыс істеуін анықтау; оның мәдениетте, танымда, ғылымда, коммуникацияда болу ерекшелігін түсіну. [170].

Постмодернистер үшін биліктің табиғаты адамның мәніне негізделген (бірақ оған тәуелді емес), ол өзінің бар екенін білдіруге тырысады, әлеуметтік тәжірибелер мен адамның іс-әрекеттерінің мәні мен мағынасын белгілейді. Демек, адамзат биліктің шындығын адам қызметінің барлық түрлері деңгейінде мойындауы керек және барлық жерде иррационалды билік әлемінде өмір сүруді үйренуі керек, сонымен бірге оның саясат, экономика, құқық, тұлғааралық қарым-қатынас оқиғаларындағы көріністерін әшкерелеп, оның жағымсыз әсерлерін теңестіруге жағдай жасайды.

Осылайша, билік енді адамға қысым мен мәжбүрлеудің әлеуметтік-экономикалық немесе заңды тетіктері арқылы әсер етіп қана қоймайды, сонымен бірге рухани шындықты басып алады және адамның психикалық процестеріне енеді. Жеке адам өз қалауы бойынша билікке байланысты. Г.Маркузе атап өткендей, тұтыну қоғамы идеологиясының билігіндегі адам билікке не қажет екеніне байланысты өз қалауын қалыптастырады [171]. Адам санасына оны таңдау еркіндігінен, жауапкершіліктен босатылатын, оның орнына билік құрылымдарының мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін қажетті дайын ойлау және эмоционалды үлгілерді ұсынатын қатынастар жүйесіне біріктіруге мүмкіндік беретін өмір сүру режимдері тағайындалады. Мұндай жағдайларда билік оның актерлерінің үстем жағдайына қол жеткізу үшін функцияға, құралға айналады.

Билікті жүзеге асырудың жаңа стратегиялары, әдістері мен тетіктері пайда болады: бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен сананы манипуляциялау, ғылыми және жалған ғылыми идеяларды, гуманитарлық технологияларды

пайдалану және т.б. бұл билікке әлеуметтік шындықтың барлық деңгейлеріне (экономика, мәдениет, күнделікті өмір, тұлғааралық қарым-қатынас, білім беру жүйесі, ғылым) енуге және оның негізгі процестерін бақылауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік шындықтың түбегейлі өзгеруі, дәстүрлі әлеуметтік институттар мен ақыл-ой көзқарастарының бұзылуы коммуникацияның жаңа формалары мен оларды ұйымдастыру тәсілдерінің пайда болуына әкелді, мысалы, БАҚ, агрессивті әлеуметтік технологиялар, экономикалық әсер ету тәсілдері және т.б. қазіргі әлеуметтік-мәдени шындықта билік жаңа формаларда жүзеге асырылады: өзіндік әдістер мен әсер ету құралдарын көрсетпейді [172].

Постмодернизм, әртүрлі әлеуметтік процестер мен интеллектуалды формаларда көрінетін биліктің жойылмайтындығы мен тұтастығын мойындай отырып, биліктің субстанционалдылығының болмауы оның бұлыңғырлануына әкеліп соғады және жеке тұлға мен жеке адамның бостандығына қауіп төндірмейді деген үмітке толы. Бірақ бұл ретте биліктің инстинктивті қажеттіліктері, тілектері сублимациялануы, қолайлы нысандарға аударылуы және мәдениет пен еркін шығармашылық салаларында өзектендірілуі мүмкін.

Осы бөлімді қорытындылай келе, билік туралы идеяларды дамытудың постметафизикалық перспективасында саяси немесе кез келген басқа кеңістіктен әлдеқашан асып кеткен қазіргі заманғы модификацияларында метафизикалық архе – билікті іздеу туралы мәселені шешуде оралу қажеттілігі айқын көрінеді. Бүгінгі билік экзистенциалды мағынаға ие болатын, трансценденттеу қабілетінде, әлеуетті жеке ресурстарды іске асыруда көрінетін адам болудың тәсілі ретінде көрінеді. Осыған байланысты адамның рефлексивті оянуының әдістері мен технологияларын әзірлеу және жүзеге асыру маңызды, бұл экзистенциалды өзін-өзі күтудің көрінісі болады. Шынында да, күнделікті өмір деңгейінде бастапқы онтологиялық мағыналар бетінде жатпайды, олар жабық және рефлексиялық тіршіліктің жаңа деңгейіне шығу жағдайында ғана ашылады [172, 192 б.].

Тұжырымдаманың мазмұны қандай мағыналармен толтырылатынына байланысты рефлексиялық субъектінің болу тәсілі мен оқиғасының ерекшелігі анықталады. Биліктің экзистенциалды мәртебесін қабылдау адамның алдына ең алдымен өзіне деген ерекше қатынасты көрсету міндетін қояды, соның арқасында оның әлемде өзін-өзі бағалайтын экзистенциалды субъект ретінде өзін-өзі тануы және өзін-өзі жүзеге асыруы орын алады, жеке өмір ретінде өз өмірін жүзеге асыруға талаптар қояды және белгілейді. Онтологиялық постметафизикалық қарау контексіндегі билікті зерттеудің перспективалары биліктің метафизикалық негіздерін олардың классикалық интерпретацияларында қайта түсіндіруге жүгіну қажеттілігінде көрінеді.

Біздің ойымызша, маңызды нәрсе адамның пайда болуының жаңа формалары мен режимдерін, сондай-ақ қазіргі философиялық дискурстың кеңістігінде болып жатқан өзгерістерді және жаңа әлеуметтік онтологияның қалыптасуын ескере отырып, жеке тұлғаның болу тәсілі ретінде биліктің

субстанциялық басталуын іздеуге баса назар аудару болып табылады [172, б. 193].

Батыс Еуропа дәстүрі билікті түсінудің екі қарама-қарсы тұжырымдамасын жүзеге асырды. Біріншісі, классикалық, ежелгі, ортағасырлық, жаңа еуропалық философияда дамиды және әлемнің логоцентрлік бейнесі мен рационализмнің метафизикасына негізделген. Осы кезеңдегі билік құбылысы әлемнің логикасымен байланысты, жақсылықпен, әлеуметтік өмірдің әділ заңымен салыстырылады, жоғары мағынаға ие және тұлға аралық қатынастарды ұйымдастырудың негізі ретінде орналастырылған. Билік үстемдік принципі ретінде қалыптасады-бағыну, үйлесімділік, әділеттілік, жоғары тәртіп және иерархиялық орналастырылған әлем жүйесіндегі моральдық Заңның көрінісі. Билік тұжырымдамасы осы кезеңде өзінің онтологиялық және этикалық негіздемесін алады, бұл оған әлеуметтік және моральдық контексте маңыздылық береді. Мұнда билік метафизикалық мәртебеге ие, абсолютпен байланысты, жоғары мағынасы, құндылығы және этикалық өлшемі бар. Биліктің ұтымдылығы оның заңдылығының критерийі болып табылады, Әлеуметтік құрылымдар жеке тұлғаны моральдық тұрғыдан жетілдіру мақсатында басқару және бақылау үшін қажетті билік өкілеттіктерінің тасымалдаушылары ретінде анықталады. Ежелгі дәуірден бастап еуропалық санада қалыптасқан және ұзақ уақыт бойы әлеуметтік тәжірибеге мән берген биліктің классикалық дискурсы қазіргі қоғамның шындығындағы билікті түсіндіруге және жүзеге асыруға әсер етеді [172, 194 б.].

Билік принципі өткен дәуірлерде өзінің метафизикалық және қасиетті негіздемесін ала отырып, еуропалықтардың дүниетанымында біртұтас моральдық негізделген ережелерді күтуде, үстемдік-бағыну қатынастарының моделін кеңінен қолдануда, жалпы мағыналы абсолютті мақсаттар негізінде әлеуметтік тәжірибелерді құрылымдауда және т.б. көрінетін архетип түрінде берік орнықты. Онда оның жаңа қасиеттері мен негіздерін ашудың алғышарттары пайда болады. Деонтологизация және әлемді орталықсыздандыру процедурасы субъективті болмыстың шындығын бірінші орынға қоюға мүмкіндік берді, бұл билік феноменінің метафизикалық объективті әлеммен байланысын жоюға, онтологиялық платформа мен этикалық негізді биліктен айыруға себеп болды.

Қазіргі заманғы теорияларда өзінің ең кең негіздемесін алатын классикалық емес дәстүрде билік трансценденттік шындықта тамырланудан бас тартты, бірақ биліктің өзі шындықтың қайнар көзі болып табылады, білім объектілері мен оларды түсіну тәсілдерін тудырады. Мұндағы билік өзінің әмбебаптығында көрінеді және адам болудың әртүрлі формаларында көрінеді: «шешім қабылдаушы субъект» және «билікті бөлетін жүйе» [173]. Биліктің барлық жерде болуы оның әлеуметтік өмірдің барлық жасушаларында және субъективтіліктің барлық деңгейлерінде болуын анықтайды. Билік жеке тұлғаның психикасында, қоғамның рухани кеңістігінде (миф, өнер, дін, философия арқылы көрінеді), мемлекеттік ұйымдарда, халықаралық институттарда орналасады, өзін басқару және бақылау құралдары мен

технологияларында ашады. Классикалық емес дәстүр шеңберінде биліктің қисынсыз сипаттамалары ашылады, ол адамның субъективтілігінің қасиетіне айналады, бейсаналық тілектер түрінде көрінеді, мінез-құлықтың негізгі мотивтері, тілдік құрылымдарда, дискурсивті тәжірибелерде, әлеуметтік және эпистемологиялық рәсімдер болып табылады. Тәсіл шеңберінде билік әртүрлі мәдени және тарихи типтермен байланысты өзгермелі формалары бар антропологиялық құбылыс ретінде қарастырылады. Әлеуметтік тәжірибеде бұл дискурс қазіргі қоғамның жаңа саяси шындығының детерминанттарының біріне айналды. Қазіргі қоғамда әртүрлі қарама-қайшы және көп бағытты теориялық және әлеуметтік-практикалық тенденциялармен сипатталатын биліктің классикалық (рационалистік) және классикалық емес (иррационалистік) дискурстарының болуы мен әлеуметтік практикаға әсері байқалады. Биліктің классикалық моделі қоғамдық институттардың иерархиясын және басқару жүйесінің ұтымды ресімделуін қамтамасыз ете отырып, билік құрылымдарының тұтастығын, реттілігі мен заңдылығын анықтауды жалғастыруда. Қазіргі әлемдегі классикалық емес дискурс сонымен қатар жеке адамдармен қарым-қатынаста еркіндіктің артуын, сәйкестендіру тәсілдері мен өзін-өзі көрсету формаларын кеңейтуді қамтамасыз ететін әлеуметтік және тұлғааралық өзара әрекеттесудің жаңа формаларын жүзеге асырудың маңызды бағыты болып табылады [173, 374 б.].

Рухани билік адам өмірінің көрінетін және материалдық әлемнен тыс терең аспектілерін қозғайтын ұғым. Рухани билікті түсіну жеке өсу үшін де, қоғамның үйлесімді өмір сүруі үшін де маңызды. Биліктің бұл түрі адамның ішкі күшіне, оның рухани сенімдері мен моральдық принциптеріне негізделген. Саяси, экономикалық немесе әлеуметтік биліктен айырмашылығы, рухани билік сыртқы атрибуттармен шектелмейді. Ол даналықтан, жанашырлықтан және ішкі тыныштықтан күш алады.

Рухани билікті адамдардың белгілі бір идеяға, дәстүрге немесе моральдық билікке ерікті түрде бағынуы ретінде анықтауға болады. Биліктің рухани формасы зерттелмеген аумақ және нашар зерттелген кеңістік.

Егер зорлық-зомбылық билігін саяси және мемлекеттік жүйелерді-ежелгі философтар сипаттаған болса, онда рухани билік, үстемдіктің жеке түрі ретінде ешқашан жеткілікті түрде бөлінбеген. Мүмкін, бұл рухани биліктің әсері тікелей мәжбүрлеу мен қанауды қамтымайтындықтан болған шығар. Биліктің бұл түрі жасырын және жанама түрде жүзеге асырылады – оған бағыну ерікті түрде жүзеге асырылады [173, 349 б.].

Үстемдіктің алтын ережесі адамның мінез-құлқының мотивтерін қалыптастыру мінез-құлықтың өзін басқаруға мүмкіндік береді. Мотивтер адам өзгермейтін шындық ретінде қабылдайтын күрделі идеялар кешенінен туындайды. Жеке адам бұл идеяларды өз қоғамында басым құндылықтар жүйесінен сіңіреді. Бір сөзбен айтқанда, белгілі бір көзқарастардың дұрыстығына шағым автоматты түрде осы шындықтың салтанаты үшін адамдарға рухани билік туралы талапты білдіреді.

Өзінің үстемдігін жүзеге асыра отырып, рухани билік бағынудың басқа түрлерін сөзсіз алып тастайды. Шынында да, шындықты жеңу үшін кейде зорлық-зомбылыққа жүгіну керек, ал ақшасыз және басқа материалдық құралдарсыз әдетте мүмкін емес. Осылайша, кез келген рухани билік уақыт өте келе саяси және экономикалық билікке айналады.

Рухани билік үш форманың ішіндегі ең ежелгісі екенін атап өткен жөн. Оның бөлінбеген үстемдігінің уақыты – қарабайыр қоғамның дәуірі. Мемлекет институты алғашқы қоғамда әлі қалыптасқан жоқ және адамды адамның қанауы әлі болған жоқ. Адамдар арасындағы барлық қатынастар әдет-ғұрыптар мен дәстүрлермен реттелді.

Дәстүр – рухани биліктің негізі. Бұл сенімге қабылдануы керек қоршаған әлем туралы мифологиялық идеялар жиынтығынан туындайды.

Сенім кез келген идеологиялық биліктің негізгі қозғаушы механизмі болып табылады. Сенімге деген қажеттілік және сену қабілеті адамның жануарлардан ерекшеленетін негізгі қасиеттерінің бірі. Дәл осы қабілетте кез келген культ пен діни сикырдың мәні жатыр [174].

Рухани билікті үйлесімділік пен тәртіпке ұмтылатын ниет пен ерік-жігердің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Әр түрлі діни және философиялық дәстүрлерде билік көбінесе Құдайдың шығу тегі немесе ғарыштық тәртіп ұғымымен байланысты. Мысалы, христиандықта билік Құдайдың еркіне басшылық ету қабілеті ретінде қасиетті мағынаға ие. Сонымен, көптеген билеушілер жер бетіндегі Құдайдың вице-президенттері болып саналды және олардың билігі жоғары лауазымға қызмет ету деңгейіне көтерілді.

Рухани билік немесе сенімнің синонимі бес принциптен тұратын белгілі бір құрылымға ие, олар биліктің осы түрлері болған жерде әрдайым болады.

1. Миф. Пікірді бөлісетін адам үшін априори шындықты қамтитын мәлімдеме. Көбінесе миф теоретик (діни қызметкер) өмірдің барлық жағдайларын жалпы және олардың маңыздылығын түсіндіре алатын әлемнің тұтас бейнесін білдіруі мүмкін.

2. Құрбандық. Адамдарды мифке тек құрбандықты орындау арқылы немесе салттық шектеулер арқылы сенуге болады. Құрбандық сыйлықтар мен салттық жарналарды ұсынудан бастап, қатыгездік пен азық-түлік шектеулеріне, сондай-ақ құрбандықтарға дейін болуы мүмкін. Бірақ ең күшті Құрбан-қан төгілуі. Сенім үшін азап пен өлім немесе сенім жауларын өлтіру кез келген мифке бірден мән береді. Сондықтан барлық діндерде қан маңызды сикырлы сұйықтық болып саналды.

3. Рәміздер. Әрбір өнер, шын мәнінде, адамдарға әртүрлі жолдармен жететін әртүрлі мифтердің символдарының жиынтығы – музыка, би, әдебиет, поэзия, кескіндеме, мүсін және т.б.

4. Рәсімдер. Адамдар мифке сенуі үшін, олардың санасы осы мифологиялық көріністе болуы және әлемді соған сәйкес бағалауы үшін оны үнемі бастан кешіру керек. Мерекені сүйемелдейтін рәсімнің басты мақсаты немесе керісінше, мифтің осындай ұжымдық тәжірибесін іс жүзінде құру –

адамдардың жаппай санасы мен санасына әсер ете отырып, діни қызметкерлер рухани билік құралдарын қолданады.

5. Дәстүр. Жоғарыда аталған барлық принциптердің жиынтығы әдет-ғұрып түрінде ұрпақтан-ұрпаққа берілетін рухани биліктің әмбебап кодын құрайды [175].

Рухани билік жеке және әлеуметтік дамудың керемет құралы. Бізге ішкі құндылықтардың, моральдық принциптердің және рухани өсудің маңыздылығын еске салады. Рухани билікті құрметтеу және түсіну үйлесімді және әділ әлем құруға көмектеседі, онда адамдар тек материалдық емес, рухани мұраттарды басшылыққа алады.

Жалпы қорытындылай келе, билік құбылысы рухани-онтологиялық бола отырып, адам өмірінің барлық аспектілеріне еніп, қоғамның қатынастары мен негіздерінің құрылымын қалыптастырады. Оның негіздері мен формаларын түсіну адамзат қоғамының үйлесімді өмір сүруіне және эволюциясына ықпал ете отырып, әлеуметтік даму мен тәртіпті сақтау тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Билік құбылысын оның рухани-онтологиялық негіздерін ескермей жеткілікті түрде түсіну мүмкін емес. Діни догмалар, философиялық тұжырымдамалар және метафизикалық нанымдар біздің билік туралы түсінігімізді қалыптастырады, оны заңдастыру және шектеу жолдарын анықтайды. Осы негіздерді талдау тарихи және қазіргі саяси процестерді тереңірек түсінуге және қоғамның мүддесі үшін билікті бақылау мен шектеудің тиімді тетіктерін жасауға мүмкіндік береді. Әрі қарайғы зерттеулер рухани-онтологиялық негіздер мен әртүрлі мәдениеттер мен тарихи кезеңдердегі биліктің әртүрлі формалары арасындағы байланысты терең зерттеуге бағытталуы керек.

Зерттеудің келесі бөлімінде жүзеге асырылатын әлеуметтік өзара әрекеттесулердің құрылымын түсіну үшін бірқатар қолданыстағы қоғамдарға әзірленген тұжырымдамалық аппаратты қолдану қажеттілігі туындайды.

2.2 Билік өркениеттік, әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесін бейнелеу және саяси институттандыру ретінде

Бұл тараушада билікті қарапайым бақылау құралы ретінде емес, өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесіне терең енген күрделі құбылыс ретінде талдау мақсаты қойылады. Билікті онтологиялық тұрғыдан талдай отырып, біз оны осы құндылықтардың көрінісі және оларды саяси институционализациялау механизмі ретінде қарастырамыз. Енді биліктің әртүрлі формаларын, олардың басым идеологиялармен байланысын және әлеуметтік құрылымға әсерін талдаймыз. Биліктің табиғатын түсіну саяси процестер мен әлеуметтік өзгерістерді талдаудың кілті болып табылады. Дәстүрлі тәсілдер көбінесе бақылау, мәжбүрлеу және заңдылық аспектілеріне бағытталған. Алайда, билік құбылысын толық түсіну үшін оның терең онтологиялық негіздеріне жүгіну керек. Зерттеуде біз билік тек үстемдік құралы ғана емес, белгілі бір қоғамның өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесінің көрінісі мен көбеюі деп айтамыз.

Билік құндылықтардың көрінісі болып табылады: ол вакуумда пайда болмайды. Ол қоғамда қабылданған құндылықтармен, нанымдармен және нормалармен тығыз байланысты. Ұзақ тарихи кезеңде қалыптасқан бұл құндылықтар биліктің заңдылығын, оның мақсаттары мен әдістерін анықтайды. Мысалы, айқын ұжымдық құндылықтары бар қоғамдарда билік дәстүрлі институттардың (мысалы, отбасы, діни ұйымдар) қолында шоғырлануы мүмкін, ал индивидуалистік қоғамдарда бостандық пен бәсекелестікті қамтамасыз ететін институттарға баса назар аударылады. Осылайша, билік қоғамдағы үстем идеалдарды оларды саяси жазықтыққа аудару арқылы бейнелейді. Билік бұл құндылықтарды бейнелеп қана қоймай, олардың әлеуметтену және бақылау тетіктері арқылы өмір сүруін қолдайды.

Құндылықтарды саяси институционализациялау: билік арқылы құндылықтарды ұсыну пассивті процесс емес. Бұл олардың саяси институционализациясын талап етеді – әлеуметтік құрылымда осы құндылықтарды бекітетін және қайталайтын ресми және бейресми институттар құру. Бұл саяси партиялар, заң шығарушы органдар, сот жүйесі, білім беру мекемелері, бұқаралық ақпарат құралдары және басқа да әлеуметтік институттар болуы мүмкін. Бұл институттар ойын ережелерін анықтайды, ресурстарды бөледі және басым құндылықтарды нығайтуға ықпал ететін қоғамдық пікір қалыптастырады.

Биліктің әртүрлі формалары және олардың құндылықтармен байланысы: биліктің әртүрлі формалары-дәстүрлі, харизматикалық және рационалды-заңды белгілі бір құндылықтар жүйелерімен де байланысты екенін ескеру маңызды. Дәстүрлі билік қасиетті дәстүрлер мен қалыптасқан әдет-ғұрыптарға, харизматикалық-көшбасшының жеке қасиеттеріне, ал рационалды-заңды-ресми ережелер мен рәсімдерге сүйенеді. Осы билік формаларының әрқайсысы әртүрлі құндылықтар жиынтығын білдіреді және институционализациялайды [161, 64 б.].

Билік тек бақылау механизмі ғана емес, өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесімен терең байланысты күрделі құбылыс. Ол бұл құндылықтарды саяси жазықтыққа аудару арқылы бейнелейді және оларды әртүрлі әлеуметтік және саяси институттар арқылы институтандырады. Бұл байланысты түсіну саяси процестер мен әлеуметтік өзгерістерді барабар талдау үшін қажет.

Онтологиялық тұрғыдан алғанда, билік қарапайым мәжбүрлеуге немесе ресурстарды бақылауға байланысты емес. Бұл оның өмір сүруін заңдастыратын және оның шекараларын анықтайтын белгілі бір құндылықтар жиынтығының көрінісі және көрінісі. Бұл құндылықтар айқын және декларациялануы мүмкін, мысалы әділеттілік, теңдік, өркендеу, немесе әлеуметтік тәжірибелер мен символдық формаларда айқын емес. Бірінші жағдайда билік идеологияға, екіншісінде вербалды емес белгілерге, рәсімдер мен дәстүрлерге сүйенеді [161, 68 б.].

Маңыздысы, ұсынылған құндылықтар әрқашан нақты жағдайға сәйкес келе бермейді. Билік рәміздер мен дискурстарды басқара алады, тіпті оның

әрекеттері жарияланған құндылықтарға қайшы келсе де, заңдылық елесін жасай алады. Бұл әсіресе ақпараттық соғыс пен саяси үгіт-насихатқа қатысты.

Әлеуметтанулық тұрғыдан билік өкілдік құндылықтарды нығайтуға және көбейтуге ықпал ететін әртүрлі механизмдер арқылы институттандырылады. Оларға мыналар жатады:

Мемлекеттік институттар: заңдар, нормативтік актілер, сот жүйесі – олардың барлығы белгілі бір құндылықтар жүйесін іске асыру және заңдастыру құралдары болып табылады [176].

Әлеуметтік нормалар мен дәстүрлер: қоғамдық өмірдің жазылмаған ережелері әлеуметтік тәртіпті сақтауда және басым құндылықтарды бекітуде маңызды рөл атқарады.

Идеология: билікті негіздейтін және оның әрекеттерін заңдастыратын идеялар мен нанымдар жүйесі.

Рәміздер: ту, әнұран, мемлекеттік мерекелер – олардың барлығы ұжымдық бірегейлікті қалыптастыруға және билікті нығайтуға ықпал етеді [177].

Билікті құндылықтардың көрінісі ретінде талдау оның қарапайым бақылау мен мәжбүрлеуден тыс күрделі табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Ол саяси жүйе мен қоғамның құндылықтар жүйесі арасындағы терең байланысты көрсетеді, әлеуметтік процестер мен саяси өзгерістерді түсіну үшін осы қатынастарды зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Әрі қарайғы зерттеулер билік пен құндылықтардың өзара әрекеттесу динамикасына, сондай-ақ басым әлеуметтік-мәдени парадигмаларды өзгерту және қайта қарау механизмдеріне назар аударуы керек.

Құндылықтарды саяси институционализациялау түсінігі белгілі бір құндылықтар, сенімдер мен идеалдар саяси жүйенің құрылымы мен жұмысына интеграцияланатын процесс. Бұл дегеніміз, бұл құндылықтар жай ғана жарияланбайды немесе насихатталмайды, бірақ саяси институттарда, нормаларда, заңдарда және тәжірибелерде белсенді түрде жүзеге асырылады. Институционализация процесі мыналарды қамтиды:

Құндылықтарды ресімдеу: қалаған әлеуметтік тәртіп туралы бейресми, шашыраңқы түсініктерді ресми ережелерге, заңдарға және конституциялық ережелерге айналдыру. Бұл осы құндылықтарды көрсететін және қорғайтын мінез-құлық кодекстерін, этикалық жарғыларды және құқықтық нормаларды әзірлеуді қамтуы мүмкін. Құндылықтарды саяси институттарға біріктіру: құндылықтарды мемлекеттік органдардың, саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың және басқа да саяси актерлердің құрылымы мен қызметіне біріктіру. Бұл дегеніміз, институттар осы құндылықтарды көрсететін және сақтайтын етіп ұйымдастырылуы және жұмыс істеуі керек. Мысалы, әділеттіліктің құндылығын тәуелсіз сот жүйесі арқылы, ал демократияның құндылығын еркін және әділ сайлау арқылы жүзеге асыруға болады [178].

Құндылықтарды әлеуметтендіру: болашақ ұрпақтың құндылықтарды беру және игеру процесі. Бұған білім беру, тәрбиелеу, бұқаралық ақпарат құралдары және әлеуметтенудің басқа агенттері арқылы қол жеткізіледі.

Институттандырылған құндылықтар қоғамдық мәдениеттің бір бөлігіне айналады және азаматтардың саяси сәйкестігін қалыптастырады [179].

Қақтығыстарды реттеу және келісімге келуді қамтамасыз ету: саяси жүйе әртүрлі құндылықтар мен мүдделер арасында туындайтын қақтығыстарды шешуге ықпал етуі керек. Құндылықтарды институционализациялау саяси процестің тұрақтылығы мен болжамдылығын қамтамасыз ете отырып, келіссөздер мен компаға келудің негізін құруға көмектеседі.

Билікті заңдастыру: институттандырылған құндылықтар азаматтар мен мемлекет арасындағы сенімнің негізін құра отырып, саяси биліктің заңдылығын қамтамасыз етеді. Саяси шешімдер қабылданған құндылықтарға сәйкес қабылданған кезде, олар әділ және заңды деп қабылданады.

Алайда, құндылықтарды саяси институционализациялау процесі әрқашан идеалды бола бермейтінін түсіну маңызды. Оған саяси мүдделер, айла-шарғы жасау және бұрмалау әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, құндылықтар уақыт өте келе өзгеруі мүмкін, бұл саяси институттарды қайта қарауды және бейімдеуді қажет етеді. Сондықтан құндылықтарды саяси институционализациялау – бұл үнемі талдау мен қайта қарауды қажет ететін динамикалық және күрделі процесс [180].

Билікті жіктеудің көптеген жолдары бар, бірақ олардың барлығы, сайып келгенде, оның бар болуын заңдастыратын және оның сипатын анықтайтын белгілі бір құндылықтармен байланысты.

Ең алдымен дәстүрлі билікке тоқталамыз. Ол дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға және қалыптасқан нормаларға негізделген. Мұнда заңдастыру мұрагерлік немесе діни институттар арқылы берілетін биліктің қасиеттілігіне сену арқылы жүреді. Негізгі құндылықтарға консерватизм, сабақтастық, ата-бабаларға құрмет, иерархия жатады. Оған мысал ретінде монархия, патриархалдық отбасын қарастыруға болады.

Харизматикалық билік көшбасшының жеке қасиеттеріне, оның харизмасына, бұқараны шабыттандыру және жұмылдыру қабілетіне негізделген. Заңдастыру көшбасшының эксклюзивтілігіне және оның миссиясына сену арқылы жүреді. Негізгі құндылықтар ретінде адалдық, сенім, эксклюзивтілік, жаңашылдықты (контекстке байланысты) айтуға болады. Мысал ретінде революциялық көшбасшылар, діни пайғамбарларды айтуға болады [181].

Рационалды-заңды билік заңға, рационалды процедураларға және бюрократиялық ұйымға негізделген. Заңдастыру институттардың заңдылығы мен тиімділігіне сену арқылы жүреді. Негізгі құндылықтарға құқықтық тәртіп, әділеттілік, заң алдындағы теңдік, тиімділік жатады. Оның көрінісі ретінде демократиялық мемлекеттер мен корпорацияларды қарастырамыз.

Экономикалық билік экономикалық ресурстарды (ақша, мүлік, өндіріс) бақылауға негізделген. Заңдастыру әр түрлі болуы мүмкін, бірақ көбінесе тиімділік, байлық, прогресс, инновация құндылықтарымен байланысты. Мысалдар: ірі корпорациялар, қаржы институттары, олигархтар.

Символдық билік (білім, ақпарат, идеология, мәдениет) бақылауға негізделген. Заңдастыру мағыналарды манипуляциялау, қоғамдық пікірді қалыптастыру арқылы жүреді. Негізгі құндылықтар: шындық, білім, мәдениет, идеология. Мысалы: медиа, білім беру мекемелері, діни ұйымдар [182].

Билік формасы мен оның заңдастырушы құндылықтары арасындағы байланыс әрқашан бір мәнді және тұрақты бола бермейтінін ескеру маңызды. Құндылықтар бір-бірімен бәсекелесе алады, бұл қақтығыстар мен билік үшін күреске әкеледі. Мысалы, дәстүрлі және рационалды-заңды құндылықтар арасындағы қақтығыс қоғамды модернизациялау процесінде байқалуы мүмкін. Сонымен қатар, биліктің бір түрі контекст пен тарихи жағдайларға байланысты әртүрлі құндылықтарға сүйенуі мүмкін. Мысалы, монархия дәстүрлі және діни құндылықтарға негізделуі мүмкін.

Биліктің әртүрлі формаларын және олардың құндылықтармен байланысын талдау саяси жүйелердің жұмыс істеу механизмдерін, әлеуметтік өзгерістердің динамикасын және заңдылықтың табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осы байланысты түсіну қолданыстағы билік құрылымдарын сыни тұрғыдан талдау және әділетті және тұрақты қоғам құру үшін қажет. Ең алдымен, басты назар билік пен қоғамның тиімді өзара әрекеттесуі жүзеге асырылатын әртүрлі факторларға бағытталған. Сонымен бірге, билік құндылықтарының әртүрлі формацияларын талдау осы бөлімнің басты міндеттері болып табылады.

Биліктің өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтары қоғамдағы әртүрлі басқару жүйелерінің қалыптасуына, жұмыс істеуіне және эволюциясына әсер ететін негізгі аспектілерді білдіреді. Бұл құндылықтар биліктің сипаты мен принциптерін анықтап қана қоймай, өркениеттер мен мәдениеттердің келбетін қалыптастыратын негізгі элементтер болып табылады. Ежелден бері адамдар биліктің табиғатын және оның қоғамдағы рөлін түсінуге тырысты. Әрбір тарихи кезеңде және әрбір географиялық аймақта белгілі бір өркениеттік және мәдени ерекшеліктер басқарудың бірегей модельдерінің қалыптасуына әсер етті. Мысалы, Батыс өркениетінде демократия мен адам құқықтары идеялары билікті түсінуде орталық болды, ал Азия мәдениеттерінде үйлесімділік пен ұжымшылдыққа көп көңіл бөлінді [183].

Билік құндылықтары саяси институттардан бастап жеке қатынастарға дейінгі қоғамдық өмірдің барлық аспектілеріне енеді. Олар қоғамдық сенім деңгейін, билеуші элиталардың заңдылық дәрежесін және шешім қабылдаудың тиімділігін көрсетеді. Бұл құндылықтардың жиынтығы қоғамның билікті қалай қабылдайтынын және онымен қалай әрекеттесетінін анықтайтын өзіндік әлеуметтік-мәдени кодты құрайды.

Жаһандану мен мәдениетаралық алмасумен сипатталатын қазіргі әлем билікке деген әртүрлі тәсілдердің күрделі мозаикасы болып табылады. Өркениеттік құндылықтардың өзара енуі әртүрлі мәдени дәстүрлердің элементтерін біріктіретін гибриді басқару модельдерінің қалыптасуына әкеледі. Бұл билік құндылықтары жүйелерін зерттеуді қазіргі процестерді

түсіну және әлемдік қоғамдастықтың болашақ даму тенденцияларын болжау үшін ерекше өзекті және қажет етеді.

Осы тарауда біз биліктің өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтарының әртүрлі жүйелерін, олардың тарихи дамуы мен қазіргі қоғамға әсерін талдауға және салыстыруға ұмтылды. Бұл биліктің құндылықтары әлеуметтік және саяси құрылымдарды қалай қалыптастыратынын, сондай-ақ бұл құрылымдардың өз кезегінде қоғамдық мұраттар мен нормаларға қалай әсер ететінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сайып келгенде, мұндай түсінік жаһандық және жергілікті мәселелерді басқару мен шешудің неғұрлым негізделген тәсілдеріне әкелуі мүмкін.

Ежелгі Римдегі билік адамзат тарихындағы ең ықпалды және күрделі басқару жүйелерінің бірі болды. Билік құрылымы саясат, құқықтық жүйе, әскери ұйым және әлеуметтік иерархия сияқты көптеген аспектілерді қамтыды, олар кейінгі дәуірлерге, тіпті қазіргі заманғы өнерге айтарлықтай әсер етті. Б.з.д. 509 жылы басталған Рим Республикасы магистратура жүйесіне негізделген, мұнда негізгі қайраткерлер консулдар, сенаторлар және халықтық трибуналар болды. Кейінірек, б.з.д. 27 жылы империяға көшкеннен кейін, билік императорлардың қолында шоғырланды, бұл Римге жаңа динамика беріп, сәулет, өнер және мәдениеттің өркендеуіне әкелді [184].

Республика кезіндегі Ежелгі Римнің билігі (б.з.д. 509-27) болашақ өркениеттерге айтарлықтай әсер еткен бірегей саяси жүйе болды. Рим республикасының негізгі элементтері Сенат, халық жиналыстары және жыл сайын сайланатын магистраттар болды [185].

Ежелгі өркениеттер, бір қарағанда, діни қызметкердің мемлекетті басқарудағы басым рөліне жақын ұқсастықтарды ұсынады. Алайда, республикалық Римде қасиетті сала қоғамның мүдделеріне бағынышты болды, оған үстемдік етпеді. Бұл тезисті спикер нақты мысалдармен де, римдіктердің қоғамдық және жеке өміріндегі діннің рөлін жүйелі талдау арқылы да дәлелдеді. Құндылықтар жүйесінде бірінші орында тұрған Римдегі дін қоғамдық мүдделерге қызмет етуге шақырылды. Діни сезім прагматикалық тәсілге бағынышты болды, діни негіздерді құрметтеу оларды мәні бойынша емес, формасы бойынша сақтауды талап етті. Баяндама авторы римдік діндарлықтың бірқатар қызықты аспектілерін дәйекті түрде қарастырып, папалар мен авгулардың қоғамдық саяси өмірдегі рөліне, билікті заңдастырудағы ауспицияға (сәуегейлікке) магистраттық құқықтың маңыздылығына ерекше назар аударды [186].

Қоғамдық құқық римдік мақсаттың басты құндылығы болды. Республикалық Римнің мемлекеттік құқығы әлемге билікті бөлу идеясын берді, өйткені оның нормалары монархиялық, ақсүйектер мен демократиялық басқару формаларының артықшылықтарын біріктіретін аралас мемлекеттік құрылымның негіздерін бекітті. Сондықтан пиететпен бірге көптеген замандастардың Римнің қоғамдық құқық институттарына қатысы бар екендігі таңқаларлық емес. Мәселен, Полибий римдіктерде «мемлекеттік биліктің үш түрі де болды және бәрі де осы түрлер арасында біркелкі бөлініп, тиісті түрде

реттелгені соншалық, ешкім мемлекеттік құрылым, демократиялық немесе монархиялық ақсүйектер екенін нақты шеше алмады» [187] - деп жазды.

Билік әртүрлі магистратуралар мен халық жиналыстары арасында бөлінді. Бас магистраттар, консулдар бір жылдық мерзімге сайланды және бір-біріне вето қоюға құқылы болды. Мемлекеттік құрылымның маңызды бөлігі мемлекеттік саясатта үлкен рөл атқарған бұрынғы магистраттардан тұратын Сенат болды.

Халық жиналыстары және Плебей трибуналар заңнама және магистраттарды сайлау функцияларын атқарды. Сондай-ақ, плебейлердің құқықтарын қорғайтын және консулдар мен Сенаттың шешімдеріне вето қою құқығына ие болған халықтық трибуна маңызды субъект болды.

Сенат республикалық Римнің мемлекеттік өмірінде маңызды рөл атқарды. Дионисий және Ливия, патшалар қуылғаннан кейін, патша билігінің артықшылықтары консулдарға өтті, олар сенаторлар тізімін жасау құқығын алды [187, 202 б.]. Сонымен қатар, Ливи Бруттың шабандоздардың есебінен сенаторлар санын 300-ге дейін арттырғаны туралы айтады, бұл кейбір зерттеушілерге оның құрамына плебей элементін енгізу туралы қорытынды жасауға себеп болды [187, 204 б.]. Алайда, плебейлер сенаторлық «курульдік орындық» құқығын тек заң бойынша ала алатын сияқты трибуналар бұл плебейлерге консулдық магистратураға, ал Консулдық пен Сенатқа жол ашты. Сенатты толықтыру тәртібі мен Сенаторлық атақта болу мерзімі Овиний Заңы бойынша Сенат реформасының жүргізілуіне байланысты өзгерді [188].

Осы Заңға сәйкес сенат консулдардан цензураға көшті, бұл тізімдерді қайта қарау мерзімдерін және сәйкесінше сенаторлық қызмет мерзімін бір жылдан бес жылға дейін өзгертті. Бұл заң Сенаттың беделін және оның консулдық билікке қатысты ұстанымын едәуір нығайтты [188, 122 б.]. Сонымен қатар, бұл заң ценсуралар тізімдер жасау кезінде сенаторларды таңдауы керек болатын магистратураларды анықтады, ал магистраттар халық жиналысында сайланғандықтан, сенат осылайша сайлаудан өткен адамдардан құралды, демек, өкілді органның сипатына ие болды.

Ценсуралардың рөлі іс жүзінде тек бақылау мен сұрыптаумен ғана шектелді, олардың тізімі бұрын атқарған лауазымдық дәрежесіне сәйкес қатаң белгіленген тәртіппен жасалған бұрынғы халық қалаулылары – консулдар, ценсуралар, преторлар, квесторлар. Тізімнің басында болды ханзадалар, бұл атақ құрметті болды, бірақ ерекше артықшылықтар бермеді. Сенаттың барлық мүшелері белсенді және пассивті болып бөлінді. Біріншісі жарыссөзге және дауыс беруге қатысуға құқылы болса, екіншісі тек кеңесші дауысқа ие болды. Мұндай сенаторларға кім қарады деген сұрақ әлі де ашық. Кейбіреулер Сенатқа қабылданғанға дейін ешқандай лауазым атқармаған адамдар деп санайды; басқалары – бұл лауазымдарды атқарған, бірақ курульдік емес адамдар; басқалары сенаторларға қазіргі люстральды (тізімдерді кезекті қайта қарау) мерзімінде магистраттық өкілеттіктерін қалдырған адамдар кірді.

Сенаттың төрағасы Консул немесе претор болды, олар белгілі бір мәселені талқылау үшін Сенатты жинады. Отырыстың басында Төраға хабарлама

жасайды. Содан кейін сенаторлар арасында сауалнама жүргізіліп, пікірталас басталды. Пікірсайыстан кейін жақтастарды «жақтаушылар» мен «қарсы» екі бөлікке бөлу арқылы дауыс беру болды, олар әр түрлі бағытта бөлінді. Кейбір жағдайларда дауыс беру пікірталассыз және сенаторлардың пікірін алдын-ала сұрамай-ақ жүргізілуі мүмкін. Сенаттың республикалық Римдегі билік жүйесіндегі орны мен рөлін анықтауда Сенат билігінің құқықтық сипаты туралы мәселе маңызды орын алады. Т. Моммсеннің пайымдауынша, патшалық кезеңдегідей, ерте Республика кезеңінде сенат заңды күндік биліктің мұрагерлері болған консулдар жанындағы кеңесші деген орган болды [189].

Сенат өзінің барлық шешімдерін оған төрағалық еткен жоғары магистраттардың басшылығымен қабылдағанына және олар (шешімдер) тек атқарушы биліктің істеріне қатысты болғанына байланысты келіспеу қиын. Сонымен бірге, Сенаттың басқару мен биліктің дербес функциялары мүлдем жоқ деп санауға болмайды, бұл ретте бұл функциялар республикалық жүйенің дамуына қарай кеңеюі тиіс еді. Сенат ақсүйектердің үстемдік органын бейнелегені белгілі, бұл туралы Галикарнас Дионисий анық айтады [190]. Куэлік бойынша Ливия, сенат қоғамдық жерлерді бөлу саласындағы артықшылықтарын белсенді түрде қорғады [191]. Цицерон халық жиналыстарының шешімдері олардың әкелері, яғни Сенат мақұлдағаннан кейін ғана заңды күшке ие болғандығы туралы ашық айтады [192]. Сенат патрицилерден, яғни асыл тұқымды өкілдерден тұратын. Ол қаржыны, сыртты саясатты және әскер басшысының тағайындалуын қадағалады. Сенаторлардың өмірлік тәжірибесі мен беделді болды, ол Сенат шешімдеріне айтарлықтай салмақ берді.

Сенаттың патшалық және республикалық кезеңдердегі шешімдері сөзбе-сөз мағынада заң актілері болып табылмады, бұл «әкелердің кеңестері» болды. Бірақ бұл «әкелердің» беделі халық қабылдаған заңдармен қатар олардың сенатусконсултасына міндетті күш берді және кез келген маңызды шешімдер қабылдауға мүмкіндік берді. Егер мұндай шешімдерге халық трибуналарының ветосы болмаса, онда олар міндетті нормативтік-құқықтық актінің күшіне ие болды. Сонымен қатар, «senatusconsulta» тікелей бұйрықтың императивті сипатына ие болмады, бұл магистраттарға орындау үшін хабарламалар немесе шақырулар болды, ал соңғылары оларды орындаудан ресми түрде бас тартуы мүмкін. Алайда бұған баруға ешкім батылы бармады, себебі сенат Римдегі ең жақсы азаматтардың жиналысы болды, сонымен қатар осы уақытқа дейін мемлекеттегі барлық жоғары лауазымдарды атқарды. Сонымен қатар, бұл жай ғана қауіпті болды, өйткені сенат белгілі бір магистраттың қажеттіліктеріне ақша бөлуді және бөлуді басқарды, ал бағынбайтын магистрат өз міндеттерін сәтті орындау үшін қажетті сомандан айырылуы мүмкін [193].

Сенаттың құзыреті, оның беделіне байланысты, жеткілікті кең болды, бұл органға Республиканың мемлекеттік тетігінде орталық орын алуға мүмкіндік берді. Оның функцияларының шеңберіне дін және культ мәселелері (тазарту құрбандықтары, қоғамдық мерекелер және т.б.), магистраттарға төтенше өкілеттіктер беру, қаржыны басқару (бюджетті қалыптастыру, магистраттар

арасында сомаларды бөлу, ақша жұмсауды бақылау, монета дело және т.б.), провинцияларды басқару, сыртқы саясат және дипломатия, қоғамдық жерлерді бөлу, өткізуді бақылау сатып алу сауда-саттығының цензуралары және т.б. Сенат қылмыстық істерді қарау саласында да, әсіресе мемлекеттік қылмыстарға қатысты да, азаматтық-құқықтық салада да сот функцияларына ие болды, бұл туралы Цицерон, Полибий, Ливий және Дионисий айтқан [194]. Семпроний Заңы қабылданғанға дейін тек Сенаттың қолында ғана ауыр айыппен қозғалған қылмыстық істер қаралды [195]. Ақырында, Сенаттың өкілеттіктерін санау *interregnum* кезінде, яғни консулдар ауысқан кезде биліктің болмау кезеңінде мемлекетті басқарудың ескі дәстүрлі функциясымен толықтырылуы керек. Алайда, бұл функция ерте республиканың кезеңіне ғана тән, кейіннен ескі магистраттардың мерзімі аяқталғанға дейін консулдар сайлана бастады.

Магистраттар халық сайлағаны, олардың өкілеттіктері бір жылдық мерзіммен шектелді. Олардың ішіндегі ең маңызды мемлекеттік басқарған және әскерилер басқарған консулдар болды. Сонымен айналысатын преторлар мен қоғамдық жұмыстар мен іс-шаралары қадағалайтыны эдилдер де болды. Магистраттар Рим мемлекеттік аппаратында ерекше орын алды және ерекше рөл атқарды. Олар қазіргі кезде қабылданған түсінікте шенеуніктер болған жоқ және олардың қызметі мемлекеттік қызмет емес құрмет болды [196]. Барлық лауазымдар сайланбалы және өтеусіз болды, осыған байланысты әрбір магистрат халықтың бір бөлігі болды және халықтық және мемлекеттік «ұлылықты» бейнеледі. Магистратты қорлау Рим халқын қорлаумен теңестірілді. Екінші жағынан, республиканың құрылуымен магистраттар, ең алдымен, консулдар тек халықтық егемендіктің, халықтық «ұлылықтың» ғана емес, сонымен бірге жойылған монархиялық биліктің, яғни. Ливий мен Цицерон айтқан патшалық «ұлылық». Осыған байланысты римдік жария құқық магистраттардың билігіне қарсы шығу туралы жоғарыда айтылған «Атериатарпея» заңынан басқа ешқандай заңды шектеулер енгізбеді, яғни өлім жазасы қабылданған жағдайда халық жиналысына жүгіну керек болды [197].

Магистраттар өздерінің билік шешімдерін қолданыстағы құқық ретінде қарастырылған жарлықтармен рәсімдеді. Республика кезеңінде мұндай құқықты 10 халық трибунасы, 2 консул, 12 претор және 6 эдилдер жасады [198]. Алайда, іс жүзінде Римдегі шенеуніктердің күші олардың қызмет ету мерзімінің қысқа мерзімділігімен (бір жыл), магистратуралардың алқалық сипатымен және олардың арасындағы құзыреттер мен өкілеттіктердің белгілі бір бөлінуімен, яғни, тежеу мен тепе-теңдіктің өзіндік жүйесімен шектелді. Сонымен қатар, барлық магистраттар өз өкілеттіктері аяқталғаннан кейін оларға берілген билікті асыра пайдаланғаны үшін Халық жиналысының сотына тартылуы мүмкін. Магистратуралардың алқалылығы магистраттар бірлесіп, алқалы түрде әрекет етуі керек дегенді білдірмейді. Алқалылық, ең алдымен, магистраттардың құқықтарының теңдігін және олардың тәуелсіздігін көздеді, олар алқалы органның мүшелері емес, тең әріптестер болды. Әрқайсысы, И.А. Покровскийдің айтуынша, «ол жалғыз сияқты» әрекет етті, ал ол өзінің құқығымен (*veto*) әріптесінің кез келген бұйрығының күшін жоя алды.

Қоғамдық құқықта бұл институт *jusintercessionis* деп аталды. *Intercessio* құқығы тек лауазымы бойынша тең дәрежеде ғана емес, сонымен қатар төменгі деңгейдегі магистраттарға да қатысты. Сонымен, консул цензурадан басқа барлық адамдарға интерцедент жасай алады, оның өкілеттіктері ешкімге жатпайды, халықтан басқа трибуна, ол барлық шенеуніктерге интерцедент жасай алады. Помпонияның айтуынша, қарапайым магистратуралардан басқа, Римде диктатордың ерекше магистратурасы болған. Соңғысы мемлекетке қауіп төндіретін кезеңдерде 6 айдан аспайтын мерзімге тағайындалды, оның шешімдері шағымдануға жатпады және оған «тіпті өлім жазасына кесу құқығы берілді» [199]. Консулдар мен преторлар, диктаторларды айтпағанда, *cumimperio* билігіне ие болды, бұл оларға басқару мәселелерінде кең құқықтар берді. Олар құрбандықта көрсетілген қасиетті іс-қимыл құқығына ие болды.

Сенатқа басқару мәселелері бойынша өз ұсыныстарын, ал халық жиналысына заң жобаларын енгізе алады. Олар ауызша бұйрықтар шығаруға құқылы (*edictum*), содан кейін олар форумда жазбаша түрде ілініп, барлық азаматтар үшін міндетті күшке ие болды. Магистратураның мәліметтері жоғары әкімшілік, әскери және полиция күшіне ие болды, бұл оларға құқық бұзушыны ұстау мүмкіндігін берді және оны сотқа беру. Әкімшілік тәртіпте олар өз бұйрықтарына бағынғысы келмейтін адамдарға айыппұл санкцияларын қолдана алады, біздің мүліктерімізге тыйым салады және оларды түрмеге жібере алады [75, 189 б.]. Төменгі дәрежелі магистраттар өз құзыретінің шегімен шектелген аз өкілеттіктерге ие болды.

Imperio билігі ерекше жағдайда әскери биліктің қосымша ерекшеліктеріне ие болды, әдетте, соғыс қимылдары кезінде, магистрат Рим қабырғасынан тыс жерде, былайша айтқанда, «үйден» тыс болған кезде. Мұндай жағдайларда ол абсолютті болды, халықтық Ассамблеяға шағымдану мүмкіндігімен де шектелмеді, өйткені консулдар, әдетте, Сенатпен әр түрлі театрларға жіберілді, ал егер олар бірлесіп әрекет етіп, бір әскерді басқарса, олар билікте күн сайын ауысып отырды. Кейде бұл апатты салдарға алып келді, өйткені бір консул екіншісінің бұйрықтарын алып тастай алады. Мысалы, б.з.д. 216 жылы Канн шайқасында болды. Консул Пауль сол кезде Ганнибал мен шайқасты бастамау туралы шешім қабылдады, ал консул Варрон келесі күні бұл бұйрықты жойып, бүкіл Рим әскері толығымен жойылған шайқасты басқарды [200]. Консулдарды қоспағанда, Рим Республикасындағы магистраттар саны тұрақты болған жоқ және мемлекет аумағының кеңеюіне және ол шешетін міндеттер көлемінің өсуіне және оның функцияларының күрделенуіне байланысты өсті. Бұл үдеріс әсіресе әскери диктатуралардың орнауына байланысты республикалық кезеңнің соңына қарай күшейе түсті.

Помпонийдің айтуынша, бұл кезде преторлардың саны 12-ге, халық трибуналары – 10-ға, эдилдер – 6-ға дейін ұлғайтылды [201]. Соңғыларының санының артуы халық санының тез өсуімен байланысты болды. Рим, осыған байланысты оны азық-түлікпен қамтамасыз ету, сауданы, қоғамдық ойындар мен көріністерді ұйымдастыру және т.б. міндеттер күрделене түсті. Тауар-ақша қатынастарының өсуімен мемлекет ақша ағындарын, салықтар мен сауда

баждарын жинауды және т.б. нақты ұйымдастыруды қажет етті, бұл квесторлардың құзыретіне кірді. Сонымен қатар, ерте республика кезеңіндегі квесторлар қылмыстық юрисдикция функцияларын атқарды және консулдардың көмекшілері бола отырып, қылмыскерлерді іздестіру мен тергеу жүргізді. Помпоний квесторлық лауазымның атауын *inquis* етістігімен байланыстырады [200, 55 б.]. Кейінірек бұл функция олардан алынып тасталды, бірақ олардың мемлекеттің қаржылық істеріндегі және мемлекеттік мұрағатты басқарудағы рөлі күшейе түсті.

Сыртта Апеннин провинцияларды Сенат тағайындаған римдік магистраттар – прокурорлар мен пропреторлар басқарды. Екеуі де жоғары заң шығарушы, атқарушы, әскери, сот, полиция және фискалдық билікті қамтитын және провинцияның барлық тұрғындарына, соның ішінде Рим азаматтарына да қатысты *imperium militiae* билігіне ие болды. Провинциялар Рим заңдары, Сенаттың бұйрықтары және жарғы негізінде басқарылды, оны әдетте вице-министрдің өзі әзірледі. Провинцияның аумағы бойынша едәуір бөлінді округтер, вице-министрдің сенімді адамдары басқарды. Осылайша, Рим республикасының жария құқығы билік пен басқару жүйесі туралы жеткілікті нақты ережелер жасады, бұл оның бірнеше ғасырлар бойы сәтті өмір сүруіне және дамуына мүмкіндік берді. Кейіннен римдік республикалық конституциялық жүйенің элементтері жаңа және қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінің мемлекеттілігін қалыптастыруда өз қолданылуын тапты [66, 190 б.].

Рим республикасының негізгі қағидасы билік пен тежеу мен тепе-теңдік жүйесінің бөлінуі болды. Осылайша, қоғамның бірде-бір мүшесі шамадан тыс билікті өз қолына шоғырландыра алмады. Бұл республиканы озбырлықтан қорғады және қоғамның әртүрлі топтары – патрицийлер мен плебейлер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етті.

Бастапқыда төменгі класс болған плебейлер біртіндеп өз мүдделері үшін күрес арқылы құқықтар мен басқаруға қатысуға ұмтылды. Маңызды жетістіктердің бірі плебейлердің мүдделерін білдіретін және вето құқығына ие болған «Трибуна билігі» болды [67, 192 б.].

Рим республикасының құндылығы оның күрделі және икемді басқару жүйесі арқылы тұрақтылық пен дамуды қамтамасыз ету қабілетінде болды. Белгіленген қағидаттар мемлекет ішіндегі өркендеу мен нығаюды қолдайтын әртүрлі әлеуметтік қабаттар арасындағы тепе-теңдікті сақтауға көмектесті.

Осылайша, республикалық кезеңдегі Ежелгі Рим әкімшілігі демократия мен құқықтық мемлекеттің дамуындағы маңызды кезеңге айналды, кейінгі ұрпақ мұра қалдырды.

Ежелгі Грекия әлі күнге дейін маңызды және өзекті болып табылатын саяси жүйелер мен құқықтық нормалардың қалыптасуында өшпес із қалдырды. Ежелгі грек билік үлгілерін зерттеу қазіргі әлем үшін өте маңызды демократия, сот төрелігі және азаматтық жауапкершілік принциптерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Сократ, Платон және Аристотель сияқты грек философтары әділеттілік пен этика мәселелеріне көп көңіл бөлді, бұл құқықтық жүйелердің

дамуына әсер етті. Олардың әділеттілік пен ізгілік туралы идеялары қазіргі заңгерлер мен саясаткерлерге адам құқықтары мен азаматтық бостандықтарды қамтамасыз ететін әділетті және этикалық заңдар құруға көмектеседі [201].

Грекиядағы билік жүйесі әртүрлі болды ол полиске (қала-мемлекет) байланысты өзгерді. Олардың танымал түрлеріне монархия, олигархия, тирания және демократия жатады. Ежелгі Грекиядағы монархия классикалық кезеңге дейін өмір сүрді, содан кейін ол біртіндеп ақсүйектер мен демократияға жол берді.

Кейінгі дәуірлердегі абсолютті монархтардан айырмашылығы, олардың күші шектеулі болды және діни және әскери билікке көбірек сүйенді. Патшалар өздерінің қауымдарының бас діни қызметкерлері мен Бас әскери басшылары болды.

Грекиядағы монархиялық биліктің типтік мысалы Микен өркениетінің тайпалары болды (б.з.д. 1600-1100). Ахей халықтарының билеушілері Агамемнон сияқты Микен патшалары кең жер иеліктерінде болды және айтарлықтай ықпалға ие еді [202].

Классикалық кезең (б.з.д. V-IV ғғ) ежелгі Грекиядағы демократия мен республиканың гүлдену кезеңіне айналды. Нәтижесінде монархиялық жүйе маңыздылығын жоғалтты [202, 192 б.]. Алайда, Македония монархиялық жүйені қолдауды жалғастырды. Біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасырда Македония Филипп II армияны реформалап, билікті нығайтты, оның ұлы Александр Македония империясын кеңейтті және эллинизмнің жаңа дәуірін құрды, онда монархия территориялардың едәуір бөлігінде қайта жанданды [203].

Осылайша, Ежелгі Грекияда монархия дамыды, тек демократия мен олигархияға жол беріп, ұлы эллиндік патшалықтар пайда болғанға дейін маңызды рөл атқарды.

Ежелгі Грекияның ең танымал және ықпалды қала-мемлекеттерінің бірі, Ежелгі Спарта еді. Афинаның демократиялық құрылымынан ерекшеленетін саяси жүйесімен ерекше болды. Спартаның саяси жүйесі олигархиялық болып саналды, билікті спартандықтардың тар тобының қолына шоғырландырды Спартада билік әртүрлі әулеттерден шыққан екі патшаға бөлінді. Бұл патшалар символдық фигуралар бола отырып, әскери және діни функцияларды бір уақытта орындады, ал нақты билік ақсақалдар кеңесі Герусия мен Эфорларда шоғырланды. Билік тепе-теңдігін сақтау және ықтимал озбырлықтың алдын алу үшін жасалған бірегей жүйе болды. Бір патша әдетте әскерді басқарды, ал екіншісі іште басқару үшін қалада қалады.

Герусия жүйесінде өмір бойы сайланған 28 ақсақал мен екі патшадан тұрды. Герусия мүшелері 60 жастан асқан болуы керек, бұл билеушілердің тәжірибесі мен даналығын қамтамасыз етті. Герусия маңызды мемлекеттік шешімдер қабылдады, заң жобаларын дайындады және патшаларды басқарды [204].

Апелла немесе халық жиналысы Спартаның барлық толыққанды азаматтары-спартандықтарды қамтыды. 30 жастан асқан әрбір спартандық ер

адам қатысуға құқылы болды. Алайда, апелланың өкілеттіктері шектеулі болды. Ол Герусия ұсынған заңдарды талқылап, қабылдауы немесе қабылдамауы мүмкін, бірақ өз бастамаларын көтере алмады.

Бүкіл спартандық саяси жүйе ішкі тұрақтылық пен әскери күшке қол жеткізуге және сақтауға бағытталған. Спартандықтар толыққанды азаматтар арасындағы теңдік идеалына және қалған халықты, соның ішінде Илоттар мен Периектерді қатаң бақылауға ұмтылды. Жүйе Спартаға тәртіпті және ұйымшыл қоғамды қолдауға мүмкіндік берді. Осы қағида биліктің бір қолға шоғырлануын болдырмайтын және мемлекеттің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін заманауи тежеу және тепе-теңдік жүйелерінің негізінде жатыр [204, 194 б.].

Ежелгі Спарта монархия, ақсүйектер және шектеулі демократия элементтерін біріктіретін олигархиялық биліктің үлгісі болды. Бұл бірегей жүйе Спартаға өз заманындағы ең қуатты мемлекеттік құрылымдардың бірі ретінде танымал етті.

Афина демократиясын саяси режим ретінде қарастырған кезде оның әлеуметтік құрылымының ерекшеліктерін есте ұстаған жөн: еркін халық үш класқа бөлінді – эвпатридтер (рулық ақсүйектер), геоморлар (фермерлер) және демиургтар (қолөнершілер) [205].

Эвпатридтердің мүдделерін архон-сайланған адам ұсынды, ол өз өкілеттіктерін бастапқыда өтеусіз негізде және өмір бойы орындады.

Біздің дәуірімізге дейінгі VII ғасырдан бастап архондар жыл сайын сайланды (бірінің орнына тоғыз болды), олардың функционалдығы әр түрлі болды. Сонымен, архон-басилев Діни қызмет атқарды, архон-полемарх әскери қолбасшылықты жүзеге асырды, архон эпоним сот функцияларын орындады және жалпы басшылық функцияларын жүзеге асырды. Алқаның тағы алты мүшесі, фесмофет архондары сот төрелігін жүзеге асыруға қатысты.

Ақсақалдардың тайпалық кеңесін алмастырған ареопаг маңызды рөл атқарды. Ол архондарды сайлап, олардың қызметін бақылап отырды. Алайда, біздің дәуірімізге дейінгі VII–VI ғасырлардың басында қалыптасқан құрылым Эвпатридтер мен Демос арасындағы наразылықтың өсуіне себеп болды. Ол саяси қатысудың жоғары деңгейімен, таңдаулылығымен және таңдаудың көп сатылы әдістерімен, Заңның үстемдігімен, азаматтардың саяси теңдігімен, лауазымдарға орналасу мерзімдерін шектеуімен ерекшеленеді [206].

Спартаны әскери қоғамдық-құл иеленуші мемлекет ретінде қарастыруға болады. Ол б.з.д. IX ғасырда бірнеше елді мекендерден пайда болды. Оның пайда болуының негізгі мақсаты жаулап алу: Спарта көрші қауымдастықтардың кеңеюін жүзеге асырады, жерді, малды және адамдарды басып алып, соңғысын Құлдарға айналдырады. Б.з.д. VII ғасырға қарай бұл мемлекеттің әлеуметтік құрылымы қалыптасты: артықшылықты тап жер, мал және құл иеленген спартиаттар болды. Осы кезеңде хелоттардың категорияларын байқауға болады (жаулап алынған аудандардың жаулап алынған тұрғындары, олар спартиат өрістерінде жұмыс істеді және төлем жасады. Олар өз шаруашылықтарын жүргізіп, тауар болмағандықтан құлдардан ерекшеленді) және периеков

(Спартаға алым төлеген жеке еркін топ. Олар спартиаттарға тыйым салынған колөнермен және саудамен айналысқан) [207].

Спартадағы мемлекеттік органдар халық жиналысы (апелла) және ақсақалдар кеңесі (герусия) болды. Ұжымдық органдардан басқа әскери басшылар мен бас діни қызметкерлер қызметін атқарған екі базилевс (архагеттер) болды. Олар герусияның келісімінсіз бірде-бір маңызды шешім қабылдай алмады. Кейіннен тағы бір ұжымдық орган - эфорат пайда болды, ол бес адамнан тұратын комиссия болды. Ол герусия мен архагеттерді бақылауды жүзеге асырып қана қоймай, соңғы есепті талап етті. Эфорат сот функцияларын жүзеге асырды, переикалар мен илоттарды басқарды. Спартадағы билік жүйесі Қарапайым спартиаттардың шешім қабылдауға қол жеткізуіне тосқауыл қойды, бұл қалыптасқан жүйенің олигархиялық сипатын көрсетеді [208].

Афины демократиясы ежелгі Грекиядағы демократияның ең көрнекті мысалдарының бірі болып табылады және демократиялық басқарудың пайда болуы мен эволюциясын түсіну үшін құнды тәжірибелік үлгі ретінде қызмет етеді. Саяси ғылым тұрғысынан Афины демократиясы азаматтарға саяси шешімдер қабылдауға тікелей қатысуға мүмкіндік беретін бірегей үкімет жүйесі болды. Тарихи тұрғыдан алғанда, Афины демократиясы мінсіз болды, өйткені ол ер азаматтардың шағын тобымен шектелді және әйелдерге, Құлдарға және басқа да маргиналды топтарға таралмады. Шектеулеріне қарамастан, Афины демократиясы бізге демократиялық басқарудың қиындықтары мен мүмкіндіктеріне жарық түсіретін қызықты және күрделі жағдай болып қала береді [209].

Афины демократиясының тәжірибелік үлгі ретіндегі құндылығы туралы терең түсініктер келтіре кетсек:

1. Афины демократиясы «заң теңдігі» дегенді білдіретін изономия принципіне негізделген. Бұл қағида барлық азаматтардың бірдей заңдарға бағынуын және ерікті түрде жазаланбауын немесе кемсітушілікке жол бермеуін қамтамасыз етті. Алайда, изономия принципі Афина заңнамасына сәйкес қорғалмаған азаматтарға қолданылмады.

2. Афины демократиясы тікелей демократия болды, яғни азаматтар саяси шешімдер қабылдау процесіне тікелей қатыса алады. Азаматтар соғыс, салық салу және заңнама сияқты маңызды мәселелерді талқылау және дауыс беру үшін Ассамблеяға жиналды. Дегенмен, демократияның бұл түрі ер азаматтардың шағын тобымен шектелді және әйелдер, құлдар мен шетелдіктер саяси қатысудан шығарылды.

3. Афины демократиясы сонымен қатар сұрыптауды қолданумен сипатталды, яғни шенеуніктерді сайлау емес, лот таңдады. Бұл жүйе сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және барлық азаматтардың мемлекеттік қызметте тең мүмкіндіктерге ие болуын қамтамасыз ету үшін жасалған. Алайда, бұл сонымен қатар шенеуніктер міндетті түрде өз рөлдерінде білікті немесе білікті емес екенін білдірді [209, 96 б.].

Патшаның жалғыз билікке сүйенген патриархалдық-коммуналдық байланыстардың ыдырауы, үлкен байлық пен қоғамдық ықпалға ие ақсүйектер

отбасыларының оппозициясының күшеюі бүкіл ежелгі әлемде патшалық биліктің жойылуымен қатар жүрді. Монархияны жою ежелгі әлемде республикалық жүйенің жеңіске жетуіне, сондай-ақ мемлекет ұйымының полис жүйесінің түпкілікті бекітілуіне (дағдарыс пен құлдық қоғамның ыдырауына дейін) әкелді. Бірақ ерте республикалық кезеңде тікелей демократия элементтерін (халық жиналыстары және т.б.) қарастыратын саясат жүйесіне тән демократиялық әлеует толық дамымады. Саяси тәжірибесі жоқ және билік туралы идеяларын патриархалдық-діни өткеннен алған саясаттағы қарапайым адамдар рулық, діни және жаңа ақсүйектердің барлық ежелгі саясаттарында билік тізгінін берді. Ежелгі қала-мемлекеттердегі саяси өмірді демократияландыру билікті өз қолында ұстап, ескі саяси тәртіпті сақтауға ұмтылған ақсүйектер мен өзінің азаматтық бірлігін барған сайын түсінетін адамдар (Демос) арасындағы күрестің шиеленісуімен қатар жүрді. Бұл күрестің нәтижесі (Афиныдағы эпатридтер мен Демос, Римдегі патрицийлер мен плебейлер және т.б.) мемлекеттік органдардағы ақсүйектер монополиясына нұқсан келтіретін және демократиялық институттардың дамуына негіз болатын бірқатар заңнамалық реформалар болды [210].

Осылайша, ежелгі Грекияның билік мұрасы қазіргі әлем үшін үлкен маңызға ие, бізге демократия, билік институттарының тепе-теңдігі, әділеттілік және азаматтық жауапкершілік туралы құнды сабақтар ұсынады. Бұл принциптер қазіргі саяси жүйелерді басқаруды және шабыттандыруды жалғастырады, олардың дамуы мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Келесі кезектегі өркениет Хань әулеті (б.з.д. 206 - б.з. 220) Қытай тарихындағы маңызды дәуір болды, ол өзінің жетістіктерімен, мәдени дамуымен және орталықтандырылған биліктің нығаюымен танымал болды. Хань әулетінің билігі екі кезенді қамтиды: ерте Хань (немесе Батыс Хань) және кейінгі Хань (немесе Шығыс Хань) [1, 106 б.].

Ұлы Жібек жолының дамуы император У-дидің ықпалымен халықаралық сауда мен мәдениет аралық алмасуға ықпал етті. Монополияларды енгізу және салық салу экономикалық жағдайды тұрақтандыруға ықпал етті.

Хань әулеті билікті император мен мемлекеттік әкімшілік арасында бөліп, күрделі орталықтандырылған бюрократиялық аппарат құрды. Хань императорлары жер реформалары және ауыл шаруашылығын дамыту сияқты жүйелі реформаларды енгізу арқылы өз күштерін нығайтты. Жергілікті билікті емтихан жүйесі арқылы сайланған шенеуніктер жүзеге асырды, бұл талантты адамдардың мемлекеттік лауазымдарға ұсынылуын қамтамасыз етті [1, 107 б.].

Орталықтандырылған Империялық билік болды. Онда Император жоғары билікке және патшалықта тәртіп пен келісімді сақтауға жауапты «Аспан Ұлы» [1, 109 б.] болып саналды. Императорғасаясатты жүзеге асыратын және әртүрлі әкімшілік бөліністерді қадағалайтын орталықтандырылған бюрократия көмектесті. Императорға көмектескен жоғары лауазымды шенеуніктердің арасында Канцлер, император кеңесшісі және Ұлы комендант болды [1, 112 б.]. Олар саясатты әзірлеуге, кеңес беруге және әкімшілікті қадағалауға жауапты болды. Оған қоса тоғыз министр атқарушы биліктің қызметін атқаратын. Ол

шенеуніктер қаржы, әскери істер және сот төрелігі сияқты белгілі бір мемлекеттік департаменттерді басқарды. Олар заңдардың бүкіл империяда біркелкі қолданылуын қамтамасыз ететін құқықтық мәселелерді басқаратын соттар мен шенеуніктер жүйесі еді [3, 100 б.].

Алдымен Хань императорлары басқарудың жеңілдетілген легистік моделіне сүйенді. Заңның үстемдігі, билікті орталықтандыру және күшке сүйену идеялары жаңа империяның сұраныстарына жауап берді. Бірте-бірте конфуцийшілдік үлкен рөл атқара бастайды, бірақ ежелгі емес, Конфуций мен Мэн Цзы заманынан емес, жаңа, легистік және натурфилософиялық идеялардың қосындылары бар. Қытай философиясының одан әрі тарихы ол синтез жолы, әр түрлі бағыттардың бірігуі, нәтижесінде мың жылдан астам уақыттан кейін санцзяо доктринасының қалыптасуына әкелді – конфуцийшілдік, даосизм және буддизмнің тең дүниетанымдық құндылығы. Хань философиясында мемлекеттік басқару әдістері, қоғамның ұтымды құрылымы, билеушінің бойындағы қасиеттер, моральдық идеал, жеке мүдделер мен қоғамдық борыш арасындағы байланыс және т.б. сияқты әлеуметтік мәселелер алға қойылады. ойшылдар алыс және жақын өткенге жүгінеді.

Л. Переломов атап өткендей, империялық Қытай тарихында (б.з.д. III ғ. – 1911ж.) ежелгі заман әрқашан саяси өмірде және саяси күресте белсенді рөл атқарды [3, 108 б.]. Ежелгі дәуірге шағымдану, бұрынғы кезеңдегідей, дау-дамайдағы маңызды дәлелдердің бірі болып қала берді. Алайда ежелгі заманның уақыт шеңбері кеңейе түсті. Егер күресіп жатқан патшалықтар дәуірінде «ежелгі» деп ерте Чжоу, Шан-Инь, Ся және Фушиден бес мінсіз дана Императордың билігі дәуіріне дейінгі аңызға айналған кезең түсінілсе, онда Батыс Хань дәуірінде Цинь дәуірі де «ежелгі» ұғымына енген, ал шығыс Ханьда Батыс Хань мен Синьдің өзі сұр ежелгі дәуірге айналды [3, 109 б.].

Ерте Хань кезеңінде ғалымдар арасында Цинь әулетінің мемлекеттік басқару әдістерінің Тарихи орындылығы туралы дау туды. Цинь Ши-Хуандидің саясаты қатты айыпталды. Шамадан тыс қатыгездіктен, халыққа шамадан тыс жүктемеден философтар алдыңғы әулеттің құлауының себептерін көрді. Сонымен, «Хуайнань-цзы» даосистік трактатында: «қатал заңдар, қатыгез жазалар тиран үшін кәсіп емес: қамшыны жомарттықпен қолданатын адам алыс қашықтыққа жүру өнеріне ие емес» делінген. Атақты философ Дун Чжуншу былай деп жазды: «ежелгі заманнан бері Цинь сияқты әулет ешқашан болған емес, ол аспан асты еліне осындай үлкен зиян келтірді» [3, 111 б.]. Ол «әдеттер мен әдет-ғұрыптарды жаман, адамдарды жалған және азғындыққа айналдырды». Ян Сионг Цинь билеушілерін олар адамдарды бұқа мен қошқар ретінде пайдаланды», ал Цуй Ши Цинь Ши-хуандиді «бағынушыларға құл сияқты қарады» деп айыптады. Хань ойшылдары билеушінің жеке үлгісінің маңыздылығын атап өтті. Лу Цзя былай деп жазды: шыңдар адамгершілікке жатпайды, ал төменгі жақтар қарақшылыққа ұшырайды, жоғарғы жақтар парыз сезімін ұстанады, ал төменгі жақтар арасында күрес болады; идеалды билеуші қарапайымдылықты, тілектердегі байсалдылықты, халық туралы ойлауды, адамгершілік пен парыз сезімін ұстануды [3, 112 б.] көрсетуі керек.

Конфуцийшілдік – легизмге қарсы тұру император Чжао-ди кезінде өткен және Хуан Куанның аттас трактатында жазылған «тұз» бен «темір» туралы дау-дамайдан көрінді. Онда тұз, темір және шарапқа мемлекеттік монополиялар, сондай-ақ қазынаны қаржыландыру құралдарына, экономикалық саясаттың бағдарлануына, экономиканың белгілі бір саласының маңыздылығына (банның тамыры деп санауға болатын және мо шыңы деген не), мемлекеттік басқару әдістеріне, сыртқы саясаттың сипатына, өнімдерді қолдауға және т. б. қатысты мәселелер ауқымы көтеріледі [60, 20 б.].

Конфуцийшілдер мемлекеттік 13 монополияға қарсы шығып, «тамыр» - егіншілікті, негізгі кәсіпті дамыту керек және «екінші кәсіпті» (филиалдарды) – сауданы шектеу керек деп есептеді. Алайда, сауда-саттықты да ынталандыру қажет, өйткені қоғамда еңбек бөлінісі қажет және бір іске нақты берілген адамдарды қолдау қажет.

Легистер мемлекет экономикалық саланы реттеуі керек, тұз бен темірге монополияларды сақтау керек және тауарларды тасымалдауды бақылау керек деп есептеді. Осының арқасында мемлекеттік қазына толықтырылуда [60, 20 б.]. Сыртқы және ішкі саясат мәселелері бойынша легистер мен конфуцийлер де түбегейлі қарама-қарсы көзқарастарды көрсетеді. Соңғысы басқарудың адамгершілік әдістерін қолдануды жақтады, әскери әрекеттерді сынға алды, Цинь билеушілерін шамадан тыс аумақтық басып алуға деген ұмтылысты айыптады. Легистер күшті орталықтандырылған мемлекет құру қажеттілігі, заңдарға сүйенудің маңыздылығы, күшті армияға сүйену және сыртқы экспансия қажеттілігі туралы айтты. Трактатта келесі маңызды мәселе көтеріледі: барлық әлеуметтік қатынастардың реттеушісі, мораль және моральдық сенім немесе заң және жаза жүйесі? Алайда, бәрі Циннің құлауының себептерінің бірі ауыр заңдар мен тым қатал жазалар болды деген пікірге келді [60, 22 б.].

Бүкіл Қытай философиясындағы басты мәселелердің бірі болып табылатын жалпы проблема да талқыланды, өткеннен қалған басқару әдістерінің өзгеруіне қаншалықты жол беріледі? Бұл сұраққа жауап беру кезінде легистер ежелгі дәуірге деген сыни көзқарасты көрсетеді: Егер сіз ежелгі дәуірді ұстансаңыз және ештеңені өзгертпесеңіз, бұрынғысын жалғастырыңыз және ештеңені өзгертпеңіз күрделі форма мен табиғи болмыстың өзгерістерді білмеуіне және қарабайыр вагондардың әлі де бар болуына әкеледі [60, 21 б.]. Конфуцийшілдер аңызға айналған ежелгі дәуірге еліктеу қажеттілігін, Фуши, Шен-Нун, Яо, Юя және т.б. жолдың маңыздылығын талап етті. Жалпы, «тұз» бен «темір» туралы дау конфуцийшілдік пен легизмнің жақындасу процесін, бір кездері соғысқан мектептердің ілімдерін біріктіруді көрсетеді. Бірқатар Хань конфуцийлері радикалды ұстанымдарды ұстанды. Сонымен, ерте Ханьдың соңында өмір сүрген Ян Сионг дұрыс жол Конфуцийдің кейінгі бұрмаланулармен ластанбаған жолын ұстану деп есептеді. Конфуций аспанның бұйрығымен әрекет етті, сондықтан оның ілімінде ештеңені өзгерту мүмкін емес [60, 21 б.].

Алайда конфуцийшілдердің көпшілігі байсалды болды: дана уақыт өте келе өзгеріп отырады; ақылды ғасыр бойынша жасайды, сондықтан легизмнің қызметтік жекелеген ережелерін ілімге енгізуді ақтады. Конфуцийшіл Лу Цзя легизмнің жекелеген ережелерін қабылдады. Ол заңдарды қолдану қажеттілігі туралы жазды, Чжоу-Гун заңдары туралы айтты, Гаояоны жазалауды мақұлдады. Бірақ заңдарды теріс пайдалануға болмайды. Тарихтағы мысалдарға сілтеме жасай отырып, Лу Цзя заңдарды теріс пайдалану қоғамдық мораль мен әлеуметтік тәртіпке кері әсерін тигізетінін көрсетті. Осылайша, конфуцийшілдік пен легизмнің бірігуі конфуцийшілдік легизмнің жекелеген ережелерін, атап айтқанда мемлекетте заңдарды қолдану қажеттілігін қамтығандығында көрінді.

Империяны заңсыз басқару мүмкін емес, бірақ этикалық және саяси принциптер әлі де артықшылыққа ие. Сонымен қатар, ең православиелік конфуцийлер билеушілерді сыртқы конфуцийлер, ал шын мәнінде легистер деп айыптады. Хань дәуірі философиясының тағы бір ерекшелігі – ортодоксалды конфуцийшілдіктің қалыптасуы және оған натурфилософиялық идеялардың қосылуы. Бұл синтездің негізгі идеологы Дун Чжуншу - хан дәуіріндегі Конфуций болды, ол діни-философиялық жүйені құрды, онда инь мен ян (қараңғы және жарық принциптері) және «у-син» (бес элемент) ілімдері маңызды бөлікті алады. Ежелгі қытай философы Конфуций негізін қалаған конфуцийшілдік Хань әулетінің негізгі идеологиясына айналды. Император Конфуций ілімдерінің құндылығын мойындады, оларды билікті нығайту және әлеуметтік тәртіпті сақтау құралы деп санады. Конфуцийшілдік тек азаматтардың мінез-құлқына қойылатын талаптармен шектелмеді. Сонымен қатар мемлекетті дұрыс басқаруды түсіндіретін философия ойларға толы болды. Императорлар «ағартушылық басқару» және «ізгі басшылық» принциптерін басшылыққа алды. Осының арқасында билеушілер өз субъектілеріне үлгі болуға тырысты [1, 115 б.].

Конфуцийшілдіктің әсері қоғамның бүкіл құрылымына еніп кетті. Конфуций идеялары білім беру жүйесі, ресми рәсімдер және күнделікті мінез-құлық нормалары арқылы енгізілді. Бұл процесс қытай халқының мәдени және әлеуметтік бірегейлігін қалыптастыруға ықпал етті.

Конфуций принциптері арқылы ол тиімді және тұрақты бюрократиялық жүйені құруға тырысты. Бұл бағыттағы негізгі қадамдардың бірі император У-дидің мемлекеттік емтихан жүйесін енгізуі болды. Бұл механизм адамдарды әкімшілік лауазымдарға шығу тегі бойынша емес, білімі мен адамгершілік қасиеттері бойынша таңдауға мүмкіндік берді. Осылайша, конфуцийшілдік меритократияға лайықты және білімді адамдарды басқаруға ықпал етті [1, 116 б.].

Бұл идеология қытай мәдениетін, қоғамын және мемлекеттік басқаруды қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Конфуцийшілдік адамгершілік, дұрыс мінез-құлық, ақсақалдар мен мемлекеттік әкімшілікті құрметтеу туралы ілімдерге негізделген. Конфуций ойы этиканың, білімнің және жеке жетілдірудің маңыздылығын көрсетеді.

Табиғатта екі принцип бар: инь (әйел, қараңғы, пассивті) және ян (еркек, ашық, белсенді). Бастапқыда бір ғана ци болды, содан кейін ол Инь (ауыр) және Ян (жеңіл) болып бөлінді. Барлық заттар Инь және Яньнан тұрады. Адам-аспанға ұқсайды. Сонымен, адамның басы дөңгелек, ал аспан шеңбер түрінде болады, шаш-жұлдыздардың символы, құлақ-күн мен айдың символы, білім мен ақыл-аспан даналығының символы, 5 ішкі орган – 5 негізгі элементтерден т.б. адам – аспанның түп көшірмесі деген дүниетаным болды. Аспан әлеуметтік теңсіздік пен бағынуды белгілейді. Билеуші, күйеуі, әкесі Ян бейнелейді [1, 117 б.].

Ян субъект оның ұлы Инь. Ян әрқашан Иньнен жоғары. Ян мен Инь арасындағы қарым-қатынас өзгермейді. Аспан мен адам бір-бірімен байланысты. Адамның жақсы немесе жаман мінез-құлқы аспанға әсер етеді. Егер аспан патшалығын ізгі император басқарса, онда аспанда жақсы белгілер пайда болады. Егер тақта жаман император болса, онда жаман белгілер мысалы: кометалар, тұтылулар болуы. Елдегі әлеуметтік-саяси дағдарыс билеушінің мінез-құлқындағы аспанға деген құрметсіздік туралы куәландырады. Министрлердің күшімен монархияға зиян келтіретін осындай билеушіні лайықты аспан мандатына ауыстыру керек. ДунЧжуншу аспан жоғарғы болмыс бола отырып, адамдардың істеріне саналы түрде араласады деп сенді. Ол сондай-ақ империялық биліктің көктегі шығу идеясын қолдады [1, 120 б.]. Жаңа әулетті жасаушы аспан мандатын алады. Жекелендірілген аспан Инь-Янның ауысуы, жыл мезгілдерінің өзгеруі, бес негізгі элементтің қозғалысы арқылы көрінеді. Хань дәуірінің тағы бір әйгілі философы Ян Сионг б.з.д. I ғасырдың екінші жартысында танымал болды. Ол кеңінен білімді, И-джингті оқыды, оны конфуцийшілдікке қосуды жақтады. Ол өзінің «Тай сюаньцзин» атты сәуегейлік кітабын құрастырды, онда белгілердің үш түрі болды: қатты, екіге бөлінген және үш бөлікке бөлінген. Ғаламның негізінде ақылға қонымды «ұлы қазына» жатыр. Аспанға антропоморфтық қасиеттер берілді, олар құдіретті деп сипатталды, бәріне бұйырды, тіпті кемелділерден жасырылған нәрсені де көрді. Лайықсыз аспан «төмен түседі», лайықты «жоғары көтеріледі» [1, 125 б.].

Адамның қоғамдағы орны аспанның бұйрығына байланысты. Хан философиясындағы Инь-Ян мен У-Син туралы ілім этикалық сипатқа ие болады: «жер аспанға әйелінің күйеуіне ұнайтыны сияқты, құлдың мырзаға бағынуы сияқты қызмет етеді. Олардың жағдайы төмен». Бес негізгі элемент – әлеуметтік, отбасы, тұлғааралық, жазаны қолдану принциптері, билікті беру жүйесі, рәсімді сақтау тәртібі және т.б. адамның өмірі У-Син тағдыр, әлеуметтік мәртебе, физикалық құрылым, интеллектуалды қасиеттер, адамгершілік секілді қатынастардың барлық жиынтығын реттейді [1, 126 б.].

Жалпы конфуцийшілдік Хан әулетіне елді тиімді басқару құралын ұсынды. Адамгершілік, әділдік принциптері үйлесімді қоғам құрып, мемлекеттің тұрақтылығын сақтады. Бұл кезең Конфуций философиясының Қытайда және Шығыс Азияның басқа елдерінде одан әрі таралуына негіз болды, олардың мәдени және саяси дәстүрлеріне әсер етті [1, 127 б.].

Осылайша, конфуцийшілдік Хан әулетінің негізгі идеологиясы ретінде Ежелгі Қытайдың мемлекеттің, әлеуметтік үйлесімін және мәдени дамуын нығайтуда маңызды рөл атқарды. Бұл философиялық ілім қытай өркениеті тарихында ғасырлар бойы терең із қалдыруға арналған.

Осы бөлімді қорытындылай келе, келесі түйіндерді жасауға болады: биліктің өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесін зерттеу осы факторлардың тұрақты және үйлесімді қоғамдарды қалыптастырудағы маңыздылығын ашады. Билік, әлеуметтік институт ретінде, саяси процестерді реттеп қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір өркениетке тән терең мәдени және моральдық негіздерді көрсетеді. Билік пен құндылықтар арасындағы байланысты түсіну тарихи, мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерді ескеретін саясатты құруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайтады. Жаһандану мен мәдени әртүрліліктің қазіргі жағдайында әртүрлі құндылық жүйелерінің интеграциясы тұрақты даму мен бейбіт қатар өмір сүрудің кілті болып табылады.

3. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ИЕРАРХИЯСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

3.1. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық аспектілері

Үшінші бөлімде тарихи-концептуалды әдісті қолданып дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық негіздерін зерттеп, оған жан-жақты талдау жүргіземіз.

Қазақ қоғамының дүниетанымында билік феномені елеулі құндылыққа ие және қоғамның мәдени-тарихи және әлеуметтік құрылымында терең тамыр жайған. Қазақ мәдениетіндегі билік ұғымы әр түрлі өлшемдерді қамтиды, олардың әрқайсысы халықтың дүниетанымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Билік қазақ қоғамының қалыптасуы мен дамуында әрқашан шешуші рөл атқарды. Ежелгі заманнан бері даладағы билік құрылымы көшпелі өмір салтының, дәстүрлердің және халықтың мәдени ерекшеліктерінің әсерінен қалыптасып, бірегейлігімен ерекшеленді.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық аспектілері биліктің қалай қабылданғанын, жүзеге асырылғанын және берілгенін анықтайтын нормалар, дәстүрлер мен мәдени идеялар кешені болып табылады. Міне, осы тұрғыда биліктің негізгі құндылық аспектілері ретінде мыналарды көрсетуге болады;

1. Үлкендерге құрмет: дәстүрлі қазақ қоғамында үлкендер ерекше құрмет пен беделге ие болды. Олар даналық пен тәжірибенің тасымалдаушысы болып саналды және шешім қабылдау кезінде олардың пікірлері жиі ескерілді. Бұл билік ұрпақтан-ұрпаққа берілетін иерархиялық құрылымның негізін қалады [211].

2. Әділдік пен адалдық: көшбасшылар мен билеушілер өз халқының сеніміне ие болу үшін әділ және адал болуы керек еді. Әділетті басқару биліктің маңызды аспектісі болып саналды, ал әділетсіздік заңдылықтың жоғалуына әкелуі мүмкін [212].

3. Жауапкершілік: дәстүрлі қоғамдағы билік артықшылық ретінде емес, міндет ретінде қабылданды. Көшбасшылар өз халқының игілігіне қамқорлық жасап, қоғамның барлық мүшелерінің мүдделерін ескере отырып шешім қабылдауы керек еді [213].

4. Рухани және мәдени құндылықтар: билік руханият пен дінмен тығыз байланысты болды. Ислам мен дәстүрлі нанымдар билік ұғымдарына әсер етті және көптеген көшбасшылар тек зайырлы ғана емес, сонымен бірге рухани билік деп саналды.

5. Рулық байланыстар: билік көбінесе рулық және рулық байланыстарға негізделген. Көшбасшылар өздерінің ата-баба дәстүрлерін сақтап, өз тайпаларының қорғанысы мен әл-ауқатын қамтамасыз етуі керек еді.

6. Қонақжайлылық мәдениеті: билік көшбасшының қонақтарды қабылдау және қорғау қабілетінде де көрінді. Қонақжайлылық қазақ мәдениетінің маңызды аспектісі болып саналды және көшбасшылардың беделіне әсер етті.

7. Әскери күш: дәстүрлі қазақ қоғамында әскери қабілеттер мен өз жерлерін қорғау қабілеті билікті заңдастыруда маңызды рөл атқарды. Табысты әскери басшылар көбінесе беделді көшбасшыларға айналды [214].

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің бұл құндылық аспектілері құрметке, жауапкершілікке және руханиятқа негізделген адамдар арасындағы басқару мен өзара іс-қимылдың бірегей жүйесін қалыптастырды.

Тиімді билік ету жүйесі және қоғамдық өмірдің ерекшеліктері халықтың өзін-өзі тануына әсер етеді. Оның дүниетанымында билеушінің халық пен мемлекеттің дана тәрбиешісі, өз халқының қайырымдылығы мен қорғаушысы, субъектілердің әділ идеясының қалыптасуы маңызды [215]. Мұндай билеуші мейірімділікті, қолдауды, әділеттілік пен жазаны шебер үйлестіре білуі керек еді. Ол батыл биліктің, әділ-қазының және халықтың бірлігін бейнеледі [216]. Бұл дараландырудың өзі халықтың әскери және көшпелі өмірінің ықпалымен қалыптасқан қазақ қауымының прото құрылымын көрсететін онтологиялық негізге ие болды. Мұндай қауымдастық хан басқарған тайпалық ұйымдардың берік әлеуметтік байланысымен сипатталды. Ақылды, батыл, күшті, әділ билік, қазылық және діни қызметкер хан және оның әскері, ақсүйектер ортасы бұның барлығы қазақ қоғамындағы биліктік одақтың бір полюсі, ал екінші полюс ханның еркіне бағынуға және қоғамда қалыптасқан заңдарды, нормаларды, дәстүрлерді бұзбайтын адамдар, қатаң заң, нормалар мен жазалау жүйесімен толықтырылған нұсқамалар негізінен қазақ халқында көріс тапқан. Тайпаның, рудың адамдары арасындағы қарым-қатынас адамгершілік императивтерімен реттелді, олар бәріне міндетті болды жанашыр, мейірімді болу, әділ, адами қасиеті жоғары және төзімді билік. Осы және басқа да жалпы адамзаттық императивтер адамның өмірлік құндылығы болды. Дәрежесі құқық моральға негізделген, заңдардың рухын ұстану және этикалық ережелерді сақтау міндетті еді [217].

Қазақ даласында мемлекеттік билік пен басқаруды жүзеге асыруға халықтың ішінен шыққан тумаларының қатысуы мыңдаған жылдар бойы орын алды. Бұл ерекше парламентаризмнің элементтері ежелгі түркі дәуірінен бастап, содан кейін қазақ мемлекеттерінде пайда болды. Сақтар, ғұндар, сарматтар, түріктер, моңғолдар қазіргі қазақтардың ұлы ата-бабалары ретінде Үйсін мемлекеті, Қаңлы державасы, Ұлы Түркі қағанаты, Түргеш, Оғыз және Қарлұқ хандықтары, Алтын Орда, Көк Орда, Ақ Орда және Қазақ хандығы түріндегі қазақ даласының кеңдігінде және одан тыс жерлерде негізін қалаушылар болды [218]. Мемлекет билігінің өзекті мәселелерін шешудегі негізгі міндеттер (осы міндеттерді биліктің негізі құндылығы деуге болады): соғысты басқару; бейбітшілік орнату; өмірдің әртүрлі салаларында қоғамдық қатынастарды реттеудің құқықтық жүйесін құру; жайылымдарды, суармалы жерлерді бөлу; ішкі жанжалдарды сот жүйесі арқылы шешу [219].

Түркі қағанаты алғашқы түркі мемлекеті ретінде мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының арақатынасының тепе-теңдігі қандай болуы керек, халықтардың әртүрлі тілдік және тайпалық бірлігін қалай оңтайлы қамтамасыз ету керектігі туралы үлгі ретінде қарастыруға болады. Сол алыс уақытта

қағанат көшпелі дала дәстүрлері мен егіншілік өркениетін ақылмен біріктіре алды. Түркі қағанаттары, кейіннен Қазақ хандары өздерінің басқарушылық қызметінде хан кеңестеріне сүйенді, олардың құрамына мемлекет халқымен байланысты дворяндардың, батырлар мен билердің белгілі өкілдері кірді [220]. Осылайша, қоғам мен мемлекет істерін ақылға қонымды-оңтайлы басқаруға қол жеткізілді. Сонымен қатар, жылына бір рет далада Құрылтай шақырылды, оны Парламенттің бір түрі деп атауға болады, оның құрамына барлық рулар мен тайпалардың, мұсылман дінбасыларының, билердің, батырлардың, өкілдері кірді. Құрылтайда мемлекет алдында туындаған маңызды мәселелер талқыланды, олар бойынша тиісті шешімдер қабылданып мүлтіксіз орындалды; онда әдет-ғұрыптарды, заңнамалық нормаларды кодификациялау мәселелері талқыланды, содан кейін олар бекітілді [221].

Қазақ хандығының хандары қазақтардың әдеттегі құқығын басшылыққа алып отырып, оларды «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханының ескі жолы», «Жеті Жарғы» [222] және т.б. құқықтық құжаттар түрінде жүйелендіруге және кодификациялауға ұмтылды. Бұл құжаттар билік ету жүйесін реттеп қазақ даласында құқық пен тәртіпті орнатты. Қазақ хандығының билік құрылымдары мемлекеттіліктің негізін құрады, соның арқасында қазақтардың алғашқы егемен мемлекеті 400 жылға жуық өмір сүре алды [223]. Дала демократиясы құрылтайлар мен мәслихаттардың хандықтың өкілді билігі ретінде әрекет етуімен, хандар мен сұлтандар хандықтың атқарушы және әкімшілік билігін жүзеге асырумен, ал билер сот билігінің тасымалдаушылары болуымен көрінді [224].

Мемлекеттің өміршеңдігі Қазақ хандығының нақты әскери ұйымдастырылуының арқасында да сақталды. Милиция Қазақ хандығының әскери ұйымының негізі болды, онда батырлар өздерін қазақ әскерінің ержүрек және шебер жетекшілері ретінде көрсетті [225].

Ж. Баласағұнның шығармасында қазақ даласындағы адамдар арасындағы қарым-қатынас реттелетін мәселелерді, мемлекетті басқару тәсілдері мен әдістерін, қоғамдық-саяси ережелер мен заңдарды сақтауға үлкен орын беріледі. Оның пікірінше, мемлекеттің негізі-халықтың, байлық пен армияның одағы. Халықтың құрамдас бөлігі үш тармақтан тұрады – бай, орта және кедей. Олардың мүдделері мен қажеттіліктерін бек билігі біріктіреді [226].

Биліктің басты назары адамдардың үш санатын басқаруға бағытталған:
біріншісі – күшті және батыл;
екіншісі – ғалымдар және ойшылдар;
үшіншісі – орындаушылар [227].

Ж. Баласағұн Хан адамдардың мінез-құлқында басшылыққа алатын себептерін, қажеттіліктері мен мүдделерін білуі керек. Адамдардың санаттарын тануда ақылды және байсалды болуы оның бойындағы қасиеттерінің бірі [228].

Ойшылдың пікірінше, билік әр түрлі әлеуметтік және мүлктік жағдайға, әр топтың, мүлктің адамгершілігі мен даналығына назар аударуы керек. Әр мүлікке басқару әдісін табу және оларды басқару қабілеті Ханның басты мақсаты.

Халықты басқару өнерінің негізінде үш борыш жатыр, олардың орындалуы билік үшін міндетті:

біріншісі – «күмістей таза тағам» (адамдарды жұмыспен қамтамасыз ету);

екіншісі – «адамдарға әділ заң ұсыну»;

үшіншісі – «жолыңды күзету» (адамдарды қорғау мен құқық жүйесін жасау) [229].

Қазақ қоғамын басқару үшін адамдардың мінез-құлқын олардың таптық мәртебесі мен рөлдерін білуді ғана емес, сонымен бірге өз халқының моральдық бағдарларын, құндылықтарын, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін білуді де қамтыды. Ойшылдың көзқарасында тек құқықтық нормалар ғана емес, сонымен бірге идеалды қоғамның бірыңғай нормативтік негізін құруға бағытталған моральдық нормативтер де болды. Ойшылдың нұсқаулары мүліктің кез келген өкіліне-қолөнершіден билеушіге дейін арналған. Бірақ қоғамның өмірін бекітудегі, биліктің нормативтік негізін реттеудегі басты рөл, әрине, ақылды және батыл билеушіге тиесілі, ол азаматтардың мінез-құлқына әсер ететін адамгершілік қасиеттері мен кем тұстарын білуі керек. «Дана басшы барлық нәрселердің мәнін білуге және оны ұстануға, шындыққа ұмтылады» [230], - дейді Баласағұн.

Тек білім, Баласағұнның пікірінше, болып жатқан оқиғалардың мәнін білуге мүмкіндік береді, тек білім жолында ақиқат бар және оны шынымен де құпияны және мемлекетті басқару өнерін түсінуге тырысатын адам ұстануы керек.

Билік ету жүйесінің абсолютті күші ханда болу қажет, халық ханның еркіне қатаң бағыну және оның билеуші екендігін мойындауы қажет. Билік заң неізінде көрініс тапқан құндылықтарды бекітеді. Хан өз билігін нығайту үшін қоғамда ережелер мен бұйрықтардың жиынтығы қажет. «Халыққа әділ заң қойыңыз. Оның бүкіл өмірі бақытты болады» [227, 189 б.] – деген ой білдірген. Оның пікірінше, билік заңның халық арасында күшін нығайюын қадағалау қажет.

Қазақ қоғамында харизматикалық тұлғалар хандар болды. Харизма грек тілінен аударғанда «құдайдың сыйы», «қасиетті тұлға» дегенді білдіреді. Бұл сөздер халық үшін нені білдірді? Белгілі ағартушы Ш. Уәлиханов былай деп жазады: «қазақтар қасиеттілікке көп мән береді, олар кейбір табиғи құбылыстарды, отты, құстар мен жануарларды, тұрмыстық заттарды қасиетті деп санайды. Бұл нәрселерді құрметтеу бақыт пен байлыққа, ал дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтамау қайыршылыққа әкелді» [228, 226 б.].

Көшпенділердің барлық басқа потестарлық-саяси бірлестіктері сияқты, Қазақ хандығы да әлеуметтік қатынастардың әртүрлі субъектілері арасындағы қалыптасқан байланыстардың тұрақсыздығымен, дискреттілігімен және нәзіктігімен сипатталды. Мұның салдары қазақтың барлық үш жүзінің аумағында бір мезгілде және қатар қазақтардың ең ірі тайпалық топтарының басында тұрған бірнеше хандардың болуы болды. Қазақ хандығын басқарудың мемлекеттік жүйесінің генезисі ұзақ тарихи эволюциядан өтті. Мемлекеттік басқару жүйесінің ерекшелігіне көшпелі мемлекеттердің тарихи қалыптасқан

саяси дәстүрлері үлкен әсер етті. Көшпелі мәдениеттерді зерттеудің бүкіл тарихы көшпелі мемлекеттілік ұғымының «бұлыңғырлығы мен белгісіздігі» туралы ғылыми тезисті жоққа шығара алмады. Әрине, бұл қазіргі заманғы тарихи-құқықтық ғылымның деңгейіне байланысты. Біз белгілі бір саяси мәдениетпен айналысатынымызды және кеңестік ғылым мен батыс еуропалық тарихи ойдың ең жақсы дәстүрлері негізінде қалыптасқан қазіргі ғылыми біліміміз бүгінде көшпенділер билігі жүйесін объективті бағалауға және түсінуге қабілетсіз екенін түсінуіміз керек [231].

Қазақ хандығындағы басқару формаларының эволюциясы оқшаулану арқылы жүрді. Біз Қазақстанның барлық заманауи аумақтары зерттелетін кезеңде Қазақ мемлекетінің құрамына кірмегенін ұмытпауымыз керек. Қазақ мемлекеті бірнеше мемлекеттің Ақ Орда, Моғолстан, Әбухайыр хандығының этникалық негізінде пайда болды. Бұл фактор әлеуметтік-этникалық жүйені ғана емес, саяси жүйені де дамытуда маңызды рөл атқарды. Қазақ хандығы, әрине, әскери-потестарлық мемлекеттердің жекелеген белгілерін сақтай отырып, феодалдық-монархиялық мемлекет болып табылады. Мемлекет басшысының өкілеттігін хан атқарды. Мемлекеттегі саяси жүйе жабық сипатта болды. Хандық институты мемлекеттік билікті мұрагерлік жолмен беру құқығын да, заңды үміткерлер арасынан ханды тікелей сайлауды да көздеді. Сонымен қатар, ақсүйектер дворяндары үлкен рөл атқарды, олар өз ұрпақтарының күшімен, яғни жоғары мемлекеттік лауазымға үміткердің саяси сайлаушылары. Хан халықтың көпшілігінің пікірін ескермеуі мүмкін емес еді [232].

Қазақ қоғамында қарапайым азаматтар өз пікірлерін білдіре алды және ханның кез келген шешімі барлық рулардың ұжымдық мүддесін ескере отырып қабылданды. Құрылтайларда маңызды саяси мәселелер шешілді, бірақ күн тәртібін қалыптастыру үшін үлкен алдын ала саяси күрес көзделді. Ол әрдайым жүрді және оны кейде мүлдем қарама-қайшы пікірлері бар әртүрлі ұрпақтардың өкілдері басқарды. Әсер етушілер әр жүзде болды: олар маңызды оқиғаларда (жерлеуде, жәрмеңкелер, тойлары) тақырыптарды талқылады.

Қазіргі аналогиядағы көшпелі демократиялық билік ол конституциялық монархияның бір түрі: жоғарғы билеуші өз субъектілерінің пікірін тыңдамай тұра алмады.

Қазақ хандығында жеті сатыдан тұратын рулық дәстүрлерге негізделген басқару жүйесі қалыптасты.

1. Ауыл – туыстарынан немесе бірнеше отбасыларынан тұратын алғашқы қоғамдық бірлестік. Ауыл басшысы ауылбасы болды. Олар даулардың әділ шешіліп, салықтардың уақтылы төленуін, биліктің бұйрықтарының орындалуын қадағалап отыруы керек еді.

2. Ата аймақ – жетінші буынға дейінгі туыстық байланыстармен біріктірілген бірнеше ауыл. Ақсақал басқарды.

3. Ру – 10-15 аймақтан тұрады оны рубасы басқарды.

4. Арыс – би басқарған бірнеше рулар.

5. Ұлыс – бірнеше Арыстан тұрды. Ұлыс билеушісі – сұлтан болды.

6. Жүз – бірнеше ұлыстардан тұрды. Жүздің билеушісі – хан.

7. Хандық – үш жүзден тұрды. Хандықтың иесі ұлы хан болды [233].

Демократиялық дәстүрлер қазақ қоғамына ежелден тән. Көшпелі өмір үлкен тәуелсіздікті көздеді, сондықтан билеушілер билік әсер ете алатын әсерге тәуелді болды. Тоталитарлық режим кезіндегі деспоттық мемлекеттерде халықты алдау, басу, өлтіру және қуғын-сүргінге ұшырату болды, ал көшпелі дәстүрлі қоғамда мәжбүрлеу мүмкін емес еді. Егер билеуші ұнамаса, олар одан жай ғана көшіп кететін [233, 227 б.].

Дала демократиясының үлгісін қазақ хан сайлау дәстүрі деп атаған жөн. Бұл дәстүр бірнеше ғасырлар бойы сынақтан өтті, ол Хан билігін сайлау рәсімдерін реттейтін әдеттегі құқықтық нормаларға негізделген. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүр бойынша хан сайлауының айы, күні мен орны алдын-ала жарияланды. Ханның алдағы сайлауы туралы хабар қазақтардың барлық руларына жарияланды. Мәслихатқа келген ер адамдар қарулануы керек, әйтпесе әдеттегі құқық нормаларына сәйкес олар дауыс беру құқығынан айырылып, жас және күшті қарулы жауынгерлерден шеттетілуі мүмкін. Дала демократиясының әдеттегідей – құқықтық нормаларына сәйкес, мұндай құрылтай форумында ресми өкілдер, рулар, қауымдастықтар, тайпалар басшылары қару-жарақпен, жауынгерлік құрал-жабдықтармен келуі керек еді. Ерекшелік болмауы болуы мүмкін, бірақ Құрылтайдың қатысушысы атсыз пайда болса да, ол міндетті түрде толық қаруланған болуы керек. Тек осы жағдайда ғана ол қолдау құқығына ие болды. Сайлаудың бұл егжей-тегжейі өте маңызды. Бір жағынан, мұны даланың малшылар және сонымен бірге жауынгер болғандығымен түсіндіруге болады. Ортағасырлық уақытта қарулану адамның табиғи жағдайы болды. Екінші жағынан, сайлау кезінде ер адамдардың міндетті түрде қарулануы туралы талап биліктің өз халқына деген үлкен сенімінің көрінісі болып табылады: қарулы адамдар басқа кандидатураларды ұсынуды талап ете алады, өз кандидатураларын Қарулы түрде қорғай алады. Бұл норма сонымен бірге хан сайлауының негізі адалдық пен әділеттілік принциптері екенін көрсетті.

Шыңғысхан ұрпақтары өздерінің шығу тегі мен шежірелік құқығы бойынша бастапқыда хандықта жоғары билікке ие болғанымен, хандық билікке жету үшін олар сайлаудан өтуі керек еді. Орта ғасырларда, бүкіл жер бетінде, соның ішінде Еуропада өрескел күш, үстемдік пен бағыну қатынастары, сюзеренитет-вассалдылық қатынастары үстемдік еткен кезде, Ұлы далада, Қазақ хандығында сайлау сияқты таңғажайып құқықтық құбылыс, өз билігіне қол жеткізгендерге дөрекілік танудың антиподы болып табылатын осындай құқықтық институт жұмыс істеді. Мемлекеттегі хан билігі мұрагерлікке берілмеді: әдетте, хан лауазымына лайықты кандидатураны ұсыну құқығы мен міндеті қазақ қоғамының үздік өкілдеріне: белгілі батырлар мен билерге, рудың ақсақалдары мен ең лайықты сұлтандар қатарынан құрметті ақсақалдар-ақсақалдарға жүктелді. Олар ежелгі заманнан бері қалыптасқан түркі халықтарынан ханды ұсыну және сайлау тәртібін басшылыққа алуы керек еді. VI ғасырда Ұлы Түркі қағанатының төртінші билеушісі болған Мұқан қаған

билігінің мұрагерлік дәстүрін заңдастырды: інісі үлкен ағасынан кейін ғана хан бола алады, содан кейін інісінің ұлы үлкен ағасының ұлынан кейін ғана хан бола алады.

Ханды сайлауға барлық рулардың асыл өкілдері шақырылды. Жиналыс, әдетте, төбенің басында өткізілді. Осы мәселе бойынша А.И. Левшиннің пікірін қадағалайық: «шешуші жалпы жиналыс тағайындаңыз және кілемдер мен киіздерді қатарға жайыңыз, онда сұлтандар, ақсақалдар, билер мен ата-бабалар ақсүйектерде немесе билікте отырады, ал қарапайым адамдар оның артында болады» [234]. Атақты адамдар айналада отырды, әрқайсысының орны оның әлеуметтік жағдайын ескере отырып анықталды. Мәслихат жалпы дұғадан басталды, содан кейін сөз құрметті ақсақал-рудың ақсақалына берілді. Халық алдында хандарға үміткерлер мен олардың жақтастары сөз сөйледі, олар үміткерлердің артықшылықтарын, жағымды қасиеттерін келтірді. Мәслихатқа жиналған халық өз еріктерін мақұлдау немесе қабылдамау арқылы білдірді. Ханның болашағы түпкілікті анықталғаннан кейін оның жақтастары сөз сөйледі, олар оң сипаттамамен бірге осы кандидаттың кемшіліктері туралы да айтты. Кейбір процедураларға мұсылман құқығының элементтері кірді. Ең беделді, құрметті ақсақал жиналысты ашып, жиналған халыққа болашақ ханның жеке қасиеттері, оның шығу тегі, сондай-ақ атақты адамдарды оның кандидатурасын ұсынуға итермелеген себептер туралы хабарлады, содан кейін ол кандидатураны талқылау уақытын барлық ниет білдірушілермен жариялады. Егер кімде-кім хандықты басқаруға үміткерге сын, сын айтқысы келсе, оның кемшіліктерін көрсеткісі келсе, онда бұл құпталды [235].

Егер хан өз міндеттерін орындамаса, мәслихатта берілген уәделерді орындамаса, мәслихат шешімімен ол хан қызметінен айырылады. Қазіргі тілмен айтқанда, олар импичмент жариялауы мүмкін. Қазақ хандығы тарихында сайланған хандардың барлығы дерлік хандықтың ішкі және сыртқы саясатын азды-көпті абыроймен жүргізіп, халық пен мемлекеттің мүдделерін қорғады. Құлату рәсіміне ұшыраған бір хан болды: ол XVI ғасырдың бірінші жартысында 10 жылға жуық билік еткен Жәнібектің немересі Тахир хан болды. Хан барлық мүлікті тартып алды. Оның қарсы тұруға құқығы жоқ еді, өйткені қарсылық адамдардың өліміне және жаралануына әкелуі мүмкін. Егер мұндай салдарлар орын алса, онда ол әдеттегі құқық нормаларына сәйкес қатты төлем төлеуге міндетті болар еді.

Хан үлкен Құрылтайда бір рет өмір бойы сайланды [236].

Би рулар мен ауылдардың басында тұрды. Билерді ақсақалдар, әдетте, белгілі бір ауылдың гүлденген және беделді отбасыларының басшылары арасынан сайлады. Билерді ауыл билері сайлады. Сайлау әдетте осы ауылдың ауылдары мен туыстарының қатысуымен өтті.

Хан мемлекет басшысы ретінде өзіне берілген жоғарғы өкілеттіктер арқылы жүзеге асырған азаматтық, әкімшілік және әскери билікті бір адамға біріктірді. Ұлыстар мен тайпаларда сұлтандар мен билер өз өкілеттіктері шеңберінде осындай функцияларды атқарды. Қазақстанның оңтүстік қалаларының қалалық басқарушы шыңында жергілікті әкімшіліктің

шенеуніктері болды: хандар мен олардың нақты билеушілері тағайындаған вазирлер, вакили, хақимдер, даруга. Төменгі дәрежелі қызметкерлер салық жинауды, суару жүйесін қадағалауды, қалалық полиция қызметін дұрыс атқаруды қамтамасыз етті [237].

Әрбір қазақ жүздерінде сайланған хан болды, ал олардан жоғары Қазақ хандығының басында жоғарғы хан болды, ол да сайлау арқылы билікке келді.

Қазақ хандығы монархия мен республика элементтерінен тұратын көшпелі мемлекеттілік дәстүрлерін бойына сіңірген құрылымға ие болды. Жыл сайын құрылтайлар шақырылып, оған ақсүйектер: сұлтандар, ақсақалдар, ру билеушілері ханмен бірге маңызды жалпы мемлекеттік істерді шешу үшін жиналды. Негізгі және ықпалды рулардың ата-бабалары заң шығарушы органның ролін атқарған хан билер кеңесінің құрамына кірді.

Ханды сайлау рәсімдері келесідей болды. Үміткердің ел алдындағы еңбегін бағалай отырып, Хан кеңесі тиісті кандидатураны ұсынды. Халық көп жиналатын бүкіл халықтық құрылтайда барлық үш жүздің қарапайым адамдары кандидатқа жағымсыз да, жағымды да сөйлей алады. Салтанатты рәсім имамның батасымен, жаңа ханды ақ кошмарға көтерумен аяқталды. Мәслихат қатысушылары ханның малы мен мүлкін бөлшектеп, үйіне алып кетті. Бір аптадан кейін мал саны бірнеше есе өтелді, бірақ ол мемлекеттің меншігі болып саналды. Бұл қазақ көшпелі қоғамы мен мемлекетінде қалыптасқан құқықтық жүйенің, өзін-өзі басқарудың, бостандықтың құндылықтарын көрсетті. Егер ортақ Отанға қауіп төніп, Отанды қорғау мәселесі туындаса, онда барлық қазақ жүздері өз күштерін біріктірді. Ішкі және сыртқы саясаттың барлық маңызды жалпы мәселелері біріккен құрылтайларда шешілді [238].

Тәуелсіз қазақ жүздері ортақ проблемалар, ортақ қауіп туындаған кезде ешқашан өзара халықаралық шарттар жасасқан емес. Олар құрылтай немесе мәслихат жинады, онда барлық жүздердің барлық руларының өкілдері жиналды, бұл біртұтас Қазақ хандығы кезіндегідей, барлық жүздерге ортақ маңызды мәселелерді шешу үшін.

Мәслихатта ең лайықтысын таңдау үшін меритократия қағидаты негізінде хандар сайланды немесе алып тасталынды. Мемлекеттің тиісінше жұмыс істеуі үшін Тәуке ханның бір ұйғарымына: «тыныштықта өмір сүру, мемлекетті басқару үшін ханды сайлау керек. Хан өз субъектілерімен санасуы керек, ал субъектілер хан заңдарын сөзсіз орындауы керек» [239].

Атқарушы биліктің толықтығы ханның қолында болды. Хан төре (ақ сүйек) тұқымынан болып мәслихат сайлады. Бірақ хандар тақтан шығып, қуылып кететін жағдайлар болды. Бір қызығы, Шыңғысхан ұрпағы шежірелік заңға сәйкес Моңғол империясының дәстүрлерін сақтаған кез-келген мемлекетте хан тағына отыра алады. Олар қазақтардың бірде-бір тайпасына жатпайтын. Бірақ олар ұлыстардың, жүздердің, хандықтардың жетекшілері ретінде өздерін қазақ халқынан, Қазақ хандығынан ажыратпады. Қазақ хандығы мен қазақ халқының мүдделері үшін жауларға қарсы соғыстарда олар табандылықпен және батылдықпен шайқасты.

XV ғасырда хан кезінде билер кеңесі болды: ол үлкен кеңес – мәслихатпен салыстырғанда шағын кеңес деп аталды. Билер кеңесінің кеңесу функциялары болды, оның құрамына беделді билер мен қауымдастық өкілдері кірді [240].

Би бірнеше қауымдастықтар шеңберінде атқарушы, сот және әскери билікті жүзеге асырды. Олардың елдегі билігі жеке бойындағы беделінде болды. Керей мен Жәнібек (хандықтың негізін қалаушылар), Қасым хан, Хақ-Назар хан, Есім хан, Тәуке хан және Абылай хан сияқты хандар Қазақ хандығының қуатын нығайтуға және дамуына елеулі үлес қоса алды [241].

XVII ғасырдың басында жүргізілген реформалардың нәтижесінде хандардың өкілеттіктері айтарлықтай қысқарды. Ол Жоғарғы Бас қолбасшы және жоғарғы судья болып қала берді, бірақ бірқатар құқықтардан айырылды. Мысалы, бейбітшілік орнату, соғыс жариялау және елшіліктерді басқа елдерге жіберу, сондай-ақ өлім үкімін шығару үшін Енді мәслихаттың келісімі талап етілді.

Мәслихат үш жүз өкілдерінің жиналысы болды, онда халық пен мемлекет – хандықтың қозғалысы мен қызметінің бағыттарын айқындайтын аса маңызды шешімдер талқыланып, қабылданды. Мәслихат жылына бір рет, әдетте күзде, әдетте Ұлытауда, Түркістанда немесе Ташкент маңында жиналды.

Қазақтар хан атағын XVIII ғасырдың басына дейін мұрагерлік арқылы ала бастады [242].

Қазақ хандығындағы заң шығарушы билік мәслихатқа – сұлтандар мен қауым өкілдерінің съезіне тиесілі болды. Мәслихатта хандар сайланды және ауыстырылды, соғыс және бейбітшілік мәселелері шешілді, жоғарғы би сайланды, жайылымдар қайта бөлінді, көшпелі маршруттар анықталды, басқа да маңызды шешімдер қабылданды.

XV-XVII ғасырларда Қазақ хандығы өзінің шарықтау шегіне жетті, бірақ ішкі келіспеушіліктер мен сыртқы қауіп-қатерлерге байланысты біртіндеп әлсіреді. Сонымен қатар, билік құрылған көшпелі экономика жүйесі өзгермелі әлемнің қиындықтарына тап бола бастады. XVIII-XIX ғасырларда Ресей империясының қысымының күшеюі жағдайында қазақ билігі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Көптеген хандар мен билер жаңа жағдайларға бейімделуге тырысты, бірақ ақыр соңында Қазақ хандығы өмір сүруін тоқтатты және аумақ Ресей империясының құрамына енді [243].

Қазақ қоғамының санасында еркіндік өте маңызды құндылық болды. Қазақ көшпелі қоғамында көтерілістер отарлау кезеңде басталады. Жалпы саяси шешімдер қабылдауда қоғамның пікірін ескеру қазақ қоғамының барлық билеушілері үшін өте маңызды болды. Хан автократ емес, оның ықпалы мен беделі өзінің бойындағы жеке қасиеттеріне байланысты. Ол міндетті түрде жауынгер және батыр болуы керек және оның шешімін әрқашан айналасындағылар мақұлдауы керек. Билеуші олардың мүдделерінен туындайды. Егер ол біреуді жазықсыз қысып жатса, онда бұл көптеген жылдар бойы жанжалдарға, даулар мен шағымдарға әкеледі. Сонымен қатар, дала тұрғындары өздерінің қоныс аударғанына наразылықтарын көрсетеді.

Батыс елдерінің тарихында есерсоқ билеушілер, диктаторлар, автократтар көп болды. Бірақ қазақ хандығында мұндай жағдайға жол берілмеді. Қазақ даласында басшы әркімнің, әр тайпаның мүдделерін ескеруі керек болды. Егер сіз бір тарапты шешім қабылдасаңыз, екінші тарап міндетті түрде өз ренжісін білдіреді [244].

Қазақстан өзінің дүние танымы жағынан Шығыс елдеріне жақын, мұнда барлығы бірлесіп шешіледі, барлығы ортақ игілік үшін жасалады. Батыста индивидуализм басым, әркімнің жерге құқығы бар және т.б., сондықтан оларда прагматизм дамыған. Қазақтарға өзі үшін қалай өмір сүруге болатыны түсініксіз: олар әрқашан кейінгі ұрпақ үшін өмір сүрген.

Тұтастай алғанда, Қазақ хандығының мемлекеттік саяси басқару жүйесін талдау бізге жаңа мемлекеттік құрылым ортағасырлық Қазақстан аумағында мемлекеттік басқарудың тарихи қалыптасқан тетіктерін қайта өңдеді және осы бағытта мобильді, көп қабатты, саяси мәдениетті дамытты деп айтуға негіз береді [245].

Қазақ қоғамындағы биліктің табиғаты мен мәнін түсіну үшін ұлы тұлғалардың ойлары мен ілімдерін, көзқарастарын талдау өте маңызды. Бірінші кезекте ұлы ғалым Шоқан Уәлихановтың шығармаларындағы билік туралы көзқарастары қарастырылуы тиіс.

XIX ғасырда қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов биліктің Орталық Азия қоғамдарына әсерін зерттей отырып, билік құбылысын зерттеуге елеулі үлес қосты. Оның ілімі сол кездегі мәдени, тарихи және әлеуметтік процестер негізіндегі кешенді зерттеу деуге болады. Уәлихановтың әлемдік ғылымға қалдырған бай мұрасында басқару жүйесіне және ондағы адамның орнына деген ерекше көзқарастарын көреміз. Ол өз еңбектерінде Қазақстанның және көрші елдердің қоғамдық құрылымдарын қарастырды, көбінесе еуропалық модельдермен параллельдер жүргізді. Бұл салыстырмалы талдау оған жергілікті халықтың қажеттіліктеріне бейімделген неғұрлым ұтымды билік құрылымдарын құру арқылы әлеуметтік әділеттілікті реформалау және жақсарту жолдарын ұсынуға мүмкіндік берді [246].

Уәлиханов билік тек саяси құрал ғана емес, сонымен бірге мәдени құбылыс екенін атап өтті. Қазақстан даласындағы билік құрылымдары көбінесе дәстүрлер мен әдет-ғұрыптармен байланысты болды, бұл оларды халықтың күнделікті өмірінің бір бөлігіне айналдырды. Ол билікті тұрақтылық пен тәртіптің қорғаушысы ретінде психологиялық қабылдау арқылы көрінді. Ол жергілікті дәстүрлер мен көшбасшыларды құрметтеуге негізделген биліктің заңдылығының маңыздылығын көрсетеді [246, б. 389].

Уәлихановтың орталық идеяларының бірі-билік қоғамдық игілікке қызмет етуі керек. Ол билікті асыра пайдалануды сынға алып, бұл халық арасында тұрақсыздық пен сенімсіздікке әкелетінін атап өтті. Билеушілердің адалдығы, ашықтығы және әділдігі табысты басқарудың негізгі факторлары ретінде қарастырылды.

Уәлиханов үшін биліктің әділдігі тек абстрактілі тұжырымдама ғана емес, көшбасшылардан өз дәстүрлерін терең білуді, мәдени айырмашылықтарды

құрметтеуді және әртүрлі мәдениеттер мен халықтар арасында диалог құру қабілетін талап ететін нақты міндет болды. Оның философиясы биліктің ақылға қонымды және өзгеріске ашық болуы керек екендігіне назар аударды. Онсыз ол қысым мен әділетсіздік құралына айналады, бұл наразылық пен қақтығыстарға әкеледі. Уәлихановтың пікірінше, биліктің әділдігі – дәстүрлі құндылықтар мен озық идеяларды үйлестіре білу, осылайша қоғамның үйлесімді дамуына жағдай жасау [246, 391 б.].

Шоқан Уәлиханов әлеуметтік тәртіпті сақтаудағы биліктің рөліне назар аударды. Ол билік қоғамның әртүрлі элементтерін біріктіріп, олардың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуі керек деп атап өтті. Билік әлеуметтік институттардың дамуы мен халықтың бірлігін нығайту үшін кеңістік құра отырып, басқарудан гөрі аз болуы керек [247].

Уәлиханов даладағы басқарудың күрделі және көп қабатты құрылымы болып табылатын билер мен сұлтандардың дәстүрлі жүйесіне назар аударды. Даналық пен әділеттілік негізінде таңдалған билердің сот қызметінің қоғамдық тәртіпті сақтаудағы маңызды міндетіне талдау жасады. Қазақ даласында Шыңғысханның ұрпақтары сұлтандар әкімшілік және әскери көшбасшылардың рөлін атқарды, бұл аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз етті.

Уәлиханов саяси билік тек мәжбүрлеу механизмі ғана емес, сонымен бірге қоғамның үйлесімділігі мен тұрақтылығын сақтаудың маңызды құралы екенін түсінді. Ол хандар мен билер сияқты дәстүрлі билік институттары қоғамдық тәртіпті сақтауда және жанжалдарды шешуде шешуші рөл атқарған қазақ қоғамындағы қатынастарды сипаттады [248].

Уәлихановтың дәстүрлі билікті және оның даму әлеуетін зерттеуі өте маңызды. Ол билік механизмі ішкі және сыртқы сын-қатерлерге жауап ретінде икемді және өзгертін болуы керек деп есептеді. Бұл тұрғыда ол білімге басқарудың әділ және тиімді түрлеріне әкелетін маңызды құралдар ретінде назар аударды.

Уәлиханов түрлі этникалық және әлеуметтік топтар арасындағы өзара байланыс тақырыбына ерекше назар аударды. Оның еңбектерінде биліктің шынайы күші оның басым күші емес, әртүрлілікті біріктіру, әлеуметтік бірлікті қамтамасыз ету және қоғамның барлық мүшелеріне құрмет көрсету қабілеті деген идея көрініс табады [249]. Бұл тұрғыда ол билікті статикалық институт ретінде емес, динамикалық процесс ретінде қарастырды.

Шоқан Уәлиханов, сонымен қатар Ресей империясының дәстүрлі қазақ билік құрылымдарына ықпалын талдады. Ол империялық жүйенің тұрақтылығына қарамастан, іс жүзінде бұл қоғамдық өмірдегі күрделі өзгерістерге және жергілікті саяси институттардың әлсіреуіне әкелгенін атап өтті. Бұл бақылаулар сыртқы күштердің биліктің ішкі механизмдеріне қалай әсер ететінін және олардың өзгеруін ынталандыратынын түсінуге мүмкіндік береді [250].

Уәлиханов, сондай-ақ ислам діні мен дәстүрлерінің қазақ даласындағы саяси билікке әсерін түсінді. Әлеуметтік-саяси өмірде көп нәрсені адаттар (әдет-ғұрыптар) мен шарифат реттеді, олар бірегей құқықтық жүйеге

біріктіріліп, тайпалар арасындағы және олардың ішіндегі қатынастарды шарттады.

XIX ғасырда Ресей әкімшілігінің келуімен Уәлиханов дәстүрлі биліктің өзгеруін қадағалады. Жаңа әкімшілік желінің пайда болуы және бұрынғы шекаралардың өзгеруі әлеуметтік-саяси құрылымның өзгеруіне әкелді. Уәлихановтың пікірінше, Ресей билігі көбінесе көшпелі өмірдің ерекшеліктерін түсінбеді, бұл интеграцияны қиындатып, қазақтар арасында наразылық тудырды. «Сот реформасы туралы жазба. Билер соты ежелгі халықтық формада» еңбегінде Шоқан Уәлиханов далаға жаңа саяси құрылымдарды енгізу кезінде тарихи және мәдени ерекшеліктерді зерделеу мен есепке алудың маңыздылығын көрді [250, 76 б.]. Оның еңбектері биліктің дәстүрлі қазақ элементтерін жаңашылдықтармен ұштастыру қажеттігін көрсетеді, бұл халықтың бірегейлігін сақтауға және әділ басқаруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Уәлиханов қазақ қоғамының табиғатын ерекше атап өтеді, онда билік дәстүрлі түрде әр түрлі рулар мен тайпалар арасында бөлінді, олардың әрқайсысының өзіндік нормалары мен ережелері болды. Уәлиханов иерархиялық құрылымдарды егжей-тегжейлі сипаттады, олардың негізін тайпалар арасында құрметке бөлейтін кеңесші ақсақалдар мен ақсақалдар құрады. Олардың қызметі тайпааралық дауларды шешуге және әлеуметтік тәртіпті сақтауға бағытталған.

Уәлиханов қазақ қоғамының империя енгізген жаңа әкімшілік құрылымдарға бейімделуінің күрделілігіне көңіл аудартады. Енгізілген әкімшілік реформалар көбінесе жергілікті әдет-ғұрыптарды елемей, әртүрлі әлеуметтік топтар мен топтар арасындағы шиеленісті күшейтті. Орталық әкімшілік биліктің тікелей өкілдерін тағайындау арқылы өз ықпалын күшейтуге тырысты, бұл көбінесе дәстүрлі дворяндардың наразылығы мен қарсылығын тудырды [248, 124 б.].

Уәлиханов, сонымен қатар қарсылық пен бейімделудің диалектикалық процесіне назар аударады. Қазақ қоғамының бір бөлігі өзін-өзі басқару элементтерін сақтауға ұмтылған кезде, екінші бөлігі өзгерістерден пайда табуға тырысып, жаңа билікті қабылдады. Бұл процестер дәстүрлі және жаңа билік формаларының бірегей симбиозын құруға ықпал етті.

Уәлихановтың еңбектері тарихи куәлік болып қана қоймай, биліктің қазіргі заманғы ұйымы туралы ойлауға мүмкіндік береді. Оның мәдени және тарихи контексттерді ескере отырып, әртүрлі басқару дәстүрлерін біріктіру туралы идеялары инклюзивті әкімшілік жүйелерді құруда эталон бола алады.

Уәлиханов биліктің қоғамды байланыстыратын күш ретіндегі маңыздылығын атап өтті. Ол оны әлеуметтік нормалар мен моральдық құндылықтарды енгізу және сақтау, қауымдастықтардың өмір сүруіне және өркендеуіне ықпал ету механизмі ретінде қарастырды. Ол отаршылдық биліктің қауіптері туралы ескертті, оның жергілікті дәстүрлер мен мәдениетке деструктивті әсерін атап өтті. Ол Батыс державаларының империалистік саясатында жаулап алынған халықтардың мәдени және тарихи ерекшеліктерін

құрметтемейтін биліктің жойылу мен езгіге айналуының мысалын көрді [248, 126 б.].

Оның билікке деген көзқарасы әлеуметтік процестерді терең түсінуді және дәстүр мен модернизация арасындағы тепе-теңдікті табуға деген ұмтылысты көрсетеді. Оның философиясында билік жасампаздық құралы ретінде әрекет етеді, сонымен бірге үнемі бақылау мен түсінуді қажет ететін ықтимал қауіп ретінде әрекет етеді. Осымен Уәлиханов биліктің қазіргі қоғамдағы рөлі туралы көптеген заманауи пікірталастарды болжайды, оны жүзеге асыруда этикалық іргетастың маңыздылығын атап көрсетеді.

Уәлиханов адаттар мен шарифатқа негізделген әдеттегі құқық енді қоғамның қажеттіліктерін толық қанағаттандырмайтынын және реформалауды қажет ететінін атап өтті. Мемлекет дәстүр мен қазіргі заман арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ете отырып, делдал ретінде қызмет етуі керек. Ол мемлекетте әділеттілікке қамқорлық жасайтын, теңдікті қамтамасыз ететін және азаматтардың құқықтарын қорғайтын органды көрді. Алайда, Уәлиханов шамадан тыс бюрократияға және отаршылдық билік жиі қолданатын зорлық-зомбылық басқару әдістеріне сын көзбен қарады, оларды адамның бостандығы мен дамуына қауіп төндірді деп санады. Ол әр халықтың мәдени ерекшеліктерін құрметтеуді жақтап, құқық пен мемлекеттік институттар әмбебап бола алмайды, керісінше жергілікті дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды ескеруі керек деп сендірді. Уәлиханов бұл талапты қоғамның ілгерілеуі мен дамуына ықпал ететін реформаларды табысты іске асыру үшін ажырамас деп санады [249, 94 б.].

Ол, сондай-ақ өз еңбектерінде білім мен ағартушылық құқықтық мемлекет құруда шешуші рөл атқаратынын атап өтті. Ол тек ой-өрісін кеңейту және азаматтардың құқықтарын түсіну арқылы тұрақты бейбітшілік пен прогреске қол жеткізуге болатынына сенімді болды [250, 76 б.]. Шоқан Уәлихановтың құқық пен мемлекетке деген көзқарасы дәстүрлер мен қазіргі заманғы қажеттіліктерді интеграциялаудың маңыздылығын, реформаларды жүргізу кезінде мәдени мұраны құрметтеу қажеттілігін және қоғамның ұзақ мерзімді дамуы мен табысты жұмыс істеуіне қол жеткізу үшін ағартушылықтың маңыздылығын атап өтті [250, 77 б.].

Шоқан Уәлиханов Еуропада социалистік идеялар қалыптаса бастаған және тарала бастаған дәуірде өмір сүрді. Бірақ социализмді ұжымдық меншікке және бірлескен басқаруға негізделген әлеуметтік жүйе ретінде қазіргі заманғы түсіну әлі қалыптасқан жоқ. Алайда, Уәлиханов әлеуметтік әділеттілік пен теңдік идеяларына қызығушылық танытты. Оның еңбектерінде халықтың өмірін жақсартуға ықпал ететін әлеуметтік-экономикалық құрылымдарды зерттеуге деген ұмтылысты байқауға болады.

Ресурстар мен ұжымдық меншікті әділ бөлу идеялары қазақ мәдениетінде резонанс тудырды, онда қауымдық тәртіп дәстүрлі түрде маңызды орынға ие болды. Уәлиханов бұл аспектілерді Еуропада танымал бола бастаған социалистік қозғалыстармен салыстыру арқылы зерттеді.

Уәлиханов қазақ халқының салт-дәстүрлерімен және әдеп-ғұрыптарымен жақсы таныс бола отырып, қоғамның әлеуметтік тәртіп пен ұжымдық жауапкершілікті қолдау құралы ретіндегі маңыздылығын атап өтті. Ғалым қоғамның әлеуметтік әділеттілік идеяларына сәйкес ресурстарды тең бөлуді қамтамасыз ететіндігін атап өтті. Оның гуманистік құндылықтарға, рационализмге және мәдени бірегейлікті құрметтеуге негізделген билік философиясы қазіргі әлемде басқарудың неғұрлым әділ және тұрақты модельдерін шабыттандырады және қалыптастырады [250, 78 б.].

Осылайша, Шоқан Уәлихановтың билік туралы идеялары өзекті болып қала береді. Оның жұмысы дәстүрлерді құрметтеуге, қоғамдық игілікке қызмет етуге және әлеуметтік тәртіпті сақтауға негізделген үйлесімді басқару қажеттілігін көрсетеді. Бұл ойлар қазіргі саяси және әлеуметтік дискурстарды, әсіресе Орталық Азияның мәдени және тарихи дамуы тұрғысынан шабыттандырады.

Қазақтың бас ақыны, Хакім Абай Құнанбаевтың билік жайлы ойларына тоқталып кету маңызды, себебі Абай қазақ болмысын толық өз бойына сіңірген тұлға. Ол қазақ халқының құндылықтарын асқан шеберлікпен жеткізе білген. Хакім Абай биліктің мәнін және оның адам табиғатына әсерін түсінуде терең із қалдырды. Ол өзінің шығармашылығы мен философиялық ойларында биліктің моральдық және этикалық аспектілеріне назар аударып, оларды қазақ мәдениеті мен құндылықтарының негізінде қарастырды [251].

Абай үшін билік тек әлеуметтік немесе саяси құрылым емес, қоғамның моральдық негіздеріне әсер ететін терең құбылыс. Ол шынайы билік әділеттілікке, даналыққа және ізгілікке негізделуі керек екенін баса айтты. Дәл осы қасиеттер, Абайдың пікірінше, билеушіні өз халқын прогресс пен әлауқатқа жетелейтін нағыз көшбасшы етеді. «Бас-басыңа би болса, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» [252], деп ақын моральдық принциптерге негізделген биліктің маңыздылығын көрсетті.

Абай философиясының негізгі идеясы – адамгершілік. Көшбасшы, ең алдымен, моральдық тұлға болуы керек, өйткені бұл жағдайда ғана ол өз халқына үлгі бола алады. Абай үшін билік – үлкен жауапкершілік. Халық, тарих және болашақ ұрпақ алдындағы жауапкершілік. Жауапкершілікті орындамау сенімнің жоғалуына және сайып келгенде, биліктің құлдырауына әкеледі. Яғни, Абай Құнанбаев шынайы билік моральдық жауапкершілік пен этикаға байланысты деп есептеді. Ол көшбасшының жоғары ізгілік пен әділеттілік сезімі болуы керек деп есептеді. Адамгершілік құндылықтарсыз билік қоғам үшін ауыр және жойқын болады. Абай нағыз билік қоғамның мүддесіне қызмет етіп, оның дамуы мен әл-ауқатына ықпал етуі тиіс екенін атап өтті. Оның билік туралы ойлары терең моральдық рефлексиямен, әділдік пен адамның қадір-қасиетін құрметтеуге деген ұмтылыспен байланысты. Ол өзінің үшінші қара сөзінде былай дейді: «Ол болыс болғандар өзі қулық, арамдықпенен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, қуларды қадірлейді, өзіме дос болып, жәрдемі тиеді деп, егер қас болса, бір түрлі өзіме де залал жасауға қолынан келеді деп» [253].

Абай атап өткен маңызды аспект биліктің мақсатына қатысты. Оның пікірінше, билік өз алдына мақсат болмауы керек. Ол қоғамның бақыты мен әлауқатын қамтамасыз ету үшін қызмет етуі керек. Бұған әділеттілік пен адалдық арқылы қол жеткізіледі, егер билік иелері өздерінің жеке пайдасынан гөрі халықтың мүддесі үшін әрекет етсе. Абай басқаларды байыту және езу үшін билікті асыра пайдаланатындарды сынға алып, мұндай биліктің құлдырауға ұшырайтынын баса айтты.

Абай билік халықтың қысымымен немесе қанауымен емес, оның бақыты мен әлауқатын қамтамасыз ететін құрал болуы керек деп есептеді. Бұл саяси көшбасшылардың шынайы мақсатын ашатын постулат – жеке пайда немесе артықшылықтардың тар шеңберіне емес, үйлесімділік пен прогреске ықпал ету [251, 59 б.].

Бүгінгі таңда жаһандану және технологиялық прогресс дәуірінде Абайдың көзқарастары өзектілігін сақтауда. Қоғамдық әлауқатты бірінші орынға қоятын көшбасшылар әділдік пен теңдікпен ерекшеленетін тұрақты және үйлесімді әлеуметтік құрылымды жасайды. Мұндай қоғамда өмір сүретін адамдар өздерін қорғалған, еркін сезінеді және өз таланттарын аша алады, нәтижесінде ұлттың жалпы ілгерілеуіне әкеледі.

Плюрализм, диалог және ынтымақтастық – қазіргі билік негізделуі керек. Осы қағидаларға сүйене отырып, билік шынымен де әр адамға бақыт сыйлай алатын тұтқаға айналады деп үміттенуге болады. Абай Құнанбаевтың ілімі билік тетігін жаңа, терең перспективадан көруге мүмкіндік береді, әрбір адамның игілігі бүкіл қоғамның әлауқатына сөзсіз әсер ететінін атап көрсетеді [251, 61 б.].

Абай «биліктің жауапкершілігіне» баса назар аударады, бұл ең алдымен қоғам алдындағы міндеттерін түсінетін адал және адамгершілік адам. Ол ізгіліктің үлгісі болуға тырысуы керек, өйткені билік қоғамның шынайы құрметі мен сеніміне үміттену алады. Абайдың айтуынша, биліктің жауапкершілігі мен адалдығы, мықты әрі әділ мемлекеттің кепілі: «бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкері бәләнгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе» [253, 173 б.]. Оның жауапты басқару туралы ойлары бүгінгі күнге дейін өзекті, өйткені біз оның идеяларын қазіргі контексте түсіндіреміз. Абай биліктің кейбір өкілдерінің азғындығы мен жауапсыздығына алаңдады және ол қоғамды әділ басқару тақырыбын белсенді көтерді. Оның пікірінше, билік жеке байыту және билікті нығайту құралы емес, қоғамдық игілікті жақсарту құралы бола отырып, халық алдында моральдық жауапкершілікке ие болуы керек.

Қазақ ойшылы адам мен биліктің табиғатын зерттей отырып, философиялық ойда терең із қалдырды. Құқық пен мораль арасындағы байланыс мәселесі оның еңбектерінде ерекше орын алады. Абай үшін құқық пен адамгершілік бір-бірімен тығыз байланысты. Ол шынайы әділеттілік заң

нормалары моральдық принциптерге сәйкес келген жағдайда ғана мүмкін болады деп тұжырымдады. Құқық, оның пікірінше, функционалды қоғам үшін қажетті сыртқы мінез-құлықты көрсетеді. Ол хаосты болдырмай, адамның іс-әрекетін тежейтін шеңбер жасайды.

Абайдың түсіндіруінше, адамгершілік адамның ішкі әлеміне қатысты. Ол ар-ождан мен рухани құндылықтар негізінде қалыптасады. Абай адамгершілік қағидаттары еленбейтін қоғам өзімшілдік пен сыбайлас жемқорлықтың аренасына айналатынын үйретті. Ол шынайы прогресс үшін қоғамның әр мүшесінде адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу қажет деп сендірді [154].

Қазақ философиясында әділдік пен билік ұғымы қазақ халқының тарихи және мәдени құндылықтарында терең тамыр жайған. Қазақтың дәстүрлі дүниетанымы жеке және қоғамдық істерде тепе-теңдіктің, әділдік пен адалдықтың маңыздылығын көрсетеді. Бұл әділеттілік пен билікке біртұтас көзқараста көшпенділер мұрасы, Ислам дәстүрлері мен қазіргі әсерлердің үйлесуі әсер етеді.

Қазақ философиясында билік әділдік пен адалдықты сақтауға жауапты деген идея орталық орын алады. «Адал билік» ұғымы билік иелері өз өкілеттіктерін қоғамның өмірін жақсарту және әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ету үшін пайдалануы керек деген сенімді көрсетеді. Бұл тұжырымдама қазақ мәдениетінде терең тамыр жайған және дәстүрлі құқықтық және саяси институттарда ғана емес, сонымен қатар билік позицияларын иеленушілерге жүктелген моральдық үміттерде де көрініс табады.

Қазақ ағартушыларының идеялары ХХ ғасырдың басындағы зиялылардың шығармашылығында өз жалғасын тапты. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Халел Досмухамедов, Ғұмар Қарашев, Жүсіпбек Аймауытов сынды тұлғалар қазақ қоғамында ұлттық гуманистік құндылықтардың қалыптасуына үлкен қосты. Қазақ зиялыларының ұлттық мемлекетте биліктің мағынасы мен мәнін түсінуде ерекше ұстанымдары болды.

Біз ХХ ғасыр басындағы ойшылдардың ішінде Шәкәрімнің, Әлихан Бөкейхановтың шығармашылығына тоқталуды жөн көрдік. Олар өз еңбектерінде билік құбылысына ерекше назар аударып, оны моральдық және этикалық тұрғыдан қарастырды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы үшін билік қоғамның қажетті элементі. Бірақ екінші жағынан, егер билік етушілер моральдық және гуманистік принциптерді ұмытып кетсе, билік зұлымдықтың қайнар көзі болады. Оның пікірінше, билік тек басқару құралы ғана емес, сонымен бірге жан үшін қатал сынақ. Билікке азғыру оны иеленуге деген ұмтылыс қана емес, сонымен бірге оны өз амбицияларын қанағаттандыру үшін пайдалануға деген ұмтылыс. Ол адамның шынайы күші, тіпті биліктің шыңында болса да, моральдық принциптерге адал болу қабілетінде екенін баса айтты. Дәл осы екі жақтылық Шәкәрім ойларының негізін құрайды. Бұл сынақ адамды моральдық негізінің беріктігін тексереді [255].

Ш. Құдайбердіұлының философиясы бізге билікпен бірге келетін сынақтарды дұрыс түсінудің маңыздылығы туралы үйретеді. Биліктің ішкі күштің сынағы екенін түсінетін, өз халқына пайда әкеліп, жан тыныштығын сақтай алатын шынайы және риясыз көшбасшы ғана қоғам үшін қызмет етеді. Билік, оның формасы мен табиғатына қарамастан, әрқашан адамдар үшін ең күшті сынақтардың бірі болып табылады. Ол тек моральдық және этикалық қасиеттерді ғана емес, сонымен бірге адамның өзінің әлсіздіктері мен азғыруларына қарсы тұру қабілетін де тексереді. Тарихта билік адамдарды өзгертіп, кейде олардың рухани және интеллектуалдық ресурстарын сарқып жіберетін мысалдарға толы. Биліктің сынағы жеке тұлғаның іргелі қасиеттерін анықтауға көмектеседі және қоғамның даму траекториясын анықтауы мүмкін [255, 58 б.].

Шәкәрім шынайы билік әділдік пен адалдық қағидаттарына негізделуі керек деп есептеді. Ол билеушілер жеке мүдделері үшін емес, қоғамның барлық мүшелерінің игілігіне қызмет етулері керек деп баса айтты. Билікке деген құштарлық өзінің артықшылығын дәлелдеуге деген ұмтылыстан туындайды. Ол уақытша даңққа жетелейді, бірақ сирек шынайы қанағат әкеледі. Алайда, даңққа ұмтылу кезінде адамдар көбінесе қоғамның шынайы қажеттіліктерін ұмытып, адамгершілігін жоғалтады. Адамдар ар-ұжданын ұмытып, бос әурешіліктің құлына айналады. Тану мен назар аудару үшін бұл күрес көбінесе қақтығыстар тудырады және жойылуға әкеледі. Шәкәрім мұндай амбициялар шынайы бақыт әкелмейді [256]. Бұл тұрғыда Шәкәрім биліктің этикалық және моральдық жауапкершілігін айтады.

Сонымен қатар, оның еңбектерінде биліктің рухани негізі туралы идея бар. Ол билеуші, ең алдымен, рухани тәлімгер, жоғары адамгершілік пен ізгіліктің адамы болуы керек деп сенді. Осыған байланысты Шәкәрімнің көзқарастарын терең гуманистік деп санауға болады, өйткені ол саяси басқару мәселелерінде де рухани және адамгершілік құндылықтардың басымдығын растады.

Сондай-ақ, философ билікті кең мағынада – адамның өз қалауы мен құмарлығын басқару қабілеті ретінде қарастырды. Ол өзін өзіне билік ету үшін білім мен шындықты іздейтін адам ретінде сипаттады. Бұл тұрғыда билік қоғамның барлық мүшелері жұмыс істеуі керек ішкі күй ретінде қабылданды.

Шәкәрім адамның ішкі бостандығына назар аударды, ол оның пікірінше, биліктің озбырлығына қарсы тұрудың кепілі болып табылады. Ол моральдық тұрғыдан еркін адам ғана бүкіл қоғамның мүддесі үшін әрекет ететін шынайы көшбасшыларды таңдай алады деп сенді [255, 59 б.].

Осылайша, Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектеріндегі биліктің философиялық тұжырымдамасы оның этикалық өлшемін терең талдау болып табылады. Қоғамдық институт ретіндегі билік жоғары моральдық мақсаттарға қызмет етуі керек, ал оның тасымалдаушылары қоғам алдындағы моральдық жауапкершіліктерін есте ұстауы керек.

Оның билік философиясы адамгершілік мінез-құлықтың, білімнің және әлеуметтік әділеттіліктің маңыздылығына назар аударып, оны қоғамның үйлесімді дамуының ажырамас бөлігіне айналдырды.

XIX-XX ғасырдың басындағы көрнекті қазақ қоғам-саяси қайраткері Әлихан Бөкейхановтың саяси идеялары Ресей империясы жағдайында қазақ халқының автономиясы мен құқықтары үшін күрес аясында қалыптасты. Бөкейханов идеяларының негізгі аспектілерін бірнеше негізгі бағыттарға бөлуге болады.

Бөкейханов мемлекет тұжырымдамасына және оның халық өміріндегі рөліне назар аударды. Ол мемлекет қазақ халқының мәдени және тарихи мұрасына құрметпен қарай отырып, қауіпсіздік пен тәртіптің кепілі ретінде әрекет етуі тиіс деп есептеді. Мемлекет, оның пікірінше, азаматтардың өз құқықтары мен міндеттері туралы хабардарлығын арттыруға ықпал ететін білім мен ағартушылықты қолдауға міндетті. Оның қоғамдық-саяси құрылым туралы идеялары демократиялық принциптерге, атап айтқанда, халықтың мемлекетті басқаруға қатысу қажеттілігіне негізделген. Дәл осы демократияландыру арқылы Бөкейханов әрбір адам өз әлеуетін іске асыра алатын әділ қоғам құру жолын көрді [257].

Оның саяси философиясының орталық элементтерінің бірі ұлттық автономия идеясы болды. Бөкейханов қазақтарға өзін-өзі басқару құқығын беру қажеттілігіне сенді. Бұл ұмтылыс өз халқының рухани және материалдық дамуы арқылы ғана толық азаттыққа қол жеткізуге болады деген сенімге негізделген. Империялардың көп ғасырлық үстемдігі жағдайында Әлихан қазақ ұлтының мәдени және саяси жаңғыруын жақтады.

Оның билік туралы ойлары батыстық демократиялық қағидаттар мен дәстүрлі қазақ құндылықтарының үйлесіміне негізделген.

Бөкейханов билікті керісінше емес, халыққа қызмет ететін құрал ретінде көрді. Авторитарлық басқару модельдерінен айырмашылығы, ол қоғамның мемлекетті басқаруға қатысуының маңыздылығын атап өтті. Бұл оның демократия идеяларын насихаттауға, халықтық сайлау арқылы өкілдерді таңдауға және әр азаматтың пікірін ескеруге деген ұмтылысынан көрінеді.

Оның философиясындағы басты сәттердің бірі билік ашық болуы керек деген идея болды. Бөкейханов бұл қасиеттерсіз билік сөзсіз деградацияға ұшырап, халықтың өмірінен алшақтап кеткен диктатураға айналатынын түсінді. Бұл тұрғыда ол күштердің тепе-теңдігін қамтамасыз ете алатын институттар құруды жақтады, бұл биліктің бір адамның немесе адамдар тобының қолына шоғырлануын болдырмайды.

Ол азаматтық бостандықтар, заңдылық және құқықтың үстемдігі қағидаттарына негізделген либералды идеологияны ұстанды, қазақтың дәстүрлі басқару тұжырымдамаларын қазіргі батыстық идеялармен біріктіруге ұмтылды [258].

Бөкейхановтың либералды-демократиялық көзқарастары қазақ қоғамын терең жаңғыртуды, білім беруді, ғылыми және техникалық жетістіктерді енгізуді көздеді. Ол тек білім мен ағарту арқылы ғана прогреске қол жеткізуге және халықтың өмірін жақсартуға болады деп сенді. Оның идеяларында демократия қазақтардың мәдени және тарихи бірегейлігін қорғауға жауапты болуы керек еді, бұл оның ана тілі мен дәстүрлерін қазіргі жағдайға бейімдеу

арқылы сақтауға деген ұмтылысынан көрінді. Бөкейхановтың либералды идеялары әмбебап маңызы бар бостандық пен қадір-қасиетке деген ұмтылысты көрсетеді. Бұл ретте ол үшін қазақ халқының мәдени бірегейлігі мен дәстүрін сақтау маңызды болды. Ол биліктің ұлттық мәдениетті, білім мен тілді қолдау мен дамытуға жауапкершілігі бар деп есептеді. Мәдени тамырларға деген мұндай қамқорлық әр азамат өзінің қатысуы мен маңыздылығын сезінетін ұлттық мемлекет құрудың негізі болуы керек еді.

Оның әлеуметтік әділеттілік мәселесіндегі ұстанымы да маңызды болды. Бөкейханов халықтың барлық топтары үшін мүмкіндіктер теңдігі туралы армандап қана қоймай, қарапайым адамдардың өмірін жақсартуға бағытталған нақты шараларды енгізуге ұмтылды. Ол мұны биліктің маңызды міндеті деп санады, яғни тәртіп пен заңды сақтау ғана емес, сонымен бірге азаматтардың әл-ауқатын жақсарту үшін белсенді жұмыс жасау деген нық сенімде болды [259].

Оның саяси қызметінің маңызды аспектісі модернизация идеясы мен ерекшеленді. Ол қазақ қоғамы жаһандық әлеуметтік-экономикалық үдерістерге ықпалдасуы тиіс деп есептеді. Әлихан неғұрлым прогрессивті деп саналатын білім мен экономиканың еуропалық модельдерін енгізу қажеттілігін түсінді. Ол феодалдық негіздерді құлатуды және басқару мен заңнаманың қазіргі заманғы түрлеріне көшуді жақтады.

Алайда, модернизацияға ұмтылған Бөкейханов қазақтардың дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрпына құрметпен қарады. Оның еңбектері жаһандану мен жаңа қоғамға интеграция жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау қажеттілігін терең түсінуді көрсетті. Дәстүр мен прогресс арасындағы бұл тепе-теңдік оның саяси ойлауының негізгі сипаттамасына айналды [260].

Әлихан Бөкейхановтың саяси идеяларын жаңғырту мен ұлттық бірегейлікті сақтау арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті табу әрекеті ретінде сипаттауға болады. Оның философиясы қазақтар үшін саяси автономия құру қажеттілігіне негізделді, сонымен бірге жалпы әлемдік процестерге белсенді интеграцияланды. Өз заманының саяси ойшылы ретінде ол дәстүрлі мәдениеттің құндылықтары мен қазіргі өркениеттің жетістіктері қатар өмір сүре алатын әділ қоғам құруға ұмтылды.

Осылайша, Әлихан Бөкейханов демократия, әлеуметтік әділеттілік және мәдени бірегейлік қағидаттарына негізделген биліктің бірегей тұжырымдамасын ұсынды. Бұл идеялар бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді, жаңа ұрпақтарды ұлттық дәстүрлерді басқарудың және қолдаудың әділ түрлерін іздеуге шабыттандырады.

Қазіргі жағдайда қазақ философиясындағы әділдік пен билік тұжырымдамасы өз жалғасын тауып келеді. Демократиялық саяси жүйенің қалыптасуы және жаһандық қатынастардың әсері әділеттілік пен биліктің арақатынасы туралы жаңа көзқарастарға әкелді. Билікті жүзеге асырудың және сот төрелігін жүзеге асырудың маңызды элементтері ретінде заңның үстемдігіне, адам құқықтарына және есеп беруге көбірек көңіл бөлінеді. Қазақстан Үкіметі тиімді басқару және орнықты даму қағидаттарын ұстану

шеңберінде құқықтық базаны нығайту, ашықтық пен әлеуметтік әділеттілікті арттыру жөнінде елеулі қадамдар жасады [261].

Әділдік қазақ мәдениетіндегі билік философиясында маңызды рөл атқарады. Биліктің дәстүрлі мағынасында әділеттілік көбінесе ажырамас құндылық ретінде қарастырылады. Қазақстанның ұлы даласы бай мәдени мұраға ие, онда әлеуметтік әділеттілік қоғамдық санада орталық орын алады. Қазақ философиясында билік пен әділеттілік құбылысы бір-бірімен тығыз байланысты және көбінесе қоғам алдындағы міндеттемелер мен жауапкершілік тұрғысынан қарастырылады.

Қазақстанның дәстүрлі қоғамдарында әділдікті енгізу және қолдау биліктің мәні болды. Басшылар мен билеушілер қауымдастықтың барлық мүшелерінің мүдделерін, олардың қажеттіліктері мен белгіленген ережелерін ескеруге міндетті болды. Билік қоғамға қызмет етіп, оны сыртқы және ішкі қауіптерден қорғап, тәртіп пен тұрақтылықты сақтаған кезде әділ деп саналды. Сондықтан әділеттілік әрқашан биліктің ажырамас атрибуты, оның заңдылығы мен моральдық күшінің қайнар көзі ретінде қарастырылды [262].

Қазақ философиясы тұрғысынан биліктің әділдігі билеушілердің құқықтары мен қоғамның құқықтары арасындағы тепе-теңдікпен байланысты. Қазақ мәдениетінде биліктің әділдігі үлкендерге деген құрмет пен кішілердің мүдделерін қорғауды түсінумен де байланысты, бұл дәстүрлі құндылықтардың маңызды аспектісі болып табылады.

Сонымен қатар, қазақ философиясындағы биліктің әділдігі руханият пен дәстүрмен де байланысты. Қазақ мәдениетіндегі билік пен адамгершілік әрқашан бір-бірімен тығыз байланысты деп есептелгенін атап өту маңызды. Билеуші тек дана және әділ ғана емес, сонымен бірге өз халқының рухани көзқарастары мен дәстүрлерін ұстануы керек еді. Рухани көшбасшылар мен әлеуметтік данышпандар билеушілерге олардың шешімдері мен әрекеттерінде әділеттілік пен руханилықты сақтау қажеттілігін еске салып, билікке үлкен әсер етті [263].

Қазақ халқының дәстүрлерін, мәдениеті мен тілін сақтаудағы биліктің рөлі зор. Әділдік пен билік үшін күрестің тарихи және мәдени аспектілері қазақ халқының санасында тығыз тоғысып, осы құндылықтарды қазіргі заманауи көзқарастардың қалыптасуына ықпал етті.

Үшінші тараудың алғашқы бөлімін қорытындылай келе, қазақ халқының тарихында билік дәстүрлі түрде қоғамға қызмет етуге және оның әл-ауқатын қамтамасыз етуге міндетті нәрсе ретінде қарастырылды. Ауылдар мен рулық одақтар сияқты дәстүрлі қазақ қауымдық құрылымдары демократия мен әділеттілік қағидаттарына негізделді [264]. Бұл құрылымдардағы билік көбінесе орталықтандырылмаған және қауымдастық мүшелерінің келісімі мен сеніміне негізделген. Биліктің бұл формасы ұжымдық шешімдер мен мәдени дәстүрлерді құрметтеудің маңыздылығын атап өтті.

Көшпелі қазақ қоғамында билік легитимді болу үшін, яғни халықтың қолдауын алу үшін биліктің бойында батырлық, әділдік, парасыттылық және даналық болу қажет. Бұл дегеніміз қазақ халқы билікті түсінудегі өзіндік

ерекшелігі бар, әйтпесе билікті мойындамай оған бағынбайтын болған. Халық бағыну үшін міндетті түрде оған билікке тән құндылықтардың оның бойында болуы қажет. Сол себепті қазақ халқын басын қосқан билеушілер саусақпен санарлық қана. Билік етуші адам бойында ерекше құндылықтары бар лидер болуы қажет. Егер әлсіз болса, адамдар мойынсұнбай өздері ауыл құрып көшіп кететін болған.

Қазақ даласындағы билік көшпелі мәдениет жағдайында қалыптасқан және әлі күнге дейін тарихшылар, этнографтар және жалпы ғалымдар зерттеп жүрген өзіндік ерекшеліктері бар бірегей феномен. Ата-бабалардың өзара сыйластығына, дәстүрлері мен даналығына негізделген бұл жүйе Қазақстан тарихы мен философиясында елеулі із қалдырды [265].

Осылайша, қазақ тарихындағы билік феноменінің құндылығы оның қоғамдық өмірді қалыптастыруға, халықтың мәдени дәстүрлері мен бірегейлігін сақтауға, сондай-ақ мемлекет пен қоғамның даму процесіне әсер етуінен көрінеді. Билік әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістердің сипаты мен бағытын айқындайтын қазақ тарихының негізгі элементі болып қала береді.

Келесі бөлімде қазіргі Қазақстандағы билік құндылығы жайлы және қазіргі билік жүйесінде қандай құндылықтар қалыптасқанын зерделейміз.

3.2 Қазіргі Қазақстандағы билік қатынастарының дәстүрлі және жаңғыртудағы құндылықтар

Диссертациялық жұмыстың соңғы бөлімінде қазіргі Қазақстандағы билік қатынастарының дәстүрлі және оны жаңғыртудағы құндылықтардағы негізі мәселелер қарастырылады.

Биліктің қазақ дүниетанымындағы жан-жақтылығы тарихи, мәдени, әлеуметтік және саяси динамиканың күрделі өзара іс-қимылын көрсетеді. Дәстүрлі көшпелі дәстүрлерден бастап қазіргі басқару құрылымдарына дейін билік ұғымы қазақ халқының сенімдерін, құндылықтары мен ұмтылыстарын қалыптастыратын негізгі элемент болып қала береді.

Қазіргі Қазақстан әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымды трансформациялау кезеңінен өтіп жатқан елдің бірегей үлгісін білдіреді. Осы тұрғыда билік қатынастарын зерттеу негізгі дәстүрлі құндылықтарды, сондай-ақ оларды модернизациялау факторларын талдауды қажет етеді. Қазақстан түрлі саяси және әлеуметтік элементтерді қамтитын биліктің күрделі жүйесін қамтитын билік жүйесін қалыптастыруда.

Қазақстан әрқашан дәстүр халық өмірімен үйлесетін ел. Көшпелі мәдениет өзінің қалыптасқан әдет-ғұрыптары мен заңдары қазіргі қазақ қоғамының өзегін қалыптастырды. Қазақ хандарының дәстүрлі билігі рулық құрылымға сүйенді, онда өзара қолдау мен ұжымшылдық маңызды элемент болды. Қазақ жеріндегі дәстүрлі билік құндылықтары ретінде жоғарыда келтірген күшті билік иерархиясы, патернализм, потестарлық және мәдени бірлік Қазақстандағы дәстүрлі биліктің құндылықтық жүйесінің негізгі аспектілері болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ қоғамы рулық құрылымға негізделді, онда еңбек өтілі мен патриархат шешуші рөл атқарды. Ақсақалдар мен жергілікті

көшбасшылардың беделі мызғымас болып, әлеуметтік және саяси өмірдің орталық осі болып қала берді.

XX ғасырдың соңында Қазақстан саяси және экономикалық реформалар бағытын таңдады. 1991 жылы жарияланған егемендік ұлттық дәстүрлерді басқарудың заманауи тұжырымдамаларымен біріктіру қажеттілігіне әкелді. Парламенттік демократия қағидаттарына негізделген президенттік басқару нысаны дәстүрлі рулық билікті өзгертті, бұл басқарудың қазақстандық моделінің ерекшеліктерін тудырды [266].

Тәуелсіздік алып, экономикалық реформалардың басталуымен Қазақстан ауқымды жаңғыруға кірісті. Билік қатынастары ерайқандыру мен демократияландыруға қарай өзгере бастады. Бұл үдерісте әлемдік қоғамдастыққа интеграция, шетелдік инвестицияларды тарту және нарықтық тетіктерді енгізу маңызды рөл атқарды. Жаңғырту құндылықтарына құқықтық мемлекет қағидаттары, билік құрылымдарының ашықтығымен есептілігі, сондай-ақ азаматтардың саяси процеске қатысуы жатады. 1995 жылы Конституцияның қабылдануы мемлекеттік басқарудың тұрақтығы және әділ тетіктерін құру векторын белгілеген бет бұрыс кезеңдерінің бірі болды.

Қазақстандағы билік табиғаты жағынан көп қырлы, қазіргі басқару құрылымдары, мәдени ықпал және жаһандық динамика қиылысанда. Қазақстандағы биліктің күрделілігін түсіну тарихи әңгімелерден бастап қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси оқиғаларға дейінгі әртүрлі көзқарастарды, сондай-ақ көпұлтты және көпмәдениетті қоғамның өзгеріп отыратын ұмтылыстарын зерделеуді талап етеді [267].

Қазақ тарихындағы билік құбылысының құндылығы ұлттық бірегейлікті сақтау аспектісінде де көрініс табады. Қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік ұйымының негізі бола отырып, билік мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды сақтауда маңызды рөл атқарады. Қазақстан халқының ұлттық тәжірибесі мен дәстүрлерін ескеретін және құрметтейтін осындай институттар мен практикаларды құру маңызды.

Қазіргі Қазақстан Республикасында билік ұлттың даму процесінде, қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Демократияға ұмтылу, азаматтық қоғамды дамыту және мемлекеттік билік институттарын нығайту қазақ тарихындағы билік құндылықтарын қалыптастыратын маңызды аспектілер болып табылады [268].

Қазақстанның қазіргі заманғы билік жүйесі мемлекеттің құрылуы мен жұмыс істеуінің тиісті моделін әзірлеуді, басқару уақытының, мемлекеттік құрылымның, қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге және билік органдарының тиімді өзара іс-қимылына ықпал ететін билікті ұйымдастыру тетіктерін айқындауды талап етеді. Қазақстан Республикасы, үшін жаңа құқықтық және басқарушылық реттеушілердің билік практикасында қалыптасу, әзірлеу және қалыптастыру кезеңінде тұр. Ол кезең өткеннен кейін республикада жүргізіліп жатқан конституциялық және әкімшілік реформалар жағдайында билік құндылық феноменологиясының даму перспективаларын талдауға болады.

Белгілі бір мемлекетте қалыптасқан билік институттарының жүйесі, олардың өзара әрекеттесу механизмінің өзіндік ерекшеліктері бар, олар объективті тарихи шартты сипатқа ие және субъективті факторлардың әсерінен болатын әртүрлі факторлар мен жағдайлармен түсіндіріледі. Мемлекеттік билік жүйесінде мемлекеттің жай-күйі үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға қабілетті қайраткерлердің болуы негізгі субъективті фактор болып табылады.

Қазақстан Республикасы жаңа тәуелсіз және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет болып табылады, ол басқа мемлекеттерден ішкі және сыртқы саясатты іске асыру тәсілдерімен ерекшеленеді. Қазақстан Республикасында барлық саяси реформалар бастапқыда біртұтас мемлекет Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін туындаған экономикалық және әлеуметтік дағдарыстардан сәтті шығуға бағытталды. Олар жаңа қазақстандық мемлекеттілікті қалыптастыруға және дамытуға және мемлекеттің нәтижелілігін арттыруға бағытталған басқару [269].

Қоғамның тұрақтануы мен дамуында билік құндылықтары шешуші рөл атқаратын бірегей мемлекеттік жүйеге ие. Бұл құндылықтарға тұрақтылық, егемендік, әділеттілік және тұрақты даму жатады.

Қазақстандағы биліктің басты құндылықтарының бірі мемлекеттік тұрақтылықты сақтау болып табылады. Этникалық және мәдени әртүрлілікке толы аймақ ішкі қақтығыстардың алдын алу және этносаралық бейбітшілікті нығайту үшін ерекше тәсілді қажет етеді. Тұрақтылық экономикалық өсу мен әлеуметтік әл-ауқат үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Тұрақтылық болмаса, экономика, әлеуметтік институттар және қауіпсіздік сияқты өмірдің көптеген маңызды аспектілері тәуекелге ұшырайды. Мемлекеттік тұрақтылықтың неге соншалықты маңызды екенін және оның биліктің негізгі құндылығына айналатынын егжей-тегжейлі қарастырайық.

Мемлекеттік тұрақтылық мемлекетті басқарудағы болжамдылық пен тәртіпті білдіреді. Тұрақты мемлекетте заңдар мен ережелер дәйекті түрде қолданылады, билік органдары құқықтық өріс шеңберінде әрекет етеді, ал азаматтардың құқықтары мен бостандықтары қорғалады. Бұл қоғамның барлық мүшелері үшін ұзақ мерзімді жоспарлау мен болашаққа деген сенімділікке жағдай жасайды [270].

Тұрақтылықты сақтауда билік шешуші рөл атқарады. Мысалы келтіре кетсек:

1. Заңның үстемдігін қамтамасыз ету: заңдар әділ және барлық азаматтарға бірдей қолданылуы керек. Заңның үстемдігін қамтамасыз ету әділетті және тұрақты қоғамның негізін құрайтын негізгі құндылық. Заңның үстемдігі барлық азаматтар мен институттар, соның ішінде Үкімет бірыңғай құқықтық тәртіпке бағынуға міндетті екенін білдіреді. Бұл қағида мемлекеттік биліктің заң шеңберінде әрекет етуін және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының озбырлықтан қорғалуын қамтамасыз етеді.

Заңның үстемдігі барлығының заң алдындағы теңдігін қамтамасыз етеді. Ешқандай жеке немесе саяси мүдделер ешкімді заңнан жоғары қоя алмайды. Әділ сот талқылауы мен сот төрелігінің негізін құрайды. Заңның үстемдігі

қағидаттарына негізделген заңдарға Конституцияда және басқада елдегі заңда бекітілген құқықтар мен бостандықтар кіреді. Бұл азаматтарды олардың жеке өмірі мен қызметіне ерікті араласудан қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, Заңның үстемдігін қамтамасыз ету биліктен сот жүйесінің ашықтығы, есептілігі және тәуелсіздігі қағидаттарын сақтауды талап етеді. Билік тек заңдарды әзірлеп, енгізіп қана қоймай, олардың орындалуын мысалмен көрсетуі керек. Онсыз қоғам заңды нигилизммен және мемлекеттік билік институттарына сенімсіздікпен бетпе-бет келу қаупі бар [271].

Сонымен, заңның үстемдігі биліктің құндылығы ретінде әр азаматтың құқықтары құрметтелетін және қорғалатын әділ, тұрақты және гүлденген қоғам құрудың негізі болып табылады.

2. Экономиканы басқару және дамыту: Тұрақты экономика жұмыссыздық пен кедейлік деңгейін төмендетеді, бұл өз кезегінде әлеуметтік тұрақтылықты нығайтады. Экономика халықтың әл-ауқатының деңгейін, саяси жүйенің тұрақтылығын және дамудың стратегиялық перспективаларын айқындай отырып, кез келген елдің өмірінде шешуші рөл атқарады. Экономиканы басқару және дамыту биліктің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Экономиканы тиімді басқару-мемлекеттің тұрақты жұмыс істеуінің негізі. Көптеген азаматтар үшін экономикалық әл-ауқат билік әрекеттерінің сәттілігінің негізгі көрсеткіші болып табылады. Ол ЖІӨ-нің тұрақты өсуін, төмен инфляцияны, жұмыспен қамтудың жоғары деңгейін және өмір сүру сапасын жақсартуды қамтиды. Сауатты жоспарланған экономикалық саясат халықтың сенімін қалыптастыру және биліктің заңдылығын арттыру арқылы осы мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Экономиканы басқару және дамыту ол биліктің құндылығы ретінде табысы мен тұрақтылығын анықтайтын. Стратегиялық жоспарлауға, әлеуметтік әділеттілікке және жаһандық тенденцияларды есепке алуға негізделген тиімді экономикалық саясат мемлекеттің өркендеуіне және оның азаматтарының барлық жерде әл-ауқатына ықпал етеді. Осы тұста биліктің басты құндылығы еске түсіре кеткен жөн: «Азаматтардың қолайлы өмір сүруне жағдай жасау» [272].

Соңғы үш онжылдықта Қазақстан экономикасы жоспарлы кеңестік жүйеден нарықтық экономикаға айнала отырып, елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл трансформацияның маңызды факторы мемлекеттің өсуді ынталандырудағы және шетелдік инвестицияларды тартудағы белсенді рөлі болды. Еліміздің экспрезиденті Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіруге, қолайлы инвестициялық ахуал құруға және экономиканы әртараптандыруға бағытталған ауқымды реформалар жүргізілді. Қазақстан экономикасының дамуында инфрақұрылымдық жобаларға инвестициялар маңызды рөл атқарды. Үкімет «Нұрлы Жол» және «Қазақстан-2050» сияқты бірқатар ұлттық бағдарламаларды іске қосты, олардың мақсаты заманауи көлік және коммуналдық инфрақұрылым құру, сондай-ақ өңірлік дамуды қолдау болды [273].

Мемлекеттік саясат экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күшіне айналған отын-энергетикалық кешеннің дамуына баса назар аударды. Қазақстан мұнайдың, табиғи газдың және химиялық ресурстардың қомақты қорларына ие, бұл экспорттан түсетін табысты тез арттыруға мүмкіндік берді.

Билік, сонымен қатар іскерлік ахуалды жақсартуға және бизнес үшін әкімшілік кедергілерді азайтуға күш салды. Салық салу, стандарттау және лицензиялау саласындағы реформалар Қазақстанның шетелдік инвесторлар үшін тартымдылығына ықпал етті. Мемлекеттің экономикадағы рөлі де сынсыз қалған жоқ. Экономикалық даму көбінесе сыбайлас жемқорлықпен және ашықтықтың жеткіліксіздігімен қатар жүреді деген пікірлер бар. Соған қарамастан, Қазақстанның экономикалық трансформациясындағы биліктің рөлі шешуші болып қала береді, ал оның одан арғы іс-қимылдары болашақта елдің даму траекториясын айқындайтын болады. Осылайша, Қазақстанның экономикалық дамуындағы мемлекеттің белсенді және мақсатты рөлі біздің еліміздегі биліктің құндылығын көрсетудің маңызды көрсеткіші болды [274].

3. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету: сыртқы және ішкі қатерлерден қорғау азаматтардың қауіпсіз өмір сүруіне жағдай жасайды.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттің негізгі функцияларының бірі және биліктің ажырамас құндылығы болып табылады. Жаһандану, оқшаулану және терроризмнен кибершабуылдарға дейінгі әртүрлі қауіптердің күшеюі жағдайында бұл функция тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтау үшін орталық болады. Біз қауіпсіздіктің биліктің құндылығы ретінде қалай қабылданатынын, оны қамтамасыз ету үшін қандай механизмдер жұмыс істейтінін және қоғамның осы шараларға қалай жауап беретінін қарастырамыз. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету биліктің заңдылығының негізіне айналады: егер мемлекет өз азаматтарының қауіпсіздігіне кепілдік бере алмаса, оның беделі мен билігіне күмән келтіруге болады [275].

Қазақстанда қауіпсіздік тақырыбы азаматтарды қылмыстан және сыртқы қауіптерден қорғау ретінде ғана емес, әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету ретінде де айқындалады. Мемлекет алдында тұрған негізгі сын-қатерлерге мыналар жатады:

- Әлеуметтік наразылықтар: экономикалық және әлеуметтік қиындықтар наразылық сезімдерін тудыруы мүмкін. Билік тұрақсыздықты болдырмау үшін мұндай жағдайларға жедел әрекет ете алуы керек.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету маңызды құндылық ретінде түсінеміз. Алайда, азаматтар билік қабылдаған шектеу шараларға әр түрлі жауап беруі мүмкін. Бір жағынан, қатаң қауіпсіздік шараларын қолдау заңсыз әрекеттер немесе қауіптер жағдайында қатты қажеттілік танытады. Ал екінші жағынан, биліктің шамадан тыс араласуы адам құқықтарын шектеуі мүмкін [276].

Қазақстандық қоғам бірте-бірте белсенді саясатқа араласа бастауда және көптеген азаматтар биліктен қауіпсіздікті қамтамасыз етуді ғана емес, оны саясат пен әлеуметтік салада есепке алуды да күтуде.

Қазақстандағы биліктің құндылығы ретінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету өз мемлекетін тұрақтандыру мен нығайтудың негізгі аспектісі болып табылады. Ішкі және сыртқы сын-қатерлерді ескере отырып, Қазақстан Қауіпсіздік пен адам құқықтарын қорғау арасындағы оңтайлы теңгерімді табуы қажет. Бұл азаматтардың құқықтары құрметтелетін және олардың қауіпсіздігіне кепілдік берілетін тұрақты қоғам құру үшін негіз болады. Елдің тұрақтылығы мен өркендеуі билік қабылдаған шараларға ғана емес, сонымен бірге қауіпсіз және әділ қоғам құру процесіне азаматтардың сенімі қатысуына да байланысты.

4. Әлеуметтік келісімді сақтау: билік қоғамның әртүрлі бөліктері арасындағы диалогқа ықпал етуі, азшылықтардың құқықтарын құрметтеуі және барлық азаматтардың игілігі үшін жұмыс істеуі керек. Әлеуметтік келісім кез келген мемлекетте, әсіресе Қазақстан сияқты көпұлтты және көп мәдениетті елдерде іргелі құндылық болып табылады. Этностардың, мәдениеттер мен діндердің алуан түрлілігі биліктен халық арасында бейбітшілік пен келісімді сақтау мәселесіне ерекше көзқарасты талап етеді [277].

Қазақстандағы билік әлеуметтік келісімді қамтамасыз етуде және қолдауда шешуші рөл атқарады. Келесідей қадамдардан көрсек болады:

1. Көпмәдениеттілік арасындағы сыйластық: Қазақстандағы мемлекеттік бағдарламалар мәдени әртүрлілікті қолдауға және әртүрлі этникалық топтар арасында өзара сыйластыққа бағытталған.

2. Ұлтаралық диалог институттары: этносаралық және конфессияаралық диалогты нығайту болып табылатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сияқты мамандандырылған институттар құрылды.

3. Әлеуметтік бастамалар мен жобалар: көптеген мемлекеттік және қоғамдық жобалар азаматтарды қоғамға белсенді қатысуға ынталандырады, бұл сенім мен өзара түсіністік атмосферасын құруға ықпал етеді [278].

Әлеуметтік келісімді сәтті жүргізу үшін әлеуметтік және экономикалық жағдайлар да маңызды. Экономикалық тұрақтылық, білім мен денсаулыққа қол жетімділік және әділдік саясаты әлеуметтік сенімнің негізін құруда маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік келісім Қазақстан билігінің құндылығы ретінде терең тамырға ие және осы бірегей елдің даму ерекшеліктерін көрсетеді. Әр түрлі топтардың бейбіт қатар өмір сүруі мен интеграциясын қолдау кешенді тәсілді және қоғамның барлық топтары арасындағы тұрақты диалогты талап ететін мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып қала береді. Бұл бағыттағы табыс тек ішкі тұрақтылыққа ғана емес, Қазақстанның халықаралық беделіне де ықпал ететін болады. Оны қамтамасыз еткен Президенттік институт және осы институтқа көп жауапкершілік түседі себебі биліктің негізгі күші Президент билігіне негізделген.

Осы тұста Қазақстанда қалыптасқан Президенттік басқару туарлы айту маңызды, себебі Конституциямыздың бірінші бөлімінің 2-ші бабында көрсетілгендей: «Қазақстан Республикасы президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет. Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін

қамтамасыз етеді. «Бұл Қазақстан Республикасының территориялық құрылымында басқа ұлттық мемлекеттік бөлшектердің жоқтығын, мемлекеттің басшысы - Президент болып табылатындығын көрсетеді [279].

Президент тек халқының бірлігінің символы мен кепілі болып қана қоймай, саяси биліктің де кепілі болуы тиіс. Президент мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының жүзеге асуын, Парламент және басқа да мемлекеттік билік тармақтарының арасында саяси дағдарыстың болмауын қадағалайды. Халық алдында билік органдарының жауапкершілігін қамтамасыз етуін қарайды, белгілі Конституция жағдайларымен Президент Парламентті таратуға, Өкіметтің жұмысын тоқтатуға өздеріне жүктелген функциясын атқармаған жағдайда алып тастауға құқылы. Парламенттің немесе өзінің шешімімен Өкіметтің мүшелерін жұмыстан шығаруға, маслихаттың келіспеушілік ұйғаруымен әкімдерді орындарынан босатуға құқы бар. Конституцияға өзгерістер мен қосымша түзетулер енгізуге тек Президент құқылы. Халықтың жеке бас бостандықтары мен құқықтарын қамтамасыз ету мақсатында шаралар қолдануға құқылы [280].

Мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, этникаралық келісімді сақтау, елінің мүддесін қорғай алатын Президентті сайлау халқының саналы таңдауын қажет етеді.

Президенттік институт Қазақстанның тәуелсіздік белгілерін қалыптастыруда негізгі шешім болды. Сыртқы саяси қарым-қатынастар жүйесін қалыптастыру, әлемдік қауымдастықта шет мемлекеттермен байланысты тереңдету, тәуелсіз мемлекеттің негізгі атрибуттары болып табылады. Қазақстан тәуелсіз мемлекет болып қалыптасқаннан сыртқы саяси қарым-қатынастың концепциясы қаланды, басқа мемлекеттермен халықаралық байланыстар қалыптасты. Осындай күрделі саяси өзгерістерді қалыптастырып, дамытуда Қазақстан өзіндік қиыншылықтарға кездесті. Сондықтан шет мемлекеттерде еліміздің өкілеттілік байланыстарын орнатуды қажет етті. Сыртқы елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнату органы өзінің елін халықаралық аренада суверенитетін, қауіпсіздігін қорғайтын – саяси, әскери, экономикалық, экологиялық аспектілерін іске қосуы керек болды. Халықаралық өзекті мәселерді шешуге араласуда Қазақстан өзінің бағытын анықтау, халықаралық қауымдастықта қандай рөл атқаратындығын анықтау уақыт талабы болды [281].

Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі мақсаты сыртқы жағдайлардың Қазақстан дамуына ықпалын іске асыруда экспрезидент Н.Ә. Назарбаевтың қабылдаған стратегиясы егеменді Қазақстанның дамуына жоғары жетістіктерге жетуге септігін тигізді. Мемлекеттің территориялық біртұтастығын, халқының егемендігін сыйлау принципі халықаралық әлемдік тәртіпті сақтауда белсенділік танытып отыр. Бүгінгі таңда бізді алаңдатып отырған аймақтық қақтығыстар жалпы тұрақтылық пен қауіпсіздігімізді сақтауда қырағылық танытуды қажет етеді. Орта Азияға деген сенімділікті арттыру мақсатында Қазақстан президентінің ұйымдастыруымен бірнеше дөңгелек үстелдер, диалогтар, саммиттер өткізілуде. Жер бетіндегі бейбітшілікті тек әскери блок

құру арқылы емес, халықаралық дипломатиялық институттарын нығайтып, толықтыру арқылы жетуге болатынын түсіндірді. Мемлекетті қорғай алатын республиканың әскери күшін құру тәуелсіздіктің негізгі элементі болып саналады. 1992 жылы 7 мамырда Қазақстан Республикасының Қарулы күшін құру туралы заң қабылданды. Республиканың қарулы күшінің құрылысы ел жүргізіп отырған саясатқа сай болу үшін әскери доктрина құру қажет болды. Бұл ұлттық қауіпсіздік мемлекетінің концепциясының құрамдас бөлшегіне айналды [282].

Президенттік институт тек саяси конъюктурасымен ғана емес, елдің экономикалық жағдайы мен дәстүрі, ұлттық психологиясы мен мемлекеттің халықаралық аренада алатын орнымен анықталады. Президенттік институт біріншіден конституциялық институт болып табылады, үнемі экономикалық, әлеуметтік, саяси халықаралық жағдайлардың өзгеруімен толықтырылып, дамып отырады.

Жартылай президенттік республика: 1993 жылғы конституция бойынша ҚР президенті мемлекет басшысы және біртұтас атқару билік жүйесін басқарды.

1995 жылы ҚР конституциясында көрсетілгендей: «Республиканың президенті халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, конституцияның мызғымастығының, адам азамат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі», «республика президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді» [266, 48 б.].

Қолда компасың немесе жол іздеп табар біліктілігің, танымың болмаса адасуың түк емес. Әзірге адастырмас компас бар. Ол конституциямыз» [283] - деп экспрезидентіміз көрсеткендей конституция халық үшін ашық та, анық жолдың таптырмас өзегі болып қызмет жасауы керек.

Тәуелсіз мемлекеттің негізгі міндеті-ұлттық және басты құндылығы қауіпсіздікті қамтамасыз ету, территориялық тұтастықты сақтау.

Президенттік билік институтын енгізу қоғамдық-саяси жүйенің жедел дамуына ықпал етті. Қазақстан «саяси теорияда өтпелі кезең күрделілігі мен әлеуметтік қайшылықтардың өткірлігі, бір жағынан, қоғамның билікті бақылауы мен парламент институттарының әлсіздігі, екінші жағынан, президент билігін күшейтуге объективті түрде ықпал етеді деген пікір бар. Ол ұлттық символға, саяси жүйенің ең маңызды нышанына, орталық тілегіне айналады. Осы ретте президент қоғамнан, партиялардан, парламенттен және барлық билік институттарынан жоғары тұрып, олардың жұмысын үйлестіріп және бағыттап отырады. Сондықтан да төтенше жағдайларда ол конституцияның бірден-бір кепіліне және мемлекеттік егемендіктің нақты көрінісіне айналады» [283, 94 б.] - деп көрсетті.

Осы тұста қазіргі Қазақстандағы билікті талдағанда Н. Назарбаевты атамау мүмкін емес.

Нұрсұлтан Назарбаев 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстанның Президенті болды және 2019 жылы қызметінен кеткенге дейін

осы қызметте ел басқарды. Оның билігі елдің кеңестік республикадан жоспарлы экономикадан, нарықтық экономикасы бар тәуелсіз мемлекетке айналу кезеңін қамтиды [284].

Назарбаевтың билігінің басты құндылығының бірі – Қазақстанның тәуелсіздігін нығайту болды. Билікте болған алғашқы жылдары ол халықаралық дипломатиялық қатынастар орнатып, көптеген елдермен экономикалық ынтымақтастық орнатты, бұл Қазақстанға әлемдік аренада өз орнын алуға мүмкіндік берді. Осының арқасында ел Орталық Азиядағы маңызды ойыншы бола отырып, экономикалық оқшауланудан құтылды.

Ел ішінде Н. Назарбаев жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуге бағытталған бірқатар экономикалық реформалар жүргізді. Ол айтарлықтай шетелдік инвестицияларды тарта алды, әсіресе мұнай-газ секторына, бұл экономикалық өсуге ықпал етті. 1993 жылы ұлттық валюта, теңге енгізу елдің қаржылық тәуелсіздігін нығайтудағы маңызды қадамдардың бірі болды. Елдің жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) едәуір өсті, ал Қазақстан Кеңес Одағының артта қалған Республикасынан аймақтағы ең жылдам дамып келе жатқан елдердің біріне айналды. Оның басқаруында көп этникалық жағынан алуан түрлі елдегі саяси тұрақтылықты сақтауға ықпал етті. Н. Назарбаевтың басты еңбегінің бірі ішкі және сыртқы сын-қатерлерге төтеп бере алатын мығым мемлекеттің қалыптасуы болды. Қазақстан халықаралық ұйымдар мен бастамалардың белсенді қатысушысы болды. Назарбаев Еуразиялық экономикалық одақ сияқты маңызды халықаралық жобалардың бастамашысы болды. Сондай-ақ, еліміз БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің уақытша мүшесі мәртебесіне қол жеткізді және ядролық қарусыздану әрекеттері үшін жаһандық деңгейде танылды [285].

Тәуелсіздік және Назарбаев – бұл екі ұғым қазақ халқының бір-бірінен ажырамас, бір-бірін толықтыратын жетістіктер мен табыстардың, арман-мұратын жүзеге асырушы тоғысы деп атауға мүмкіндік береді. «Уақыт қарқыны зымыран, күні кеше өткен сияқты уақиғалар бүгінде тарих беттеріне айналыпта үлгерді. Бұл жаңа мемлекет пен қоғамның дүниеге келуінің азапты толғаққа толы, сонымен бірге ғаламат сәті еді. Сол сәт әлі аяқталған жоқ, бірақ ең қиын жылдар артымызда қалды, сондықтан да мен еліміздің еңсесі биіктей беретіне сенемін» [286] - деуі болашағына нық көзімен қараған, президенттің сөзі мемлекеттің болашағының өркендеуіне сенімділігінің белгісі. Тәуелсіздіктің табыс пен жетістіктің ешқашан өзі келмейтінін, халқын енжарлықтан оятып, қиыншылықсыз еш нәрсенің оңайлықпен орнамайтындығын халқына жеткізе білді. Тек саяси тұрақтылықты сақтаған жағдайда ғана, кез келген қиыншылықты саналы түрде шешіп, соның жеңісін көруге болатынын ескертті.

Қазақ халқының тарихын жақсы білетін президент, оның тамырын бәйтерекке теңеп, өз халқының қалыптасуын сақ, ғұн, түрік ұрпағының қара шаңырағы ата-жұртымызды сақтап қалған халық деп түсіндіреді. Бұл тарихи шежірені білу – өткеніміз бен бүгінімізге, ертеңімізді ойлау арқылы таразылау. «Біздің туымыз – тәуелсіздік, тілегіміз бейбітшілік, тыныштық»-деп халқының

жауапты кезеңінде парасаттылық пен саналық танытты. Жалғыз ғана отанымыз тәуелсіз Қазақстан екенін, тәуелсіздікті баянды қылу жолында, ел қуатын арттырып халықаралық қауымдастықтың алдында абыройға кенелуіміз – президенттің еліне деген жауапкершілігі. Қазақстан егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының бағыттарын анықтады. «Басқа елдерге сабақ, үлгі бола алатындай Қазақстан дамудың өзіндік дұрыс жаңа үлгісін таңдады. Егеменді Қазақстан құруда батыстың оң тәжірибесін ескере отырып, азиялық дәл мен мәдениетінің дәстүр ерекшелігіне көңіл бөлді, әсіресе демократияға байланысты» [287] - деп көрсеткен бағасынан президенттің басқаруда өзіндік моделінің қайталанбас ерекшеліктері көрінеді.

Президент саясатының ерекшелігі ешкімге ұқсамайтын, өзіндік десе де болады саяси маңыздылығы бар тәсілді қолдану саясатын анықтауында. Қазақстанның өз жолы, өз болашағы бар дей отырып, Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатын дербес жүргізіп, ашық қоғамдық заң негіздерін құрды. Қазақ халқының жүздеген жылдар ішінде армандаған мемлекеттілігін орнатты, дәстүріміз бен тілімізді дамытуға мүмкіндік салды. Қазақ ұлтының мүддесін терең біліп, Қазақстан халқын топтастыратын елдегі демократиялық өзгерістерді тереңдету мақсатында көппартиялы жүйе құруды қалаған саясаткер, негізгі саяси мақсаты тұрақтылықты орнату. «Демократиялану – жақсы ахуалды білмейтіндер тез болатын процесс деп ойлайды негізінде ол ұзаққа созылатын процесс. Қоғам мен адам өмірінің барлық саласында туындап жататын міндеттер комплексін шешімдейтін үздіксіз процесс. Демократия жарлықпен орнатылмайды. Оны бастан кешіру арқылы жүзеге асырылады» [288, 103 б.] - деп адам санасын азат ету, адам жанына еркіндік дарыту алдымызда тұрған күрделі міндет екенін айта отырып «өткеннің қатесін қайталамас үшін тәжірибе керек. Адамның ең жақсы тәлімгері-өз басынан өткен қиындықтары» [288, 104 б.] - деп көрсетеді.

Н. Назарбаев қазіргі Қазақстанның қалыптасуында оның билігінің қарама-қайшы бағалауларына қарамастан шешуші рөл атқарды. Ел экономикалық өсуде, инфрақұрылымдық дамуда және халықаралық ынтымақтастықта айтарлықтай жетістіктерге жетті.

Тәуелсіздікті орнықтыруда және дамытуда қандай саяси әрекеттер жасау керектігін жүйелі түрде іске асыруда. Саяси билік тәуелсіздік жолында қол жеткізген маңызды саяси жетістіктеріне мыналарды жатқызу қажет:

- Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы;
- даму бағыттарын айқындауы;
- президенттік басқару жүйесіне тән мемлекет;
- әлеуметтік, экономиканың дамуды жаңаша нарық экономикасына негізделген жолға бағыттауы;
- шет елге Қазақстанды тәуелсіз мемлекет ретінде мойындатуы; 1992 жылы 2 наурызда Қазақстан БҰҰ-на мүшелікке қабылдануы [289].

Қорытындылай келе Н. Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстандағы билігі күрделі және қарама-қайшы пікір қалдырды, бір жағынан экономика, әлеуметтік тұрақтылық, қауіпсіздік тамтамасыз етуде және халықаралық

қатынастар саласындағы маңызды жетістіктермен ерекшеленді, екінші жағынан басқарудың авторитарлық стилі үшін сынға алынды.

Н. Назарбаевтың билігінен кейін Қазақстан жаңа саяси ландшафтқа тап болды. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстандағы билігі елдің саяси эволюциясындағы шешуші сәт болып табылады. Қасым-Жомарт Тоқаевтың билікке келуі елеулі өзгерістерді білдірді.

Тоқаев өтпелі кезеңде Президент болды, бұл көбінесе саяси тұрақсыздықпен сипатталады. Тоқаев өзінің көшбасшылығын растау қажеттілігі мен өзінен бұрынғы Назарбаев мұрасын құрметтеу арасында маневр жасауға мәжбүр болғанын білдірді.

Тоқаевтың билігі прагматизммен және қазіргі сын-тегеуріндерге шынайы көзқараспен сипатталады. Қазақстан Тоқаевтың басшылығымен Ресей, Қытай, АҚШ және Еуропалық Одақ арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, көпвекторлы сыртқы саясатты қолдауды жалғастыруда. Бұл елге инвестициялар мен серіктестіктерді тарту арқылы халықаралық аренада маңызды ойыншы болып қалуға мүмкіндік береді [290].

Биліктің сабақтастығына қарамастан, Тоқаев реформалар мен модернизацияға деген ұмтылысын көрсетті. Экономикалық даму, саяси еркіндік және ұлтаралық қатынастар мәселелері таяу жылдардағы Қазақстанның болашағын айқындайтын негізгі сын-қатерлер болып қала береді. Биліктің құндылығы тұрғысынан оның билігінің бірнеше аспектілерін қарастыруға болады.

Біріншіден, Тоқаев биліктің сабақтастығы жүйе аясында Президент болды. Тоқаевқа алдыңғы көшбасшыны құрметтеу мен өз реформаларын енгізу арасындағы тепе-теңдікті сақтау міндеті тұр. Философиялық тұрғыдан мұны мемлекеттің жеке басы мен эволюциясы мәселесі ретінде түсінуге болады: жаңа көшбасшы биліктің негізін бұзбай, «өзін» қалай қалыптастырады неген сұрақ тұратыны анық.

Екіншіден, Тоқаевтың билігі ашық басқару формаларына көшуді білдіреді. Бұл өзгеріс үкімет пен азаматтар арасындағы терең диалогқа біртіндеп шабыт беруден тұрады. Философиялық тұрғыдан осы жағдайды Гегельдің диалектикасымен түсіндіруге болады: дискурстардың қарама қайшылықтары арқылы жаңа сапалы түрде басқа синтез пайда болады, яғни адал және тиімді басқаруға қабілетті жаңартылған саяси құрылым келеді.

Үшінші аспект биліктің заңдылығы мәселесі. Тоқаев биліктің әділдігі мен экономикалық жағдайды жақсартуға бағытталған реформалар жүргізу арқылы мемлекеттік институттарға деген сенімді нығайтуға ұмтылады. Мұндағы заңдылықты «әлеуметтік келісім» туралы айтқан Руссоның объективі арқылы түсіндіруге болады: «билік халық алдындағы міндеттерін ерікті түрде мойындауына негізделген кезде шынайы күшке ие болады» [291] - деген мағына.

Айта кететін маңызды мәселе билік ұғымы. Вебер класификациясы бойынша Назарбаевтың харизматикалық билігінің легитимділігі Тоқаевқа автоматты түрде берілмейді. Тоқаевқа маңызды мәселелер шеше отырып,

Қазақстандық қоғамның өзекті мәселелерін түсіну негізінде өзіндік легитимділікті қалыптасуы қажет. Ондай легитимділікті 2022 жылғы қаңтар айындағы наразылықтары сияқты дағдарыс кезіндегі шешуші әрекеттері оның тәртіпті сақтау үшін күш қолдануға дайын екендігін көрсеткендігін халық алдында беделін көтерді [292].

Қазіргі Қазақстанның билігі Гоббстың қоғамдық келісім теориясы туралы ойға жетелейді. Гоббс қауіпсіздік пен тәртіп үшін азаматтар егеменді биліктің пайдасына белгілі бір бостандықтардан бас тартады деп сендіреді. Тоқаевтың президенттігі тұрақтылық пен біртіндеп реформаларға баса назар аудара отыр. Осылайша, бұл әлеуметтік келісім-шарт әділ болып қала ма деген сұрақ туындайды. Қазақстан азаматтары қауіпсіздік пен экономикалық дамудың артықшылықтарын шынымен пайдалана ма, әлде саяси еркіндікпен пен әлеуметтік әділеттілік жәй сөз болама? [293].

Тоқаевтың билігін талдауда, сонымен қатар Макиавеллидің көшбасшылық принциптерін қарастыруға болады. Макиавелли, билікті халық жақсы көріп оған қоса сыйлауы қажет деген. Ал егер ол екеуі де бола алмаса, билеушінің сүйіспеншілігінен гөрі қорқуы жақсы деп мәлімдеді. Тоқаевтың Қазақстанның күрделі саяси жүйесіндегі тұрақтылықты сақтаудағы көзқарасы осы философияға негізделуі мүмкін. Ол бақылауды сақтау үшін жеткілікті құрмет пен қорқынышқа қол жеткізу үшін билік жүйесін мұқият бақылауы керек, сонымен бірге қоғамдық келіспеушілікті тудыруы мүмкін ашық деспотизмге бармағаны дұрыс.

Қазіргі Қазақстандағы билікті талдауда диалектикалық тұрғыда қайшылықтарды шешу үшін дәлелдеу әдісі – сабақтастық пен өзгерістердің, билік пен реформалардың, орталықтандыру мен орталықсыздандырудың өзара байланысын ашады. Тоқаевтың Президенттігі Назарбаевтың көп жылғы билігінің жалғасын да, одан кетуін де білдіреді. Бір жағынан, Тоқаев ішкі және сыртқы істердегі тұрақтылықты сақтай отырып, Назарбаев саясатының көп бөлігін сақтап қалды. Мұндай сабақтастық инвесторларға сенімділік береді және стратегиялық серіктестіктерді қолдайды, мысалы, Ресеймен, Қытаймен және Батыс сияқты елдермен. Керісінше, Тоқаев сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге, сот жүйесінің мүмкіндіктерін кеңейтуге және саяси плюрализмді ынталандыруға бағытталған елеулі реформаларды бастады. Бұл өзгерістер алдыңғы режимнің автократиялық тенденцияларынан алшақтауды білдіреді, бұл қатаң бақылаудан сақтықпен саяси ландшафтқа диалектикалық тұрғыда ауысуды көрсетеді [294].

Тоқаевтың билігін дәстүрлі авторитарлық моделін еңсеретін және биліктің шынайы жетістіктері мен қоғамдық сенімді құрметтеуге негізделген неғұрлым әділ және ашық нысандарына ұмтылатын маңызды өтпелі кезең ретінде қабылдауға болады. Оның билігінің шынайы құндылық мәні оның Қазақстанның өзгермелі әлеуметтік-саяси контекстінде осы аспектілерді қалай теңестіретінінің нюанстарында ашылуы мүмкін.

Қазақ қоғамында билік қатынастарын дамытудың тарихи дәстүрлері, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуының жаңа билікті қалыптастыруда кейбір

тұстарын үлгіге алу қажет. Оған мысал Платонның «мемлекет» еңбегіндегі тұжырымдамасы. Онда ол «неге Рим империясы ұзақ өмір сүруде, оның көршілес мемлекеттері бір ғасырдан кейін құлап жатады. Соған себеп ол мемлекеттердің дұрыс яғни қоғам құндылықтарына негізделген билік жүйесін құра алмағандығында деген болжам жасауға болады [294, 72 б.]. Бізде осы Платонның тұжырымдамасын негізге алып, қазіргі таңда Қазақстанда билік жүйесін реформалау процесінде өзіміздің дәстүрлі билік жүйесін қайта қолдану зерттеу жүгізе отырып мәлімдеме жасай аламыз [295].

Дәстүрлі қазақ мәдениеті мен биліктің заманауи құндылықтарының синтезі ұлттық бірегейлікті нығайтуға және елдің тұрақты дамуына ықпал етеді. Қазақстанның тәжірибесі жаһандану жағдайында дәстүрлерді сақтауға ұмтылатын басқа мемлекеттер үшін үлгі бола алады. Модернизация процесі дәстүрлі құндылықтардың сақталуы мен эволюциясымен тығыз байланысты. Билікке деген дәстүрлі құрмет мәдени негізделген патриотизм мен әлеуметтік келісімге айналады, бұл өз кезегінде жаңа билік құрылымдарының легитимділігіне ықпал етеді. Ұлттық мерекелердің, тілдің және әдет-ғұрыптардың жандануы қоғамның бірігуіне ықпал етеді.

Қазақ философиясында билік құндылықтары қоғамдық қатынастар мен мәдени құндылықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде билік әрқашан қоғамның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып, даналыққа, әділеттілікке және жауапкершілікке байланысты құндылықтармен қамтамасыз етілді. Бұл эсседе мен Қазақ философиясындағы билік құндылықтарының бірнеше аспектілеріне және олардың қазіргі қоғамға әсеріне тоқталамын [296].

Біріншіден, қазақ философиясындағы билік құндылықтары даналық пен білім қағидаттарына негізделген. Билік басқаруды білдіріп қана қоймай, дұрыс шешім қабылдау үшін даналық пен білімді қажет етеді. Қазақ мәдениетінде даналық әрқашан жоғары бағаланды, ал көшбасшылар қоғамның игілігі үшін әділ шешім қабылдауға қабілетті болу үшін білім мен тәжірибе алуға ұмтылды. Билік құндылықтарының бұл аспектісі қазіргі қоғамға әсер етеді, өйткені ол білім беру мен білімді жинақтау арқылы білім беру мен көшбасшылықты дамытудың маңыздылығын атап көрсетеді [297].

Екіншіден, әділдік Қазақ философиясындағы билік құндылықтарында шешуші рөл атқарады. Билік қоғам алдындағы жауапкершілікті көздейді және қоғамның әрбір мүшесіне әділ қарауды талап етеді. Қазақ мәдениеті әрқашан әділдік рухында болды, ал көшбасшылар өз субъектілерінің қажеттіліктері мен мүдделеріне назар аударуға тырысты. Қазіргі қоғамда биліктің бұл құндылығы әлі де маңызды болып қала береді, өйткені ол үкіметтен және басқа органдардан барлық азаматтарға әділ және тең қарым-қатынасты талап етеді [292, 101 б.].

Қазақстандағы билік феномені үлкен маңызға ие және тарихи, мәдени, саяси және әлеуметтік факторлардың күрделі өзара іс-қимылын қамтиды. Қазақстанда билікті түсіну мен көрсетуге дәстүрлердің, құндылықтардың және

қазіргі заманғы динамиканың бай гобелені терең әсер етеді. Осы тұста Қазақстандағы билік құбылысының негізгі аспектілерін айта кетейік:

1. Тарихи мұра – Қазақстан тарихы, оның ішінде оның көшпелі мұрасы және геосаяси ауысулар мен мәдени алмасулардың кейінгі кезеңдері билікті ерекше қабылдауға әкелді. Тайпалық көсемдердің мұрасы, әртүрлі империялардың әсері және Кеңес дәуіріндегі тәжірибе елдегі билік динамикасының контурын анықтады.

2. Көшбасшылық – Қазақстандағы билікті қабылдау көшбасшылық пен бедел ұғымдарымен тығыз байланысты. Басқару, бизнес немесе қоғамдық құрылымдар саласында билікке ие адамдар мен институттардан даналық, адалдық және халықтың әл-ауқаты үшін жауапкершілік сезімі пайда болады деп күтілуде.

3. Саяси басқару – тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстанның саяси ландшафты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Саяси биліктің шоғырлануы, президенттіктің рөлі, ресми институттар мен бейресми желілердің өзара әрекеттесуі елді басқару құрылымдарындағы билік динамикасының өзгеруіне ықпал етті.

4. Әлеуметтік-экономикалық ықпал – Қазақстандағы билік әлеуметтік-экономикалық ықпал объективі арқылы да қарастырылады, бұл ретте байлық, ресурстарға қолжетімділік және экономикалық саясат пен мүмкіндіктерді айқындау қабілеті сияқты факторлар маңызды рөл атқарады. Олигархиялық желілер, бизнес-конгломераттар және саяси және экономикалық биліктің байланысы Қазақстандағы билік құбылысын түсінуде шешуші рөл атқарады.

5. Мәдени және дәстүрлі аспектілер – көшпенділердің дәстүрлеріне, исламдық ықпалға және тарихи тұлғалардың мұрасына негізделген Қазақстанның бай мәдени мұрасы билік ұғымына ата-бабалардың сабақтастығы мен даналығын қастерлеу сезімін береді. Көшбасшылықтың дәстүрлі формалары, үлкендерді құрметтеу, мәдени құндылықтардың қазіргі билік динамикасымен тоғысуы биліктің қоғамдық түсінігін қалыптастырады.

6. Азаматтық қоғам және қоғамдық пікір – азаматтық қоғамның қызметі, қоғамдық дискурс және бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық пікірді қалыптастырудағы рөлі Қазақстандағы биліктің таралуы мен бақылауына әсер етеді. Адам құқықтары, сөз бостандығы және азаматтардың саясатты қалыптастыруға қатысуы туралы диалогтар билік пен есеп беру туралы кеңірек пікірталасқа ықпал етеді [293, 75 б.].

Сондай-ақ, қазақ философиясында билік құндылықтары отбасы мен қауым туралы дәстүрлі идеялармен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі билік әрқашан отбасылық және қауымдық қатынастар контексінде қарастырылды, олардың маңыздылығына көп көңіл бөлінді. Бұл құндылықтар қазіргі қоғам үшін де маңызды болып қала береді, өйткені олар қоғамдық қатынастардың, отбасы мен қоғамдастықты құрметтеу мен қолдаудың негізін қазақ мәдениетінің негізгі элементтері ретінде қалыптастырады [293, 84 б.].

Жалпы осы бөлімді қорытындылай кететін болсақ, қазақ философиясындағы билік құндылықтары қазіргі қоғам үшін маңызды әрі ықпалды болып қала береді. Олар қоғамды басқаруда даналық, әділеттілік, жауапкершілік, жанашырлық және отбасы мен қоғамдастықты қолдау қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл құндылықтар сыйластық, қолдау және ынтымақтастық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді және күш жаттығуларында үйлесімділік пен тепе-теңдіктің маңыздылығын көрсетеді. Олар сондай-ақ биліктің дәстүрлі қазақ құндылықтарын және олардың қоғамдық қатынастарды қалыптастыруға әсерін ескере отырып, басқару мен саясаттың заманауи үлгілерін дамыту үшін маңызды шабыт көзі бола алады.

Сонымен, үшінші тарауда біз қазақ қоғамындағы билік құндылықтары иерархиясының эволюциясын ашуға тырыстық. Біздегі билік туралы ілімдер ежелгі дәуірден бастау алатын бұрыннан келе жатқан дәстүрге ие, Қазақстанның билік туралы ойлардың даму тарихы, философиялық тұрғыдан әлі толық зерттелмеген болып табылады. Біз осы бөлімде мұндай олқылықтың орнын толтыруға тырысамыз. Бүгінгі таңда жекелеген философтардың, қоғам қайраткерлерінің бірқатар саяси идеялары белгілі, олардың идеялары бізге жетіп, қазақ халқының көптеген ұрпақтарының күрделі саяси мәселелерін шешудің ойларын, ізденістері мен тәжірибесін жеткізді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық жұмыста биліктің құндылықтық мәнін, билік феноменінің табиғатын, мәнін зерттеуге арналған шетелдік және отандық теориялар, концепциялар мен ілімдерге талдау жүргізілді. Теориялық тұжырымдарды әзірлеу және олардың негізінде билік пен құндылық құбылыстарын талдау тарихилық принципін, аксиологиялық әдістерді кеңінен жан-жақты қолданудың арқасында мүмкін болды: жұмыста қойылған міндеттерді шешу қоғамның жұмыс істеуі, қоғамдағы билік және құндылық жүйелері мәселелеріне арналған зерттеулерді терең игеру арқасында мүмкін болды.

Құндылық жүйелерінің қазіргі заманғы күресі өткір формаларға ие болады. Антиглобалистік тенденция, мәдениеттердің оқшаулануын сақтау әрекеттері және олардың бірлестіктерінің құндылық негіздері қандай болатындығы туралы даулар әртүрлі мәдениеттер арасында олардың нақты құндылық жүйелерімен қақтығыстар тудырады. Бұл жағдайда билік мәдени-құндылық қақтығыстарына белсенді араласатын күш ретінде әрекет етеді. Бұл жағдайда билік пен қоғамның құндылық бағдарларының арақатынасы мәселесінің практикалық өзектілігі жоғары. Биліктің құндылық ретіндегі табиғатын әлеуметтік-философиялық талдау жеке адамдар, ұйымдар, мемлекеттер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру үшін қажет және маңызды.

Диссертациялық зерттеу билік іргелі әлеуметтік құбылыс ретінде қоғамның құндылық құрылымына әсер ете ме, егер солай болса, оның құндылық жүйелеріне ықпалы қандай, мүмкіндіктері, тетіктері мен шекаралары қандай деген сұрақтарды тұжырымдайды. Бұл сұрақтар өте күрделі, олардың жауаптары бүкіл философия тарихында әр түрлі бағыттар мен теорияларды, ілімдерде беріледі.

Философиялық әдебиеттерде биліктің қоғамдағы құндылықтық жүйелерге ықпалын анықтауға байланысты үш бағыт қалыптасқанын көрсетуге болады. Бірінші бағыт – абсолютизм; ол қандай да бір әлеуметтік күштердің, соның ішінде биліктің құндылық саласына әсер ету мүмкіндігін толығымен жоққа шығарады. Екінші бағыт (мысалы, Ю. Хабермас) - құндылық жүйелері басқа субъективті қатынастар арқылы қалыптасады, басқаша айтқанда, құндылық жүйесі қоғамдастық, әлеуметтік жүйенің құрылымын белгілейтін және құндылық иерархияларының алуан түрлілігін қалыптастыратын адамдар арасындағы қатынастар арқылы қалыптасады. Үшінші бағыт (Ф. Ницше) - құндылықтар өздерінің мәні бойынша билікпен тығыз байланысты.

Жалпы осы бағыттарды негізге ала отырып, биліктің философиялық мәні мен табиғаты талданды. Бұл бағыттардан басқа жалпы философия тарихына шолу жасалды: Ежелгі Шығыс, антикалық дәуірден бастап заманауи теорияларға, қазақ ойшылдарының, қоғам қайраткерлерінің көзқарастарына биліктің құндылықтық мәні тұрғысынан талдау жасалды.

Билік – адам өмірінің әртүрлі аспектілерін қозғайтын және терең талдау мен сыни ойлауды қажет ететін көп қырлы тақырып. Биліктің философиялық проблема ретіндегі мәні оның табиғатын, көздерін, заңдылығы мен салдарын

зерттеу болып табылады. Билікті әртүрлі көзқарастардан, соның ішінде саяси, әлеуметтік және моральдық тұрғыдан қарастыруға болады.

Биліктің аксиологиялық факторының рөлін әлеуметтік-философиялық талдау қоғамның өзін-өзі растауы үшін, сондай-ақ оның ұзақ тарихи кезеңге тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін практикалық маңызы бар. Билік жүйесіндегі психологиялық факторға арналған зерттеулер жаңа жағдайларға бейімделу тәсілі ретінде мәдени бірегейлікті теңестіру тенденциялары жағдайында қоғамның әлеуметтік-мәдени бірегейлігін сақтау қажеттілігіне байланысты өткір мәселелерді шешудің қажеттілігімен ерекше өзектендіріледі.

Әр түрлі тарихи кезеңдердегі билік құрылымдары белгілі бір дәрежеде белгілі бір қоғамның аксиологиялық шкаласын көрсетті. Билік әрқашан өз өміріндегі барлық қоғамдар өздерінің ерекшеліктерін анықтайтын рөл атқаратын құндылықтарға назар аударуға ұмтылды. Тиімді билікті қалыптастыруға деген ұмтылыс әрқашан кез-келген қоғамды сақтау және оның болашақта өмір сүру инстинктімен анықталады деп айтуға болады.

Билік мәселесі әрқашан шиеленісіп отырады, бұл әлеуметтік-мәдени парадигманың өзгеруіне байланысты. Қазіргі кезеңде қазақстандық қоғамда саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени процестер тәуелді болатын әлеуметтік дағдарыстар кезеңдеріндегі билік тетіктерінің әрекеттерімен айқындалған процестерді зерттеудің, сондай-ақ қазақстандық қоғамның бірегейлігін сақтаудың маңыздылығы өзектендірілді. Билікті зерттеу қажеттілігі көбінесе басқарудың жаңа жүйелерін іздеуге, сондай-ақ қоғамдық өмірдегі бостандықтар ауқымын кеңейтуге байланысты.

Билік мәселесі әр қоғамның ерекшеліктерін тану тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге әр қоғам жасаған аксиологиялық көзқарастарға сәйкес шешілуі керек, бұл оны тарихи процестің субъектісі немесе объектісі ретінде орналастыруға жағдай жасайды. Бұл фактор жаңа әлеуметтік-мәдени парадигманың қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Биліктің белгілі бір түрін қоғам талап етеді, егер оның белгілі бір дәстүрлері, ережелері мен заңдары ұзақ тарихи кезеңде қалыптасқан болса, онда биліктің мазмұны оның негізгі элементтерінің арақатынасында ғана емес, сонымен бірге оның формалары мен деңгейлерінің өзара әрекеттесуінде де көрінеді. Биліктің аксиологиялық ерекшеліктерінде көрінетін түбегейлі өзгерістер – бұл билік өкілдері мен билік институттарының бастамалары жүзеге асырылатын тетіктерді қайта қалпына келтіру тәсілі.

Биліктің рухани-онтологиялық аспектілері оны мәжбүрлеу немесе басқару құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адамның терең қажеттіліктері мен ұмтылыстарының көрінісі ретінде көрсетеді. Билік адам өмірінің қасиетті және символдық жағын ашып, тәртіпке, үйлесімділікке және әділеттілікке деген ішкі ұмтылысты көрсетеді. Адамзат тарихында билікті жүзеге асырудың формалары әр түрлі болды, бұл әлеуметтік-саяси құрылымдардағы, мәдени және рухани құндылықтардағы өзгерістерді көрсетті. Осы әртүрлілікке қарамастан, биліктің барлық формалары белгілі бір мақсаттарға жетуге тырысады: тұрақтылықты

қамтамасыз ету, жеке адамдар мен қоғамның дамуына жағдай жасау, моральдық және этикалық нормаларды сақтау.

Рухани-онтологиялық көзқарастың объективі арқылы билікті түсіну оның табиғаты мен функцияларын тереңірек қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда билік тек саяси институт болуды тоқтатады және адамның өз тағдыры мен ұжымдық процестерді басқару қабілетінің символына айналады. Ол әділеттілік, жақсылық және шындық сияқты жоғары идеялар мен рухани мұраттарды білдіру құралына айналады. Осылайша, билік құбылысын рухани-онтологиялық талдау оның қоғам өміріндегі рөлі мен маңыздылығын түсінуге жаңа көзқарастар ашады. Билікті идеалдар мен рухани ұмтылыстардың объективі арқылы қарастыра отырып, оны жүзеге асыруды үйлестіру жолдарын табуға болады, бұл әділетті және тең құқықты әлем құруға әкеледі.

Қазіргі әлем үшін билікті рухани-онтологиялық тұрғыдан түсіну қажеттілігін түсіну маңызды, бұл оның деформациясы мен теріс пайдаланылуын болдырмайды. Шынайы рухани және этикалық принциптерге негізделген билік қоғамның тұрақты дамуы мен өркендеуінің кілті болады. Мұндай тұжырым биліктің көп өлшемді сипатын және оның рухани негіздері мен жүзеге асырылу формаларын терең түсіну және әлеуметтік-саяси процестерді жақсарту үшін зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Билік өркениеттік және әлеуметтік мәдени құндылықтар жүйесін бейнелеу және саяси институттандыру ретінде. Биліктің өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесінің қорытындысы қоғамның жұмыс істеуі мен тұрақтылығы үшін осы құндылықтардың іргелі маңыздылығына назар аударады. Өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтардың берік негізінде құрылған билік әртүрлі әлеуметтік топтар арасында келісім мен өзара түсіністікті қамтамасыз ете алады. Бұл құндылықтарға әділеттілік, сенім, заңдылық және әлеуметтік жауапкершілік сияқты элементтер кіреді. Биліктің өркениеттік құндылықтарына адам құқықтарын құрметтеу, қауіпсіздікті қамтамасыз ету және заңның үстемдігі жатады. Олар өркениеттердің тұрақтылығы мен дамуына ықпал ететін ұзақ мерзімді тарихи және мәдени дәстүрлерді көрсетеді. Оларды сақтамай, қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік келісімнің әлсіреу қаупі бар.

Жалпы нормалар мен этикалық стандарттар сияқты әлеуметтік-мәдени құндылықтар бірегейлік пен мәдени әртүрлілікті нығайтуға ықпал етеді. Олар күрделі және көп бөлімді қоғамда тиімді басқару және шешім қабылдау үшін қажетті тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік капиталдың негізін құруға көмектеседі. Осы құндылықтарды бекіту және сақтау билікке азаматтарға қауіпсіздік пен әлеуметтік әділеттілік сезімін қамтамасыз ете отырып, адал және жауапкершілікпен әрекет етуге мүмкіндік береді. Олар билік пен қоғам арасындағы сенімнің негізін құрып қана қоймай, билік құрылымдарының қолдауы мен заңдылығына ықпал етеді. Өркениеттік және әлеуметтік-мәдени құндылықтар жүйесін сәтті енгізу жүйелі тәсілді және билік пен азаматтық қоғам арасындағы тұрақты диалогты қажет ететінін атап өткен жөн. Жаһандану

және қарқынды өзгерістер жағдайында мұндай құндылықтар тұрақтылық пен дамуды сақтау үшін ерекше маңызды болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық аспектілері туралы қазақ халқының мәдениеті мен әлеуметтік құрылымын түсіну үшін осы құндылықтардың бірегейлігі мен маңыздылығын талдадық. Мұндай қоғамдағы билік қоғамдағы тәртіп пен келісімді сақтауға ықпал еткен терең құрмет пен моральдық принциптерге негізделген.

Біріншіден, дәстүрлі қазақ қоғамының аса маңызды құндылықтары ақсақалдарды құрметтеу және ата-бабаларды қастерлеу болды. Бұл аспектілер беделге ие және қоғамдастықтың игілігі үшін негізгі шешімдер қабылдаған ақсақалдарға құрметпен қарады. Ақсақалдар даналық пен мәдениеттің тасымалдаушысы болды, олардың пікірі айтарлықтай салмақты болды.

Екіншіден, өзара көмек пен ұжымшылдық құндылықтар жүйесінде басты рөл атқарды. Қазақтар бірлікті және өзара көмекті жоғары бағалады, бұл қоғамдық өмірді тиімді ұйымдастыруға және қиындықтарды жеңуге мүмкіндік берді. Бұл құндылықтар әлеуметтік байланыстарды нығайтуға және тұрақтылықты сақтауға ықпал етті.

Үшінші маңызды – әділдік пен адалдық принципі. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік әділ және адамгершілік негізінде әрекет етуі керек еді. Әділдік халықтың сенімі мен құрметін сақтаудың қажетті шарты болды.

Сонымен қатар, табиғатты құрметтеу және қоршаған ортамен үйлесімді өмір сүру қабілеті де биліктің маңызды құндылықтары болды. Табиғатпен тепе-теңдікті сақтау және оның ресурстарын ұтымды пайдалану қабілеті билеушінің маңызды қасиеттері болып саналды.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы биліктің құндылық аспектілері үлкендерді құрметтеуге, ұжымшылдыққа, әділеттілікке және табиғатпен үйлесімділікке негізделген. Бұл құндылықтар әлеуметтік құрылымды сақтауда шешуші рөл атқарды және тұрақты және гүлденген қоғамның қалыптасуына ықпал етті. Бұл құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа сақтау және беру қазақтардың дәстүрлі өмір салтының мәдени сабақтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етті.

Қазіргі Қазақстандағы билік қатынастарының дәстүрлі және жаңғырту құндылықтарын пайымдау мақсаты қойылды. Қазақстанның қазіргі билік қатынастарында елдің бірегей дамуын қамтамасыз ететін дәстүрлі және жаңғырту құндылықтарының синтезі жүріп жатқанын атап өту маңызды. Үлкендерді құрметтеу, ұжымшылдық және ұлттық бірегейлік сияқты дәстүрлі құндылықтар қоғамдық және саяси нормаларды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Олар халықтың сабақтастығы мен мәдени бірегейлігін сақтай отырып, тұрақтылық пен бірлікке негіз жасайды.

Алайда жаһандану мен технологиялық прогресс модернизациялық процестерге үлес қосып, шетте қалмайды. Жаңғырту құндылықтары инновацияларға ұмтылуды, халықаралық ынтымақтастыққа ашықтықты, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын күшейтуді қамтиды. Бұл құндылықтар демократияны дамытуға, экономикалық көрсеткіштерді жақсартуға және халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Дәстүрлі және жаңғырту құндылықтарының теңдестірілген үйлесімі Қазақстанға өзінің бірегейлігі мен мәдени мұрасын сақтай отырып, қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл құндылықтарды қоғамдық-саяси өмірде үйлестіру маңызды міндет болып қала береді, бұл елдің тұрақты дамуы мен өркендеуін қамтамасыз етеді.

Қазақ философиясында билік феномені қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымына терең енген құндылықтар мен түсініктердің алуан түрлілігін көрсете отырып, айтарлықтай орын алады.

Өз тарихында қазақ халқы Алтын Ордалардан, казак хандықтарынан және орыс империясынан бастап Кеңес дәуіріне дейінгі билік құрылымдарының әртүрлі әсеріне ұшырады. Әр кезең билікті, оның құндылықтарын және қоғам өміріндегі рөлін қабылдаудың қалыптасуына әсер етті. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің пайда болуы аймақтағы билік динамикасын өзгертті және басқару мен дамудың өзіндік моделін қалыптастырудың маңыздылығын атап өтті.

Қазақ философиясындағы билікті қабылдау тарихи, рухани, этикалық және әлеуметтік аспектілердің әсерінен қалыптасады, олардың әрқайсысы осы ұғымды жан-жақты түсінуге өз үлесін қосады.

Үйлесімділік пен тепе-теңдік: қазақ философиясы өмірдің барлық салаларында, оның ішінде билікті жүзеге асыруда үйлесімділік пен тепе-теңдіктің маңыздылығын атап көрсетеді. Биліктің құндылығы оның адам, қоғам және табиғи әлем ішіндегі тепе-теңдікті сақтау қабілетінде жатыр. Билік, егер ол даналық пен ұстамдылықпен қолданылса, болмыстың жалпы үйлесімділігіне ықпал ететін күш ретінде қарастырылады.

Көшбасшылық және батырлық: қазақ философиясында билік көбінесе көшбасшылық пен батырлыққа байланысты. Биліктің құндылығы қоғамның ұжымдық әл-ауқаты үшін адалдық, даналық және жауапкершілік сезімін көрсете отырып, батырлық қасиетпен байланысты. Көшбасшылар өз билігін жүзеге асыра отырып, батылдық, жанашырлық және әділеттілік сияқты ізгіліктерді бейнелеуі керек деп болжануда.

Руханият және төзімділік: қазақ философиясындағы күштің маңызы сыртқы көріністерден асып түседі және ішкі күш пен руханилықты қамтиды. Билік адамның ішкі төзімділігінің, оның моральдық компасының және рухани саламен байланысының көрінісі ретінде қарастырылады. Қиындықтарға төтеп беру, өз принциптерін қорғау және табандылық таныту қабілеті жеке күш контексінде жоғары бағаланады.

Құрмет пен өзара сыйластық: қазақ философиясында биліктің құндылығы құрмет пен өзара түсіністікпен тығыз байланысты. Билік позицияларын ұстанатындар өздерінің іс-әрекеттерімен, шешімдерімен және басқаларға деген көзқарасымен құрметке ие болады деп күтілуде. Өзара қарым-қатынас негізгі қағида ретінде атап өтіледі, өйткені билік қоғам тарапынан сыйластық пен қолдау үшін жауапкершілікті көздейді.

Этикалық басқару және әділдік: қазақ философиясындағы билік тұжырымдамасы этикалық басқару және әділеттілік қағидаттарымен тығыз

байланысты. Билік позициясын ұстанатын адамдардан этикалық нормаларды сақтау, әділеттілікті қамтамасыз ету және халықтың осал топтарының құқықтарын қорғау күтіледі. Биліктің құндылығы оның әділеттілік пен жалпыға бірдей игілік қағидаттарына сәйкестігіне байланысты.

Ата-баба даналығы мен дәстүрлері: қазақ философиясында ата-баба даналығына және билікті қабылдауға айтарлықтай әсер ететін дәстүрлі білімге үлкен мән беріледі. Дәстүрлі даналыққа, мәдени мұраға және үлкендерге құрметке негізделген билік қазақ халқының ұжымдық мұрасына басшылық, сабақтастық және байланыс көзі ретінде қарастырылады.

Қадір-қасиет: қазақ философиясындағы биліктің құндылығы қадір-қасиет пен ар-намыс ұғымдарымен тығыз байланысты. Билік жеке және ұжымдық қадір-қасиетті сақтау, сондай-ақ отбасының, қоғамның, халықтың ар-намысын қорғау құралы ретінде қарастырылады. Билікті жауапкершілікпен пайдалану арқылы адал мінез-құлық пен ар-намысты сақтау қазақ философиялық ойы үшін аса маңызды.

Адамдардың өзара байланысы: қазақ философиясы қарым-қатынас пен өзара тәуелділікке әсер ететін күш ретінде биліктің құндылығын қалыптастыра отырып, адамзат пен табиғат әлемінің өзара байланысын таниды. Билік оның өзара байланысты өмір салтына әсері аясында қарастырылады, оны қолданудың кең салдарын жауапкершілікпен басқару және есепке алу қажеттілігі атап өтіледі.

Қазақ философиясындағы билік феноменімен байланысты құндылықтар тарихи, рухани, этикалық және әлеуметтік өлшемдердің терең синтезін көрсетеді. Қазақ философиясындағы билікті жан-жақты түсіну жеке дербестік, коммуналдық динамика мен қазақ халқының дүниетанымын қалыптастыратын кеңірек моральдық-рухани негіз арасындағы күрделі өзара байланысты көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Риккерт Г. Философия истории. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – 204 с.
- 2 Лунь юй. Конфуций. Я верю в древность. – Москва: Республика, 1995. – 384 с.
- 3 Рубин В.А. Личность и власть в Древнем Китае. Отв.ред.: А.И. Кобзев. – М.: Восточная литература, 1999. – 384 с.
- 4 Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). Изд. 2-е, доп. – Москва: Ладомир, 1993. – 392 с.
- 5 Древнекитайская философия. Эпоха Хань. (Сост. Ян Хиншун) – Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 523 с.
- 6 Aristotle. The Works of Aristotle, 4 Volume. – Minneapolis: Franklin Library, 1978. – 468 p.
- 7 Платон. Государство. – М.: Наука, 2005. – 294 с.
- 8 Макиавелли Н. Государь (перевод с итальянского М. Юсима) – Москва: 2021. – 448 с.
- 9 Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Кн. 1., Москва: Партийное издательство, Институт Маркса–Энгельса, 1932. – 111 с.
- 10 Маркс К., Энгельс Ф. Том 05. Под редакцией Д. Рязанова. – Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930. – 265 с.
- 11 Монтескье Ш.Л. О духе законов. – Москва: АСТ, 2022 г. – 560 с.
- 12 Гоббс Т. Левиафан (перевод с английского А. Гутермана). – Москва: 2021. – 800 с.
- 13 Локк Дж. Два трактата о правлении. – Москва: Социум, 2021. – 634 с.
- 14 Цицерон. О государстве. – Москва: Издательство АСТ, 2022. – 429 с.
- 15 Августин А. О граде Божием. – Москва: АСТ, 2023. – 386 с.
- 16 Аквинский Ф. Сумма теологии. – Москва: АСТ, 2019. – 463 с.
- 17 Аль-Фараби. Трактаты об искусстве управления. – М: Генеральный директор, 2012. – 678 с.
- 18 Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. пер. с фран. А.Д. Хаютина. – М., 1998. – 322 с.
- 19 Ницше Ф. В. Воля к власти. пер. с немец. Е. Капьев. – Москва, 2019. – 608 с.
- 20 Дюверже М. Политические партии. – Москва: Гаудеамус, 2013. – 403 с.
- 21 Lasswell H., Caplan A. Power and society: A framework for political inquiry. – New Haven, 1950. – 325 p.
- 22 Taylor D. Michel Foucault Key Concepts. – New-York: Routledge, 2014. – 257 p.
- 23 Pansardi P. Power to and power over: Two distinct concepts of power. Journal of Power. – London: Routledge, 2012. – P.73-89.
- 24 Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – 176 с.

- 25 Моска Г. Теоретика правительств и парламентарное правление. – Москва: РИОР 2017. – 359 с.
- 26 Парето В. Трансформация демократии. – Москва: Мысль, 2012. – 268 с.
- 27 Бурдьё П. Социология политики. – М.: Logos, 1993. – 239 с.
- 28 Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
- 29 Easton D. The Political System, an Inquiry Into the State of Political Science. – New York: Routledge, 1953. – 456 p.
- 30 Луман Н. Власть. М., Мысль. 2001. – 234 с.
- 31 Parsons T. The concept of society: components and their relationships // THESIS. – No.2. – P. 94-122.
- 32 Абишев К.А., Хаидов А.А., Власть как ценность и власть ценности. – Алматы: Норма-К, 2012. – 340 с.
- 33 Almond G. Comparative Politics A Developmental Approach. – Ontario: Bytown Bookery, 1966. – 286 p.
- 34 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – Москва: Канон. 1996. – 543 с
- 35 Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ. – Москва: 2001. – 204 с.
- 36 Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. – Москва: КАНОН-пресс, 2000. – 259 с.
- 37 Хайдеггер М. Основные понятия метафизики: мир, конечность, одиночество. – Москва: СПб., 2013. – 590 с.
- 38 Генон Р. Духовное владычество и мирская власть. пер.с фр. Н. Тирос. – Москва: Беловодье, 2012. – 208 с.
- 39 Соловьев В.С. Власть и сила Т.2. – М., 1990. – 147 с.
- 40 Арндт Х. Истоки тоталитаризма. – Москва: Скрипториум, 2020. – 389 с.
- 41 Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – Москва: Текст, 1993. – 421 с.
- 42 Тойнби А.Дж. Исследование истории. Возникновение, рост и распад цивилизаций. – Москва: АСТ, 2009. – 537 с.
- 43 Франк С.Л. Духовные основы общества. – Москва: Республика, 1992. – 329 с.
- 44 Шпенглер О. Закат Европы. – Москва: Едиториал УРСС, 2019. – 437 с.
- 45 Дунаев Ю.А. Во власти самозванца. – Алматы: Первоуральск, 2017. – 203 с.
- 46 Зекрист И. Концепция власти. Философия политики и политологии. – М, 2012. – 186 с.
- 47 Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 292 б.
- 48 Валиханов Ч. Избранные произведения. – Москва: Наука, 1986. – 338 с.
- 49 Құнанбаев А. Қара сөздер. – Алматы: Алматыкітап, 2022. – 224 б.
- 50 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Т 1. – Санкт-Петербург: Карл Край, 1832. – 170 с.

- 51 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
- 52 Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И. Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2011. – 320 б.
- 53 Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства. – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016. – 350 с.
- 54 Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. – Алматы: Мектеп, 2002. – 224 б.
- 55 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. – Алматы: Yernar, 2011. – 740 с.
- 56 Ерофеева И.В. История Казахстана в западных источниках XII–XX в.в. 8 том. – Алматы: QazContent, 2019. – 312 с.
- 57 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы: Институт политологии, философии и религиоведения, 2013. – 374 с.
- 58 Рубин В.А. Личность и власть в Древнем Китае. Собрание трудов. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 384 с.
- 59 Лунь юй. Чжу Си, Чжу-цзы (Собрание сочинений древнекитайских мыслителей), – Т.1. – Пекин, 1957. – 467 с.
- 60 Сағиқызы А., Малик Г. Конфуцийшілдік және легизм билік феномені туралы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – 2024. – №2. – 23 с.
- 61 The Dao of Leadership: The Art of Leading with Wisdom and Compassion. – Somerville: Wisdom Publications, 2006. – 345 p.
- 62 Платон. Государство (перевод с древнегреч. В.Н. Карпова). – Москва: Эксмо, 2020. – 608 с.
- 63 Платон. Философское наследие. Сочинения Платон: В 3-х томах: Перевод с древнегреч. – Т.3. – М.: Мысль, 1971. – 685 с.
- 64 Платон. Диалоги. – М.: АСТ, 2023. – 255 с.
- 65 Plato. The Republic. translated by Benjamin J. – New York: Independently, 2020. – 248 p.
- 66 Aristotle. Metaphysics. translated by W.D. Ross. – New York: NuVision Publications, 2009. – 220 p.
- 67 Аристотель. Политика. – Москва: Эксмо, 2015. – 160 с.
- 68 Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4. – М. Мысль, 1983. – 644 с.
- 69 Мәлік Г., Абуова Ш. The phenomenon of power in the concepts of Aristotle and Plato // «Әл-Фараби» әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер журналы. – №1 (81), 2023. – 18-32 бб.
- 70 Цицерон. Тускуланские беседы пер. с древгреч. М.Л. Гаспаров. – Москва: ФТМ, 2017. – 264 с.
- 71 Соколов В.В. Средневековая философия. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.
- 72 Борзова Е.П. Восток и Запад: сравнительный анализ культур труда // СПБГУКИ. – 2010. – № 190. – С. 282-311.

- 73 Кузанский Н. Игра в шар. О видении Бога (сборник). – Москва: Академический проект, 2012. – 359 с.
- 74 Мәлік Г., Сағиқызы А. Ортағасырлық батыс теологиясындағы билік концепциясы // Адам әлемі философиялық және қоғамдық-гуманитарлық журналы. – №4 (94), 2022. – 112-122 бб.
- 75 Историко-философский ежегодник. – 2007. – М.: Наука, 2008. – 530 с.
76. Ильин В.В. Теория государства и права. – М.: Зерцало, 2017. – 552 с.
- 77 Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. пер. с фран. – М.: КАНОН-пресс, 2018. – 416 с.
- 78 Сысоев Г.Д. Жан-Жак Руссо как политический писатель // Журнал Современные проблемы гуманитарных и общественных наук. – 2021. – № 33. – С. 80-88.
- 79 Кант И. Метафизика нравов Учения о праве. – Москва: АСТ, 2019. – 354 с.
- 80 Кант И. Трактаты. Издание 2-ое, стереотипное. – СПб.: Наука, 2006. – 549 с.
- 81 Кант И. К вечному миру. Соч. В 6-ти томах. – Т.6. – М.: Мысль, 1966. – С. 257–311.
- 82 Гегель. Философия права. – М.: АСТ, 2023. – 544 с.
- 83 Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. В двух томах. – СПб.: Наука, 1994. – 541 с.
- 84 Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
- 85 Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. Пер. с нем. – М. Интербук, 1990. – 352 с.
- 86 Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования. – СПб.: Владимирдаль, 2004. – 320 с.
- 87 Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – Т.1. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.
- 88 Мәлік Г., Касымбаев А. Современные концепции феномена власти: социально-философский анализ // ҚазҰУ хабаршысы, Философия, мәдениеттану және саясаттану. – №3 (77), 2021. – С. 33-40
- 89 Malik G. Sagikyzy A., Tattibek N., Bissembayeva Z., Nessipkaliyev D. Three Variants of the Concept of Power: A Comparative Analysis through Theological inquiry // Pharos Journal of Theology. – Volume 104. – Issue 5. – 2023. – P. 39-52.
- 90 Луман Н. Власть. Пер с немец. А.Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
- 91 Роулз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, Новый, 1996. – 289 с.
- 92 Баева Л.В. Ценности изменяющегося мира: Экзистенциальная аксиология истории. – Астрахань, 2004. – 275 с.
- 93 Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М.: Мысль, 1988. – 253 с.

- 94 Максимов А.Н. Философия ценностей. – М.: Высшая школа, 1997. – 174 с.
- 95 Абишева А.К. О понятии ценность // Вопросы философии. – 2002. – №3. – С.139-146.
- 96 Леонтьев А.Д. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной конструкции // Вопросы философии. – 1996. – №5. – С.19-20.
- 97 Сартр Ж.П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. – М.: Республика, 2000. – 625 с.
- 98 Хайдеггер М. Европейский нигилизм. Бытие и время. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
- 99 Гусейнов А.А. Об идее абсолютной морали // Вопросы философии. – 2003. – №3. – С.11-21.
- 100 Витгенштейн Л. Культура и ценность. Философские работы. – М. Гнозис, 1994. – 612 с.
- 101 Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: Academia, 1995. – 160 с.
- 102 Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
- 103 Платон. Сочинения в четырех томах. Лосева и В.Ф. Асмуса; Перевод с древне греч. Олега Абышко – СПб.: Наука, 2007. – 752 с.
- 104 Stoppino M. A formal classification of power. – Turin: Homo Oeconomicus, 2007. – P.1-25.
- 105 Мшвениеридзе В.В. Власть: Очерки современной политической философии Запада. – Москва: 1989. – 589 с.
- 106 Weber M. Economy and Society. Two Volume Set, by Guenther Roth. – New York, 2013. – 376 p.
- 107 Isaev I. A hidden aspects of power. – Moscow: Iurist, 2003. – 575 p.
- 108 Федоровских А.А. Власть: аналитика понятия и феномена. – Екатеринбург: Журнал Власть и политическое управления, 2015. – 130 с.
- 109 Лосский Н.О. Ценность и бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей. Бог и мировое зло: Сборник. М.: Республика, 1994. С. 249–314.
- 110 Luhmann N. Trust and Power 1st Edition. – Malden: Polity, 2017. – 264 p.
- 111 Мәлік Г. The phenomenon of power in the political and philosophical context // Фараби әлемі. Студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2021 ж.
- 112 Берестовская Д.С. Мыслители XX века о культуре. – Симферополь: Ариал, 2010. – 150 с.
- 113 Torsten M. The role of power in social explanation. – Sussex: Sage, 2017. – 117 p.
- 114 Вятр Е. Социология политических отношений. – Москва: Прогресс, 1979. – 464 с.
- 115 Микешина Л.А. Эпистемология ценностей. – М.: РОССПЭН, 2007. – 439 с.

- 116 Morris Ch.W. Signification and Significance. A Study of the relations of signs and values. – Cambridge Massachusetts, 1964. – 316 p.
- 117 Столович Л.Н. Эстетическая и художественная ценность: сущность, специфика, соотношение. – М.: Знание, 1983. – 264 с.
- 118 Perry R.B. General Theory of Value. Its Meaning and Basic Principles Construed in Terms of Interest. – New York, 1926. – 760 p.
- 119 Тихонов А.А. Власть в контексте социального взаимодействия (Философский анализ): дис. канд. филос. наук: Волгоград, 2006. – 143 с.
- 120 Стариков Н. Власть. Книга с иллюстрациями, но без картинок. – Москва: Эксмо, 2023. – 341 с.
- 121 Вебер М. Политика как призвание и профессия. – М.: «Прогресс», 1990 – 489 с.
- 122 Nessipkaliyev D., Nagaibayeva Z., Malik G. Political socialization sustainability of students: A comparative analysis in a large city // Rivista di studia della sustainabilitavol. – 2022. – №1. – P. 181-191.
- 123 Осипова Е.В. Власть: отношение или элемент системы. – М., 1989. – С. 66.
- 124 Срапо R.H. Cultural Anthropology. – London: McGraw-Hill, 1999. – 549 p.
- 125 Риккерт Г. Философия жизни. – Минск: Харвест, 2000. – 240 с.
- 126 Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи. – Л.: ЛГУ, 1991. – 383 с.
- 127 Калимуллина Н.Р. Особенности определения феномена власти в традиции философии постмодернизма // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – №338. – С. 39-41.
- 128 Ильин В.В. Философская антропология: Учебное пособие. – М.: КДУ, 2008. – 232 с.
- 129 Гребеньков Г.В. Аксиологический подход к проблеме человека. – Донецк, Издательство ДПИ, 1992. – 186 с.
- 130 Сухина И.Г. Аксиология культуры: философско-антропологические основания: монография. – Донецк: Донбасс, 2011. – 560 с.
- 131 Занин С.В. Формирование и развитие общественного идеала Ж.–Ж. Руссо. – Москва, 2009. – 402 с.
- 132 Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с.
- 133 Arnold J.A., Arad S., Rhoades J.A., Drasgow F. The Empowering Leadership Questionnaire // Journal of Organizational Behavior, 2000. – 269 p.
- 134 Astley W.G., Sachdeva P.S. Structural sources of intra organizational power: a theoretical synthesis. – Brookfield: Dartmouth Publishing Company, 1995. – 245 p.
- 135 Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-историческая экономия. – Москва: Прогресс-традиция, 2007. – 464 с.
- 136 Макиавелли Н. Государь. – Москва: Азбука 2017. – 347 с.
- 137 Arendt H. The Human Condition: Second Edition Enlarged Edition. – University of Chicago Press, 2018. – 350 p.

- 138 Weber M. *Economy and Society*. Translated by Guenther Roth. – New York, 2013. – 376 p.
- 139 Robert C. B. *Aristotle's «Politics»*: 2nd Edition. – Chicago: University of Chicago Press 2012. – 368 p.
- 140 Hegel G.W.F. *Lectures on the History of Philosophy. Introduction and Oriental Philosophy*. Translated by Robert F.B. – New York: Oxford University Press, 2009. – 352 p.
- 141 Виндельбанд В. Прелюдии: Философские статьи и речи. – СПб.: Издательство Д.Е. Жуковского, 1904. – 313 с.
- 142 Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях // Вопросы философии. – 2004. – №7. – С. 86-97.
- 143 Шарипов А. Да пребудет с тобой сила. Концепт «Воли к власти» Фридриха Ницше // <http://concepture.club/post/5-konceptov-filosofii-nicshe/statja-5-volja-k-vlasti-kak-sozidajushee-nachalo-v-filosofii-fridriha-nicshe> 20.05.23.
- 144 Бокарева О.Б. Концепция власти и понятие «власть-знание» в философии Мишеля Фуко // *International Journal of Humanities and Natural Sciences*. – 2017. – V.3.– С.78.
- 145 Калиниченко А.И. Феномен сакральности власти в истории правовой мысли // *Пространство и Время*. – 2014. – №4(18) – С.14-23.
- 146 Рыжкова А.Г. Сравнительный анализ политических культур Запада и Востока // <https://moluch.ru/archive/181/46687/> 22.04.2023.
- 147 Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь / Пер. с англ. под ред. С. А. Ерофеева. – Казань: Казан университета, 1997. – 420 с.
- 148 Göhler G. *Power to and power over*. – Padstow: Sage 2009. – 466 p.
- 149 Грачев М.Н., Ирхин Ю.В. Актуальные проблемы политической науки. – Москва: 1996.– 289 с.
- 150 Dahl R. *Power as the control of behavior*. – Oxford: Basil 1986. – 256 p.
- 151 Massey D. *Concepts of space and power in theory and in political practice*. – London: Sage. 2007. – 202 p.
- 152 Devine P. *The political economy of twenty first century socialism*. – London: Soundings. 2007. – P. 93-115.
- 153 Kenny A. *Metaphysics of mind*. – Oxford: Clarendon Press. 1989. – 167 p.
- 154 Kelly De-Moll. *Everyday Experiences of Power*. – Knoxville: PhD diss., University of Tennessee, 2010. – 139 p.
- 155 Lasswell H.D. *Politics: who gets what, when, how*. – New York: McGraw-Hill. 1936. – 452 p.
- 156 Morriss P. *Power: Philosophy analysis*. – Manchester: University press 2002. – 387 p.
- 157 Morriss P. *Power and liberalism*. In: S. Clegg and M. Haugaard, eds. *Handbook of power*. – London: Sage, 2009. – 369 p.
- 158 Lukes S. *Power: A Radical View*. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 271 p.
- 159 Бурлацкий Ф.М. Власть. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 234 с.

- 160 Burns J. Leadership. – N-Y., GRD, 1978. – 258 p.
- 161 Вебер М. Избранные произведения. – М., Мысль, 1990. – 217 с.
- 163 Веселовский В. Классы, слои и власть. – М., Прогресс, 1981. – 349 с.
- 164 Pritsak O. Karachanidische Streitfrage // Oriens. – Vol. 3. – №2. – Leiden, 1950. – 298 p.
- 165 Лубман Б.Л. Современная философия культуры. – М.: РОССПЭН, 2005. – 535 с.
- 166 Лефоф М. Цивилизация средневекового Запада. – М. Прогресс, 1992. – 372 с.
- 167 Рындина О.М. Традиционное сознание: проблемы реконструкции. – Томск: Научно-техническая литература, 2004. – 37 с.
- 168 Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов // <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3054> 27.04.2023.
- 169 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
- 170 Власть и Сила // http://bourdieu.narod.ru/sp/PB_SP_espace_physique.htm 26.04.2023.
- 171 Королев С.А. Бесконечное пространство. Гео и социографические образы власти. – М.: Высш., 2001. – 342 с.
- 172 Сокулер З.А. Концепция дисциплинарной власти. – М. Изд-во МГУ, 2012. – 228 с.
- 173 Андреев Д., Бордюгов Г. Пространство власти. Краткий курс. X-XXI вв. – М., АСГ, 2004. – 293 с.
- 174 Гайдар Е.Л. Государство и эволюция. – М., Л.ГИЗ, 1995. – 170 с.
- 175 Киселева А.В., Нестеренко А.В. Теория федерализма. – М. Изд-во МГУ, 2002. – 128 с.
- 176 Конюхова И.А. Итоги становления и перспективы развития. – М. Формула права, 2004. – 238 с.
- 177 Мшвениеридзе В.В. Власть: Очерки современной политической философии Запада. М., 1989. – 357 с.
- 178 Демидов А.И., Федосеев А.А. Основы политологии. – М. Высший, 1995. – 542 с.
- 179 Тихонов А.А. Власть в контексте социального взаимодействия: Философский анализ. – М., РОСТ, 2006. – 231 с.
- 180 Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства // Дебаты о политике и культуре. – 2011. – № 3. – 175 с.
- 181 Льюкс С. Власть: Радикальный взгляд. – М.: Гос. ун-т – Высшей шк. экономики, 2010. – 240 с.
- 182 Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. Форма, 1994. – 12 с.
- 183 Кравченко С.А. Социология: парадигмы. – М., Облик, 2007. – 279 с.
- 184 Тоффлер Э. Революционное богатство. – М., РЕКСР, 2008. – 347 с.
- 185 Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. – М., 1994. – 327 с.

- 186 Bell D.V.J. Power, influence and authority: An essays in political linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 1975. – 131 p.
- 187 Baldwin D. Paradoxes of Power. – N.Y., 1989. – 278 p.
- 188 Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – Л., 1988. – 272 с.
- 189 Parsons T. Power and the Social System. Steven Lukes. – Oxford, 1986. – 318 p.
- 190 Deutsch K. Politics and Government. How People Decide their Fate. – Boston, 1976. – 253 p.
- 191 Дарендоф Р. Тропы из утопии. – Москва., 2002. – 319 с.
- 192 Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч.: В 6 т. – М., 1966. – 569 с.
- 193 Aronson, Elliot, Golden, Burton W., The Effect of Relevant and Irrelevant Aspects of Communicator Credibility on Opinion Change // The Journal of Personality. – 1962. – №30. – P.135-146.
- 194 Aronson E., Turner J. A., Carlsmith J. M. Communicator credibility and communication discrepancy as determinants of opinion change // The Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1963. – 67 (1). – P. 31-36.
- 195 Arrow K.J. Social Choice and Individual Values, 2.– New York, 1963. – 375 p.
- 196 Asch Solomon E., The Doctrine of Suggestion, Prestige and Imitation in Social Psychology // Psychological Review. – 1948. – 328 p.
- 197 Baldwin David A. The Costs of Power, The Journal of Conflict of Resolution 1971. – 155 p.
- 198 Banfield E. Politica Influence. – New York, 1961. – 231 p.
- 199 Bannester E.M. Sociodynamics: An Integrative Theorem of Power, Authority, Interfluence and Love // American Sociological Review. – 1969. – 34. – 393 p.
- 200 Gessner V. Recht und Konflikt: Eine soziologi' sche Untersuchung. – Mexico, 1974. – 372 p.
- 201 Giddens A. Power in the Recent Writings of Talcott Parsons // Sociology. – 1969. – V.2. – 272 p.
- 202 Goody, Jack, Watt, Ian, The Consequences of Literacy, Comparative studies in Society and History. – London: 1963. – 345 p.
- 203 Кочетков А.П. Демократия и элиты. – М., 2007. – 159 с.
- 204 Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? – М.; СПб., 1998. – 286 с.
- 205 Жижек С. Возвышенный объект идеологии. – М., 1999. – 235 с.
- 206 Исаев И.А. Метафизика власти и закона: у истоков политико-правового сознания. – М., 1998. – 256 с.
- 207 Ковачев А.Н. Символы власти и их интерпретация в различных культурах. Антропология власти:, – Т.1. – М. 2006. – 273 с.
- 208 Корецкая М.А. Власть: метафизическая тема в неметафизическом контексте // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Философия. Филология. – 2007. – №1. – С.10-17.

- 209 Марков Б.В. Знаки бытия. – СПб., 2001. – 566 с.
- 210 Маршалл Т.Х. Размышления о власти // Личность. Культура. Общество. – 2006. – Т.8. – №4(32). – С. 22-38.
- 211 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандары туралы зерттеулер (XV ғ. ортасы – XVIII ғ. басы). – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 228 б.
- 212 Кәрібаев Б.Б. Алғашқы қазақ хандығы // Шекарашы. – 2013. – №1. – 66-72 бб.
- 213 Султанов Т.И., Кляшторный С.Г. Государства и народы евразийских степей: от древности к Новому времени. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2009. – 432 с.
- 214 Әбділдин Ж.М. Қазақ ойшылдарының қоғамдық мұраттары. ҚР Президентінің жанындағы мем. қызмет акад., – Астана. 2004. – 156 б.
- 215 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы: Акад. наук КазССР, 1963. – 320 с.
- 216 Cunliffe V. By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 530 p.
- 217 Жұмағұлов Қ.Т. Атилла: личность и историческая эпоха. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 127 с.
- 218 Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей. – Москва: Центрполиграф, 2010. – 254 с.
- 219 Christofer K. Attilathe Hun: Barbarian Terrorand the Fall of the Roman Empire. – London: Bodley Head, 2008. – 230 p.
- 220 Бартольд В.В. Тюрки: двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
- 221 Броневск С.Б. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды. – Санкт-Петербург, 1830. – 170 с.
- 222 Kwanten L. Imperial Nomads: A History of Central Asia. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979. – 352 p.
- 223 Peter D. The Turks: A Journey of a Thousand years. – London: Royal academy of arts, 2005. – 494 p.
- 224 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2004. – 320 с.
- 225 Султанов Т.И. Золотая Орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. – Алматы: Мектеп, 2004. – 100 с.
- 226 Юсуф Баласагун. Благодатное знание. Пер. Иванова. – М.: Наука, 1983 – 568 с.
- 227 Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
- 228 Мәлік. Г.А., Несипкалиев. Д.Е. Concentration of power: phenomenon, historical manifestations // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Қызылорда, 2023. – 528 б.
- 229 Наурузбаева Д.М., Алтаев Ж., Рыскиева А.Ә. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы саяси көшбасшылық концепциясы // Адам әлемі. – 2023. – №2 (96). – 99-111 бб.

- 230 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. – Алматы: Таймас. 2007. – 536 б.
- 231 Почекаев Р.Ю., Миргалеев И.М. Право Золотой Орды. – Казань: Фэн АН РТ. 2009. – 260 с.
- 232 Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков. – Алматы: Наука, 1969. – 651 с.
- 233 Noda J., Onuma T. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. – Tokyo: University of Tokyo, 2010. – 176 p.
- 234 Noda J. The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. – Boston: Brill, 2016. – 350 p.
- 235 Бикенов А. Ханская власть в казахском обществе // Қазақ тарихы. – 2000. – №3. – 219 с.
- 236 Кудайбергенов К.Ч. История государство и права Республики Казахстан. – Алматы. – №3. – С. 145-147.
- 237 История Казахстана: с древнейших времен до наших дней. – Т.2. – 517 с.
- 238 Асфендияров С.Д. Қазақстан тарихы. – Алматы., 1995. – 312 с.
- 239 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. – Алматы, Сардар 2014. – 520 б.
- 240 Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. М.: МГУ. 2014. – 388 с.
- 241 Филиппова И.В. Взаимоотношения между кочевниками и земледельцами на примере Хунну и Китая по археологическим материалам. – Т.1. – Новосибирск: 2000. – 214 с.
- 242 Филиппова И.В., Амоголонов А.А. Китайское зеркало изхунн–ского городища Баян-Ундэр Красноярск: 2018. – 291 с.
- 243 Филиппова И.В., Амоголонов А.А. Деревянные палочки для еды как элемент хунно-китайских отношений Улан–Удэ: 1998. – 376 с.
- 244 Филиппова И.В., Амоголонов А.А. К вопросу о пришлых традициях в керамике хунну Улан-Удэ: 2014. – 322 с.
- 245 Лидай гэцзу чжуаньзи хуйбянь. Собрание сведений о различных народах в различные эпохи. – Т.1. – Шанхай. 1958. – 469 с.
- 246 Хайруллин В.И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. – М., 2011. – 92 с.
- 247 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература, 1997. – 498 с.
- 248 Валиханов Ч.Ч. Избр. произв. под ред. А.Х. Маргулана. – Алматы: Казгослитиздат, 1958. – 643 с.
- 249 Маргулан А.Х. Очерк из жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. В кн.: Ч. Валиханов. Собр. соч. в пяти томах. – Т.1. – Алматы: Главная редакция Казахской энциклопедии, 1984. – 432 с.

- 250 Сегизбаев О. Социологические взгляды Ч.Ч. Валиханова // Вопросы философии. – 1959. – №3. – С.125–130
- 251 Валиханов Ч. Статьи. Переписка. – Алма-Ата, 1947. – С.116–117
- 252 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – Алма-Ата: Акак, – 1959. – 289 с.
- 253 Зиманов С.З. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы. Таңдамалы еңбектер. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 283 б.
- 254 Абай. Өлең – сөздің патшасы. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: Дәуір, 2006. – 560 б.
- 255 Есім Ғ. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы. Таңдамалы еңбектер. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 283 б. – 185 б.
- 256 Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуы // <https://abai.kaznu.kz/?p=2028> 10.02.2024.
- 257 Шәкәрім. Жол табалық ақылмен. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: Дәуір, 2006. – 724 б.
- 258 Құдайбердиев Ш. Шәкәрім. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 259 Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 260 Ақмағанбет Р. Алаш демократиясы. – Алматы: AmalBooks, 2022. – 582 б.
- 261 Шаймуханова С.Д. Ерденбекова Ж.С. Бибигуль Муратбекқызы. Вклад Алихана Букейханова в политическую и научно-исследовательскую деятельность Казахстана // <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9250> 15.02.2024.
- 262 Бұхарбай Қ. Казахский аристократ Алихан Букейханов https://inkaraganda.kz/main_news/kazahskij-aristokrat-alihan-bukejhanov/ 16.02.2024.
- 263 Жумағанбетов Т.С. История государства и права Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – С. 179.
- 264 Джамписова Ж.М. Функционирование традиционных властных институтов казахов. – Алматы: 1936. – 201 с.
- 265 Назарбаев Н.А. С мыслями с народом поделюсь. – Алматы: Мектеп, 2007. – 288 с.
- 266 Бартольд В.В. Теократическая идея и светская власть. – М.: Наука. 1966. – 469 с.
- 267 Эванс-Причард Э.Э. Нуэры. Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов. – Москва. Наука, 1985. – 235 с.
- 268 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Жібек жолы 2022. – 45 б.
- 269 Назарбаев Н.А. Избранные произведения. – Москва: Экономикос, 2015. – 419 с.

- 270 Токсанбаев А.К. Орталық Азия елдерінің билік жүйесі Алматы: 209. – 159 б.
- 271 Изтаева В.А. Қазақ қоғамын топтастырудағы лидерлердің рөлі. – Алматы, 2007. – 187 б.
- 272 Barfield T.J. The world of nomadic pastoralists. The early state, its alternatives and analogues. – Volgograd:Uchitel, 2006. – 121 p.
- 273 Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 с.
- 274 Қазақстан тарихы туралы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 250 б.
- 275 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
- 276 Абиль Е. Политическая организация Казахстана. Алматы: Фолиант, 2001.– 192 с.
- 277 Назарбаев Н.А. Стратегия становления постиндустриальное государство. – М: Экономика 2008. – 398 с.
- 278 Назарбаев Н.А. Эра независимости. – Астана, 2017. – 508 с.
- 279 Назарбаев. Н.А. В сердце Евразии. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 311 с.
- 280 Сейлеханов Е.Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК. 2009. – 296 с.
- 281 Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 544 с.
- 282 Рахимова Г. Образ Казахстана в контексте политического развития // Саясат. – 2008. – №10. – С. 36-43.
- 283 Власть, политика, государства: Учебное пособие для студентов университетов. – Нижневартовск: Нижневарт. 2014. – 188 с.
- 284 Hanninen S. Power as Relation // Law and Power: Critical and Socio-Legal Essays. – Liverpool. – 1997. – P. 32.
- 285 Далаева Т.Т. Из истории международных связей Казахстана // История Казахстана в школе и в вузах. – 2002. – №4. – С. 25-38.
- 286 Сарсекеев М. Национальные интересы и внешняя политика Казахстана // Евразийское сообщество. – 2002. – №1. – С. 49-60.
- 287 Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Послание Президента страны народу Казахстана – 1997. – 342 с.
- 288 Токаев К. Под стягом независимости: очерки о внешней политике Казахстана. – Алматы, 1997. – 417 с.
- 289 Арын Р.З. Национальные интересы и национальная безопасность Казахстана // Евразийское Сообщество. – 1998. – №2. – С.29-38.
- 290 Ахметгалиев Б. 10 лет: Казахстан и интеграция. – Алматы, 2001. – 347 с.
- 291 Бакаев Л. Национальная безопасность Казахстана. – Астана, 2000. – 289 с.
- 292 Есім Ғ. Философиясының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 214 б.

293 Бижанов А.Х., Нұрмұратов С.Е. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2017. – 344 б.

294 Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М.: Весь мир, 2002. – 368 с.

295 Сегизбаев О.А. Казахская философия. – Алматы. Ғылым, 1996. – 472 с.

296 Айтказин Т.К. История казахской общественной и философской мысли. – Астана. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2000. – 150 с.

297 Шаукенова З.К. Ценности и идеалы независимого Казахстана. Коллективная монография. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2015. – 322 с.